

Серія: Історія. – 2019.- Вип. 27.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК ХХVII

**ВІННИЦЯ
2019**

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

УДК 9
ББК 63.3(0)

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 27. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. – 136 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №8 від 21 лютого 2019 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- О.А. Мельничук** – доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
А.В. Войнаровський – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
С.Д. Гальчак – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.А. Коляструк – доктор історичних наук, професор;
П.М. Кравченко – кандидат історичних наук, доцент;
О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;
Казімеж Латак – доктор габілітований, професор (Польща);
Г.Г. Лазько – доктор історичних наук, професор (Білорусь);
Лех Мруз – доктор габілітований, професор (Польща);
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії:

21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323. тел. (0432) 61-67-21.
<https://vspu.net/nzhist>; e-mail: naukzapvdpu@meta.ua.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2019
© Автори статей, 2019

Серія: Історія. – 2019.- Вип. 27.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY**

ISSN 2411-2143

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE XXVII

VINNYTSIA
2019

UDK 9

ББК 63.3(0)

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 27. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2019. – 136 c.

The collection is included in the list of scientific professional publications in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 528 dated May 05/12/2015)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No. 8 dated February 21, 2019).

Editorial Board

Editor-in-Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Deputy editor: Yuryi Zinko, PhD (History), Associate Professor, Dean of the Faculty of History, Ethnology and Law of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Deputy Dean for Scientific Work of the Faculty of History, Ethnology and Law of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Members of the editorial board:

Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Stylistics of the Ukrainian Language and Journalism at the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Viktor Danylenko, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the second half of the twentieth century, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Kazimiezh Latak, Dr. hab. (History), Professor, Professor of social sciences at the Institute of History of the University of Cardinal Stefan Wyszyński (Poland);

Olha Koliastruk, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Pavlo Kravchenko, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Olexandr Kryvoruchko, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Grygoryi Lazko, Dr (History), Professor, Professor of the department of world history of the Gomel State University named after F. Skorina (Belarus);

Lech Mruz, Dr. hab. (History), Professor, Professor at the Institute of Cultural Anthropology, University of Warsaw (Poland);

Yuryi Pop, Dr (History), Professor of the Department of World History, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Oleksandr Reent, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director for Scientific Work of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Ivan Romanyuk, Dr (History), Professor, professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Yuryi Stepanchuk, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Editorial office address:

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андрій Шевчук Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.)....	9
Галина Стародубець, Володимир Стародубець «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років.....	19
Олег Мельничук, Максим Мельничук Органи робітничої медицини в системі охорони здоров'я УСРР у 20-х рр. ХХ ст.....	25
Святослав Даниленко Податковий тягар селян в УСРР 1923 - 1929 рр.: соціально-економічний дискурс	36
Ольга Степанчук Політична діяльність Олега Штуля-Ждановича у повоєнний період (друга половина 1940-х – 1977 рр.).....	50
Ольга Мельничук Становлення та розвиток інклюзивної освіти в Україні.....	54

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Олена Стадник Карально-репресивні методи боротьби радянського режиму проти селянського руху на Поділлі в початковий період непу.....	61
Володимир Петренко Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр.....	67
Яна Кукуленко Навчальна робота Вінницького педінституту у перебудовчий період.....	75

ЕТНОЛОГІЯ

Олена Бороденко Шлюбна локація: спроба реконструкції історій сільських сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини ХІХ століття....	82
--	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Вячеслав Ціватий Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618- 1648): історичний, дипломатичний та інституціональний дискурси.....	88
Елена Дубровка Вопрос о Восточной Галиции в парламентских дебатах Великобритании в начале 1920-х годов.....	96

Олена Верещагіна-Білявська

Трансформація жанру passionmusic як втілення світоглядних процесів у мистецтві другої половини ХХ – початку ХХІ століття..... 104

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Микола Стопчак

Діяльність більшовицької влади по розкладу інтернованої Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія..... 110

Влада Сокирська

Відносини між РСФРР і УСРР 1920-х рр. крізь призму радянської історіографії..... 115

Наталія Буглай

Зовнішня політика Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в російській історіографії..... 121

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Романюк, Олександр Криворучко

Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні/ Вступне слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: «Коло», 2018. – 576 с..... 129

Павло Кравченко

«Великий терор» в Україні: німецька операція 1937-1938 років / Упоряд. Альфред Айсфельд, Наталія Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с..... 131

Для авторів 134

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Andriy Shevchuk Social Profile of the Pidcomoriy of the Right-Bank Ukraine (1797-1832).....	9
Galyna Starodubets, Volodymyr Starodubets “Pozbavlentsi» in the social structure of the Soviet village of the 1920 s.....	19
Oleh Melnychuk, Maksym Melnychuk Bodies of labor medicine in the system of health protection of the Ukrainian SSR in the 20's of the twentieth century.....	25
Sviatoslav Danylenko The tax burden of peasants in the Ukrainian SSR in 1923 - 1929: socio-economic discourse.....	36
Olga Stepanchuk The political activity of Oleg Shtul-Zhdanovich in the post-war period (second half of 1940s – 1977).....	50
Olha Melnychuk Formation and development of inclusive education in Ukraine.....	54

HISTORY OF PODILLIA

Elena Stadnyk Punitive and repressive methods of fighting the Soviet regime against the peasant movement in Podillia in the initial period of the NEP.....	61
Volodymyr Petrenko Bolshevik authorities and the Ukrainian peasantry: repressions of the «tow's» brigades in Podillia in 1929-1933.....	67
Yana Kukulenko Educational work of the Vinnytsia Pedagogical Institute in the adjustment period...	75

ETHNOLOGY

Olena Borodenko Marriage location: an attempt to reconstruct the histories of rural families in Romny district of the Poltava province in the first half of the 19th century.....	82
---	----

WORLD HISTORY

Viacheslav Tsivatyi International-Political Consequences and Frontiers of the Thirty Years War (1618-1648): Historical, Diplomatic and Institutional Discourses.....	88
Alena Dubrouka The question of Eastern Galicia in the parliamentary debates in Great Britain in the early 1920s.....	96

Olena Vereschahina-Bilyavska

The transformation of the passionmusic genre as an expression of the vision processes of Arts in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century..... **104**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Mykola Stopchak

Activities of the Bilshovick Authorities aimed to Disintegrate the Interned Army of the UPR: modern national historiography..... **110**

Vlada Sokyrska

Relations between the Russian SFSR and the Ukrainian SSR in the 1920's from the perspective of the Soviet historiography..... **115**

Natalia Buglay

Polish foreign policy at the end of the XXth - beginning of the XXI century in Russian historiography..... **121**

REVIEWS

Ivan Romanyuk, Olexandr Kryvoruchko

Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine / Opening remarks by Yevgeny Nishchuk; Preface, the author's text of Vasily Marochka. - Drohobich: "Kolo», 2018. - 576 p..... **129**

Pavlo Kravchenko

"Great Terror" in Ukraine: the German operation of 1937-1938 / Composition. Alfred Eisfeld, Natalia Serdyuk.- K .: K.I.S., 2018. - 1248 p..... **131**

For Authors **134**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1797/1832»

DOI: 10.31652/2411-2143-2019-27-9-18

Андрій Шевчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.)

Анотація. У статті змальовано соціальний портрет голови підкоморського суду. Від його професіоналізму залежала ефективність у розмежуванні земельних володінь приватних власників та казни. Встановлено, що на посадах перебувало дві категорії осіб: меншість складала ті, хто професійно займався юриспруденцією й постійно працював у судовій системі (професійні судді); більшість становили дворяни, які не мали необхідних знань. Служба не давала можливості заробити та російська влада постійно контролювала роботу судів. Як наслідок, у більшості повітів посаду підкоморія щотрироки обіймали нові люди (випадкові судді). Верховна влада не була зацікавлена в створенні постійного суддівського корпусу з молодих дворян. Одночасно з виконанням професійних обов'язків підкоморії відстоювали свої матеріальні інтереси та намагалися заробити іншими способами.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, підкоморський суд, соціальний портрет, підкоморій, плинність кадрів.

Інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. поставила польську шляхту регіону перед вибором: не визнавати нової влади й розпочинати боротьбу або виявити лояльність. Останній сценарій був можливим при збереженні існуючої системи аграрних відносин, широкої участі в роботі органів влади та суду тощо. Для частини поляків, як землевласників, так і землекористувачів (орендарів та чиншовиків), збереження елементів річпосполитівського минулого (передусім у відносинах із кріпаками), було одним із способів їх примирення з російською реальністю.

Катерина II в новоприєднаних областях проводила свою звичну політику згідно «Учреждений о управлении губерниями...» 1775 р.: запроваджувалися російські органи влади та суди, російська мова й закони, але зберігалися традиційні стосунки поміщиків із кріпаками. Хоча засновані станові суди й формувалися шляхом виборів дворянства, міщанства та державних селян, але їхня залежність від вищих апеляційних установ, трьохрічне перебування на посадах, вплив губернаторів переконували, передусім поміщиків, про зміни в судовій системі. Натомість прихід до влади Павла I, який заради посилення своєї влади та наведення порядку в країні, почав заgravати з регіональними елітами та пішов на відновлення елементів річпосполитівської судової традиції, означав часткове повернення до минулих устоїв. Були повернуті попередні закони та польська мова в судочинство, поновлені дворянські повітові суди, міщанські магістрати й ратуші. Надзвичайно важливе значення відводилося підкоморським судам, які повинні були встановлювати чіткі межі землекористування. Успішність їх діяльності залежала від кадрового складу [50]: від їх професійних та етичних якостей, від рівня фінансового забезпечення, від оцінки їх роботи російською владою.

На сьогоднішній день в історіографії відсутні наукові розвідки про соціальний портрет членів підкоморського суду на Правобережній Україні в складі Російської імперії. Причини цього криються, на нашу думку, у поганому збереженні фондів, їх розпорошеності по обласних архівах регіону та використанні польської мови в діловодстві цих судових установ.

Натомість діяльність підкоморських судів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій була предметом досліджень істориків. Першим дослідником можна вважати І. І. Лаппо, який охарактеризував всі аспекти процесів створення, формування кадрового складу та компетенцію підкоморських судів. Автор відзначав високий статус підкоморія в повіті та визначав шляхи призначення на цю посаду королем: деякі служили при дворі, деякі були простими шляхтичами та деякі отримували підвищення із коморників [32, с. 354]. До корпусу підкоморіїв входили й знатні особи – Миколай Ясенський, віленський підкоморій і королівський писар, троцький підкоморій князь Богдан Огинський, brasлавський підкоморій князь Іван Крошинський [32, с. 368, 390, 352].

У передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1581–1644)» подано детальний аналіз діяльності судових установ на українських землях у складі Речі Посполитої. Автори зазначають, що посади підкоморіїв займали переважно представники великих українських князівських і магнатських родів (згадуються луцький підкоморій Григорій Четвертенський (1638–

1651), який займав антикатолицьку позицію, володимирський підкоморій Юрій Пузина (1633–1648), «старший братчик» Луцького братства, ктитор братської Хрестовоздвиженської церкви, київський підкоморій Юрій Немирич (1641–1659), вихованець Лейденського університету, слухач Сорбонни й Оксфорда, соратник І. Виговського). Стосовно освітнього рівня, то фактографічних даних збереглося небагато. Натомість частина коморників до зайняття посади або під час перебування мали велику адвокатську практику [33, с. 11-13, 15-16].

Джерельною базою даного дослідження стали документи фондів 550 «Острозький підкоморський суд» Державного архіву Рівненської області, 514 «Ямпільський підкоморський суд» Державного архіву Вінницької області, 496 «Луцький підкоморський суд» Державного архіву Волинської області, 16 «Волинський головний суд» та 530 «Радомисльський підкоморський суд» Державного архіву Житомирської області, 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву» та 484 «Київський головний суд» Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Метою даної дослідницької роботи є визначення питань проведення дворянських виборів, на яких обиралися підкоморії; проблем ведення та збереження формулярів про службу; категорій землевласників, які займали посади; плінності кадрів; набуття необхідних знань для подальшої кар'єри в судових установах; позаслужбових занять підкоморіїв.

Повітові підкоморські суди на українських землях у складі Речі Посполитої функціонували згідно Другого Литовського статуту 1566 р. (розділ 4, артикул 70). Центральною фігурою був довічно перебуваючий на посаді підкоморій, який спочатку призначався королем, а з 1588 р. обирався шляхтою повіту з наступним затвердженням на посаді королем [2]. Не висувалося ніяких вимог до освітнього цензу, хоча вже згадуваний київський підкоморій Юрій Немирич (1641–1659) [33, с. 13] освіту здобував спочатку в соцініанській (аріанській) академії в Ракові (Польща), а потім упродовж 1630–1634 рр. навчався в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Завершивши навчання в Сорбонні, видав у Парижі латинською мовою власний твір «Розвідка про Московську війну», присвячений порівняльному аналізу політичного ладу Речі Посполитої та Російської держави [3]. Не стала перешкодою для нього, охрещеного при народженні в протестантському віросповіданні, до якого перейшов його батько – київський підкоморій Степан Немирич [3], як і для православних, дефініція з присяги «... присягаю Господу Богу всемогутньому в Трійці єдиному» [44, с. 326; 33, с. 16].

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії були запроваджені загальноросійські судові установи. Врегулюванням земельних відносин займалися повітові суди на чолі з обраним дворянством на три роки повітовим суддею, кандидатуру якого затверджував губернатор [35, с. 235]. Після приходу до влади Павла I було здійснено відновлення певних елементів річпосполитівської судової традиції, одним із яких був підкоморський суд на чолі з обраним дворянством підкоморієм 6 класу, утримуваним на встановлені доходи згідно місцевих законів [39, с. 396-397].

Верховна влада від початку зіткнулася з проблемами при проведенні дворянських виборів. Передусім мова йшла про специфічність землеволодіння та землекористування польської шляхти, яка, окрім вотчинного права, користувалася маєтностями на заставному праві, в оренді тощо. Частина шляхти взагалі не мала землі, ще частина – підтверджуючих документів. Петербург наполегливо намагався врегулювати ці питання, але через загравання з елітами Павла I та, особливо, Олександра I політичні чинники переважали над юридичними. Порушення постійно мали місце: у 1800 р. до виборів була допущена безпомісна шляхта [36, с. 159], влада змушена була уточнювати майновий [38, с. 1202] та віковий [37, с. 883] цензи.

Своєрідним підсумком вирішення цієї проблеми за Миколи I стала організація виборів Київським губернським правлінням у 1829 р. Згідно розпорядження від 26 червня 1829 р. у зв'язку з закінченням у жовтні трьохрічного терміну оголошувалося про з'їзд у Києві на 25 вересня цього ж року всіх дворян, які мали право вибору. Забезпечення присутності покладалося на повітові поліційні установи та маршалів (предводителів дворянства). Останні повинні були підготувати дворянські книги з переліком учасників виборів (не допускалися молоді дворяни, які не перебували на службі, не досягли обер-офіцерського чину або не володіли російською мовою). Нагадувалося, що право на вибори мали лише ті особи, які дійсно володіли 25 кріпаками чоловічої статі за правом ділечним, заставним чи пожиттєвим, були записані в родовідній дворянській книзі, або мали класні чини на цивільній чи військовій службі, або вже брали участь у дворянських зібраннях і виборах. Окремо повітових маршалів попереджали про махінації з заставним правом тих, хто не мав необхідної власності. З іншого боку, для створення своєрідного кадрового резерву, до 15 серпня поліційні органи м. Києва та повітів мали скласти списки тих відставних чиновників, які не мали необхідної власності, але бажали продовжити службу на виборних посадах, та тих поточних посадовців, які могли бути не обрані на виборах, але бажали продовжити службу [45, арк. 584-584зв.].

Значно складнішим для розгляду є питання персонального складу через фрагментарність збережених фондів підкоморських судів. Єдиним способом з'ясування соціального портрету є дослідження формулярних списків про службу. З'являється вимога подання формулярних списків російською мовою про службу членів повітових та підкоморських судів після запровадження нових штатів, як це було в Подільській губернії, де відповідне розпорядження було зроблено губернським правлінням 13 листопада 1798 р. [6, арк. 108]. Влада вимагала вчасного щорічного подання до 17 вересня належним чином оформлених формулярів про службу, які складалися на всіх членів суду в двох примірниках та відправлялися до губернського правління [28, арк. 59].

Виконавська дисципліна частини підкоморіїв була незадовільною. У січні 1814 р. Волинське губернське правління нагадувало про обов'язок усіх судів надавати цю інформацію, при чому вказувалося, що списки в багатьох випадках були неналежним чином оформлені. Найтиповішими помилками були: зазначення дат з пропущеними місяцями та роками, не вказано, коли вибув з посади, або подані польською мовою. Особливо наголошувалося, що деякі посадовці не мали зазначеної власності, хоча за таких умов вони не могли бути обраними. Тому наказувалося навести лад, і подавати дані вчасно й правильно оформленими. Щоб покарати винуватців, даний указ відправлявся за рахунок естафетних грошей (Острозький підкоморський суд сплатив 7 руб. 24 коп. сріблом) [26, арк. 18-18зв.], у 1820 р. Луцький – 47 руб. 64 коп. [7, арк. 26]). Київське губернське правління нагадувало Радомисльському підкоморському суду, що, хоча вибори відбулися у листопаді 1820 р., а трьохрічна їх каденція настала з 1821 р., станом на 21 грудня 1821 р. були відсутні формулярні списки. Проте установа не реагувала, й правління ще двічі вимагало списки – 31 січня та 9 лютого 1822 р. [20, арк. 6, 11, 12].

Якщо говорити про посаду підкоморія, то її однозначно займав дворянин і поміщик. Решта характеристик відрізняється. Вдалося виокремити дві категорії посадовців: до першої відносилися професійні службовці, які займали посади в судовій системі та мали відповідні знання, до другої – особи, які були випадковими (на відміну від першої – аматори. – авт.) та не мали відповідних знань та особливого бажання служити. Після відновлення підкоморських судів у 1797 р. посади підкоморіїв займали шляхтичі, які мали спеціальну підготовку. Очевидно, що типовою була кар'єра Антона Домбровського*. Після закінчення навчання в Люблінському коронному трибуналі** юриспруденції та законів свого краю в 1768 р. вступив на службу до Луцького гродського суду та призначений у 1777 р. реєнтом***. У 1781 р. став луцьким земським коморником, але через місяць був односторонньо обраний дворянством Волинського воєводства писарем до трибуналу. З 1790 р. А. Домбровський – луцький повітовий цивільно-військовий комісар та з наступного року – додатково луцький гродський суддя. У 1792 р. він обраний дворянством депутатом до трибуналу, з 1794 по 1796 рр. був луцьким повітовим суддею. За російської влади 1 березня 1799 р. обраний дубенським повітовим підкоморієм з наступними переобраннями, перебував на цій посаді до 1805 р. Що ж до сімейного стану, то на 1816 р. був двічі одружений та мав від першого шлюбу три доньки та від другого – одну [13, арк. 1зв.-6].

Схожою була кар'єра станом на 1818 р. голови другого департаменту Волинського головного суду Йосифа Пінінського, який мав у вотчинному володінні в Ковельському повіті 470 кріпаків. За польських часів він був володимирським війським, а 1788 р. його обрали депутатом-суддею Люблінського коронного трибуналу. При цьому був володимирським стольником та з 1790 р. – послом на Сеймі. Після приєднання Речі Посполитої він обраний засідателем

---

* Домбровський Антон (1747 – р. смерті невідомий) – волинський землевласник (станом на 1816 р. у нього було 911 кріпаків, 70 дворів чиншовиків та 38 дворів євреїв, у м. Луцьку було вотчинне війтівство, яке давало прибуток п'ять тисяч злотих, у м. Дубно кам'яні будинки та господарські будівлі), з 1809 р. займав посади голів першого та другого департаментів Волинського головного суду, кавалер орденів Св. Анни 1 ступеня та Св. Станіслава 1 класу, неодноразово виконував обов'язки цивільного губернатора (з 14.02.1816 по 22.03.1816 рр. офіційно вважався виконуючим обов'язком) [4, с. 82].

** Люблінський трибунал – найвища апеляційна судова інстанція для станових шляхетських судів малопольських та українських воєводств. Діловодство для українських земель у трибуналі велось тогочасною руською мовою. До складу трибуналу входили «світські судді» (до др. пол. XVII ст. – загалом 27, потім – 50) і «духовні судді» (до др. пол. XVII ст. – загалом 6, потім – 8). Світських членів трибуналу обирали щороку у вересні на шляхетських сеймиках (по 1–2 від воєводства) строком на рік (їхня каденція розпочиналася в листопаді). У свою чергу, члени цієї частини трибуналу обирали з-поміж себе маршалка, він головував на засіданнях. Засідання трибуналу відбувалися, як правило, весною і влітку [5].

*** Реєнт – урядник, до обов'язків якого належало ведення актових книг та видача з них виписок, призначався писарем [34, с. 21-22].

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

Волинської цивільної палати та отримав чин надвірного радника. У 1797 р. був одногосно обраний дворянством Ковельського повіту підкоморієм і займав цю посаду безперервно до 1817 р. [17, арк. 13в.-2] (20 років – авт.).

Голова другого департаменту Волинського головного суду станом на 1815 р. дійсний камергер Йосип Бачинський, 38 років, неодружений, мав 1035 кріпаків. Після отримання освіти (не зазначено якої – авт.) [8, арк. 13в.-2] у 1798 р. був обраний підкоморієм Житомирського повіту [48, арк. 13в.] й на цій посаді перебував до 1802 р. Потім був обраний маршалком Овруцького повіту, а в 1805 р. – головою (нерозбірливо) департаменту Волинського головного суду, в 1812 р. – у другий департамент цього ж суду [8, арк. 13в.-2]. Обраний у 1823 р. головою другого департаменту Волинського головного суду 37-річний Піотровський мав 501 кріпака. Його кар'єрне сходження розпочалося після закінчення Кременецької гімназії в 1811 р. одразу обранням депутатом у другий департамент Волинського головного суду, на цю посаду він був переобраний у 1814 р. У 1817 р. обраний Житомирським повітовим підкоморієм, а з 1820 по 1823 рр. займався закінченням з'їздових підкоморських справ та слідств за дорученням уряду [16, арк. 13в.-2].

Фактично, до першої групи належали заможні поміщики, які мали відповідну освіту, тому юриспруденція стала їхнім головним заняттям. Проте не повинна складатися думка, що посада підкоморія була сходинкою до посади голови одного з департаментів Волинського головного суду, адже власник 239 кріпаків граф Станіслав Карвицький, 40 років, одружений (мав двох доньок), до свого обрання в 1820 р. на посаду голови другого департаменту в 1809–1810 рр. перебував на польській службі й вийшов у відставку в чині поручика [14, арк. 13в.-2].

Другу групу складали також заможні поміщики, для яких юриспруденція не стала справою життя, що можна побачити із даних, наведених нижче (таблиця складена автором, збережено написання). Лише підкоморії Ковельського повіту Станіслав Косаковський та Рівненського – Йосиф Грохольський були зацікавлені в перебуванні на посаді, займаючи її, як мінімум, з 1817 р. (дані про 1814 р. відсутні) по 1826 р. (тобто до закінчення каденції 1823 р.) Очевидно, що типовою була ситуація в Луцькому повіті, де станом на 1823 р. підкоморієм був Вікентій Красіцький (отже, у 1817, 1820 та 1823 рр. на цю посаду були обрані різні особи. – авт.). Станом на 1821 р. він мав 38 років, володів по ділчичному праву Володимирським ключем із 450 душами кріпаків. Був обраний на посаду 20 червня 1820 р. та приступив до виконання обов'язків через три місяці. Що ж до сімейного стану, то був одружений на дочці поміщика та мав трьох дітей [7, арк. 22зв.-24]. На наступних виборах новим підкоморієм став Каспер Маєвський [7, арк. 38].

Підкоморії Волинської губернії

№	Повіт	1811 р. [25, арк. 35-35зв.]	1817 р. [28, арк. 11-13зв.]	1823 р. [31, арк. 5-6зв., 17зв.]
1.	Володимир-Волинський	Михайло Боржецький	Віктор Сумовський	Осип Бечковський
2.	Дубенський	Відсутні дані	Фелікс (нерозбірливо)	Осиф Нагородський
3.	Житомирський	Олександр Петровський	Єлигій (?) Петровський	Ігнатій Будзінський
4.	Заславський	Кароль Лясот	Вікентій Радземінський	Станіслав Освецимський
5.	Ковельський	Йосиф Пінінський	Станіслав Косековський	Станіслав Косаковський
6.	Кременецький	Фелікс Катлубиський	Ламберт Єловицький	Клеменс Стрелка
7.	Луцький	Іван Чернолузький	Ігнатій Тележинський	Каспер Маєвський
8.	Новоград-Волинський	Станіслав Потоцький	Ігнатій Опольський	Шимон Конопацький
9.	Овруцький	Ян Сомплавський	Василь Борзнецький	Леон Байковський
10.	Острозький	Фелікс Вігура	Олександр Ілінський	Франц Прушинський
11.	Рівненський	Франц Омецинський	Йосиф Грохольський	Йосиф Грохольський
12.	Старокостянтинівський	Фабіян Квятковський	Ян Хамонтовський	Антоній Кіо(втрачений фрагмент)

Схожа ситуація спостерігалася в Острозькому повіті, де під час виборів з 1817 по 1823 рр. було обрано троє підкоморіїв. Станом на 1818 р. Олександр Ілінський, дворянин 31 року, мав у повіті за вотчинним правом 80 душ кріпаків та за заставним – 225 душ. Після приєднання губернії до Росії розпочав військову службу, брав участь у битві під Аустерліцом та вийшов у

відставку у званні підпоручика. Обраний підкоморієм у 1817 р. Одружений на дворянці, мав п'ятьох дітей (трьох дівчат та двох хлопців) [28, арк. 60зв.-61; 27, арк. 111зв.]. Обраний підкоморієм у 1820 р. Лука Познинський за формуляром цього ж року, дворянин 37 років, мав за вотчинним та заставним правом 379 кріпаків. Першим місцем виборної служби в 1805 р. стало обрання повітовим хорунжим, далі після довгої перерви в 1820 р. обраний та затверджений на посаду підкоморія Острозького повіту. Був одружений та мав сина та дочку [29, арк. 21зв.]. Ці ж дані підтверджувалися формулярним списком за 1822 р. [30, арк. 55-55зв.]. У 1823 р. острозьким повітовим підкоморієм був Франц Прушинський, дворянин 41 року, володів по вотчинному праву у селі Кащинці 94 кріпаками та був уперше обраний підкоморієм [31, арк. 17зв.]. З аналізу даних за 1811, 1817 та 1823 рр. з'ясовується, що у Волинській губернії жоден коморник не був обраний на посаду підкоморія [25, арк. 35-35 зв.; 28, арк. 11-13 зв.; 31, арк. 5-6 зв.].

Схожою була ситуація й у Київській губернії. У документах Радомисьького підкоморського суду в 1823 р. фігурує прізвище підкоморія Петра Вороніча [24, арк. 438зв.]. У 1824 р. були обрані та затверджені до радомишльського підкоморського суду на наступне трьохріччя підкоморієм майор Йосиф Злотницький та кандидатом Фома Білецький [21, арк. 4]. Особливої уваги заслуговує кандидатура підкоморія, адже власник Радомишля генерал-лейтенант Антон Злотницький від другого шлюбу мав двох синів (один з них Юзеф (Йосиф) (1798–1839) [51]). У 1826 р. новим підкоморієм було обрано Станіслава Михайловського [23, арк. 8] (прізвище Злотницького не зазначалося). Кандидатом став Станіслав Федорович [22, арк. 5].

Причин небажання служити в підкоморському суді було дуже багато. Частина не хотіла працювати на російську владу, воліючи за краще господарювати у власному маєтку. Можливо, що певною компенсацією могли б слугувати гроші, але за Штатами на 1797 р. утримання здійснювалося на встановлені місцевими правами доходи [39, с. 397]: за позов – 1 грош, за лист до учасників чи до іншого підкоморія – 2 гроша, за відтермінування – стільки ж, за запис справи в реєстр – 1 грош, за формальну виписку стільки ж, скільки судовому писарю, за повідомлення до суду про стягнення за рішенням – 6 грошів. За проїзд та працю: за кожний наріжний копець – 24 гроші, за середній копець – 12 грошів (причому вказувалася відстань між копцями). Крім цього, підкоморії мали отримувати за кожну межу по 3 марки [42, с. 201-202]. Про мізерність цих сум свідчить указ Сенату за 1831 р., що необхідно рахувати згадувані у Литовському статуті 1 копу за 1 руб. 25 коп., 1 рубль – за 1 руб., 1 грош – 2 коп. та 1 пенязь – за ½ копійки [46, арк. 319].

З іншого боку, російська влада постійно тиснула на підкоморіїв, намагаючись максимально забюрократизувати їхню роботу та постійно погрожуючи. Згідно указу Подільського губернського правління від 30 листопада 1798 р. наказувалося найшвидше та в строк вирішувати судові справи приватних осіб під загрозою, у випадку виявлення повільності та недбальства, усунення з посад та віддані під суд у кримінальних справах [6, арк. 121зв.]. Підкоморії були перевантажені різною документацією: з Подільського губернського правління 12 березня 1798 р. надійшло розпорядження, щоб підкоморські суди подавали щомісячні відомості про хід справ губернському прокурору та головному суду [49, арк. 68]. Окрім цього, аналогічні відомості надавалися й повітовому стряпчому, при чому під загрозою суворої догани, як це було по Волинській губернії 12 червня 1814 р. [26, арк. 31-31зв.] Не дивлячись на це, ситуація повторилася, і це ж розпорядження з вимогою вчасно подавати звітну документацію було продубльоване 14 липня цього ж року [26, арк. 32-32зв.]. Влада (Київське губернське правління) вимагала, щоб при здачі справ колишніми посадовцями новообраним та затвердженим складалися «...акуратні відомості...» з поясненнями причин невіршених справ. Колишні посадовці, за винятком депутатів головного суду, не рахували себе ще вільними від служби і від місця свого перебування відлучатися не могли [21, арк. 3зв.].

Діяльність підкоморіїв піддавалася критиці з боку зацікавлених сторін, незадоволених розмежуваннями спірних територій. 1 листопада 1823 р. до острозького підкоморія надійшов лист за підписом губернатора Гіжицького з вимогою надати пояснення за скаргою римокатолицького єпископа Каспера Цецішовського, що підкоморій провів самовільне розмежування не тільки спірних земель фондушового села Вичулк****, а й було втрачено безспірні ліси, вигони та орні землі [31, арк. 34].

Одним із способів набути необхідних знань та згодом зробити професійну кар'єру могла б стати служба канцеляристами в судових установах губернії (як це було свого часу з раніше згадуваним А. Домбровським). Із 37 формулярів канцелярських службовців другого департаменту Волинського головного суду [9], які збереглися до наших днів, лише в шести випадках наявні підстави для того, щоб чиновники у подальшому могли претендувати на

**** Село Вичулки станом на 1906 р. відносилося до Дубенського повіту [43, с. 52].

виборні посади. Троє з них навчалися в Кременецькому ліцеї: канцеляристи Костянтин Виржиковський мав 37 кріпаків [10, арк. 1зв., 2зв., 4], 20-річний Щенсний Станіславович Потоцький мав у селі Пасічному Новоград-Волинського повіту 164 ревізькі душі [18, арк. 1зв.-2] та колезький секретар 27-річний Юліан Грудзинський (у такому віці мати цивільний чин X класу було ознакою доволі успішної кар'єри. – авт.) разом з братом володів 150 кріпосними селянами [11, арк. 1зв.-2]. Решта троє мали скромнішу освіту – місцеві повітові училища: канцеляристи Адам Гуляницький (20 років) мав у Київській губернії 205 кріпаків [12, арк. 1зв.-2], у батьків Юліана Романовського (24 роки) було придбаних 25 кріпаків, що давало їм право брати участь у дворянських виборах [19, арк. 1зв.-2], граф Адольф Пільховський (21 рік) мав 200 душ у Махнівському повіті [15, арк. 1зв.-2]. За участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. його маєток із 234 кріпаками було конфісковано [1, с. 509].

Не зупинялися підкоморії й перед маніпуляціями заради збереження своїх майнових прав, очевидно для цього використовуючи зв'язки в судовій системі. Тимчасовим власником казенних Кошеватського та Бовкунського маєтків, що в Таращанському повіті, був підкоморій Йосиф Млодецький, який мав судову справу з генерал-майором Бенардосом, що намагався довести свої вотчинні права на зазначені маєтності. Під час розгляду справи в повітовому суді підкоморій самостійно захищав свої інтереси, не повідомивши казенну палату про розгляд справи. Після завершення розгляду справа не була передана ні губернському прокурору для заключення, ні до казенної палати, ні до губернатора. Тому указом Київського губернського правління наказувалося, щоб усі судові справи, які стосувалися казенних маєтків, розглядалися за участі казенних палат [45, арк. 2].

Служба в підкоморському суді не означала повної відірваності від соціального життя: окрім виконання своїх прямих службових функцій, підкоморії встигали займатися й іншими справами. У 1799 р. граф Станіслав Фелікс (Щенсний) Єжи Потоцький (творець Софіївки в Умані) звернувся до імператора з проханням, щоб його сина Єжи Потоцького (1776–1809), який у столиці нарабив боргів на півмільйона рублів, вислали до батька, а його маєток віддали в опіку. Після відповідного указу Сенату це було зроблено: петербурзький військовий губернатор П. фон дер Пален (1798–1801) доповідав, що молодий Потоцький висланий; у Могилівському (наразі Могилів-Подільський) повіті Подільської губернії було наказано повітовому маршалу визначити достойних людей для управління взятим в опіку маєтком. З рапорту подільського цивільного губернатора від 14 лютого 1800 р. випливає, що опікунами стали *вінницький підкоморій* Мощинський та військовий (урядник, на якого покладалися обов'язки оберігати спокій у повіті на час відсутності шляхти у посполитому рушенні [34, с. 5]) Грабовський, які повідомили, що борг складає 369 471 руб. асигнаціями, 18 750 червоних та 37 800 злотих, а дохід з маєтку за останнє півріччя становив лише 13 313 руб. 86 коп. Так як більшість боргів були за векселями та документами, які не «... мали прямої важливості» (тобто від гри в карти або від сумнівних угод), то пропонувалося визнати через суд лише реальні борги. Тому від імені Єжи Потоцького опікуни вчинили протестацію до Могилівського повітового суду про розгляд всіх та знищення неважливих векселів. Того ж дня судова установа видала позов до всіх кредиторів, щоб вони з'явилися до суду для доказу своїх боргів, і тому справа призупинилася [47, арк. 4, 5а, 8-8зв., 12-13].

Придушення польського повстання означало докорінний поворот у політиці російської влади на Правобережній Україні: 30 жовтня 1831 р. за іменним указом всі присутственні місця та посадові особи отримували загальноросійські назви згідно «Учреждений для управления губерний...» 1775 р. [40, с. 159-160], про що повідомлялося усім адміністративним та судовим установам регіону [46, арк. 617]. 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників, возних та хорунжих, а їх обов'язки покладалися згідно юрисдикції на повітові (знову фігурувала російська назва «уездные») суди [41, с. 8].

Таким чином, після приходу до влади Павла I було здійснено поворот в судовій політиці: заради отримання підтримки з боку місцевої еліти були відновлені річпосполитівські судові органи, закони й польська мова в судочинстві. Важливим елементом для шляхти було встановлення прав власності та межі землеволодіння та землекористування. Саме останнє завдання й повинен був виконувати підкоморський суд. Від успішності діяльності підкоморія, його професійних якостей, працелюбства залежала ефективність проведення розмежувань. З самого початку верховна влада зіштовхнулася з проблемою проведення дворянських виборів, але замість збереження status quo, вона постійно намагалася привести склад виборців до російського відповідника, запроваджуючи майновий, генеалогічний та службовий цензи (останній – для молодих дворян).

Необхідну інформацію для створення соціального портрету підкоморія дають щорічні формулярні списки, які влада вимагала подавати до губернського правління. Проте, до наших днів їх збереглося небагато, в основному через те, що фонди підкоморських судів повинні були

.....
передаватися на збереження до повітових судів, але не всі це здійснювали. З формулярів можна отримати інформацію про вік, освіту, сімейний стан, власність, попередні місця служби, нагороди, перебування у військових походах. Всі підкоморії були дворянами та землевласниками, але решта характеристик відрізнялися. Встановлено, що було дві категорії посадовців: *професійні* судді мали необхідні знання та постійно займали посади в судовій системі (вершиною кар'єри була посада голови одного з департаментів головного суду); *випадкові* судді, які не мали відповідних знань та особливого бажання служити, й тому змінювалися кожних три роки. Плинність кадрів пояснювалася цілим рядом факторів: небажанням служити російській владі, а займатися власним господарством, відсутність достойного заробітку для заможного землевласника та постійний надокучливий контроль за діяльністю з боку російських чиновників.

Держава не була зацікавлена у формуванні ефективного кадрового складу в судовій системі регіону. Якщо за часів Речі Посполитої претенденти на посади проходили навчання та службу на нижчих посадах у судовій системі, то на Правобережній Україні в судових органах на посадах канцеляристів служили, в основному, безземельні шляхтичі. У Волинському головному суді згідно формулярів, що збереглися, лише 16 % канцеляристів мали відповідний майновий ценз, щоб претендувати на виборні від дворянства посади. У соціальному аспекті підкоморії були звичайними людьми, які, використовуючи свою посаду та знання, відстоювали свої матеріальні інтереси та намагалися заробити гроші будь-якими способами. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. російська влада взяла курс на цілковите підпорядкування судової влади: підкоморські суди було скасовано, а їх функції покладені на повітові суди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
2. Ворончук І. О. Підкоморський суд. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud.
3. Горобець В. М. Немирич Юрій // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nemyrych_Y
4. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. / Под редакцией: Под общ. ред. Б. В. Грызлова, Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. М.: Издательство: Объединенная редакция МВД России, 2003. 479 с.
5. Гурбик А.О. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinsky_tribunal
6. Держархів Вінницької області. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 1. 192 арк.
7. Держархів Волинської області. Ф. 496. Оп. 1. Спр. 3. 47 арк.
8. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
9. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 2-11, 13-16, 18-21, 23, 26-28, 30-36, 38, 40, 43-48.
10. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6. 4 арк.
11. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 9. 2 арк.
12. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 13. 2 арк.
13. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 17. 6 арк.
14. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 25. 2 арк.
15. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 40. 2 арк.
16. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 41. 2 арк.
17. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 42. 2 арк.
18. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 45. 2 арк.
19. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 48. 2 арк.
20. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 8. 144 арк.
21. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 9. 42 арк.
22. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 15. 7 арк.
23. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 16. 10 арк.
24. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 2. Спр. 18. 438 арк.
25. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 2. 53 арк.
26. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 3. 53 арк.
27. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
28. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 5. 117 арк.
29. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 7. 33 арк.
30. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 9. 78 арк.

31. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 11. 47 арк.
32. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 8. С. 341–403.
33. Німчук В. В., Яковенко Н. М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. К.: «Наукова думка», 1991. 344 с.
34. Новицкий И. П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. К.: В унив. тип., 1871. 31 с.
35. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далее – ПСЗ-1), Т. 20 (1775–1780). СПб., 1830. 1034 с.
36. ПСЗ-1. Т. 27 (1802–1803). СПб., 1830. 1120 с.
37. ПСЗ-1. Т. 28 (1804–1805). СПб., 1830. 1326 с.
38. ПСЗ-1. Т. 29 (1806–1807). СПб., 1830. 1370 с.
39. ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). СПб., 1830. 410 с.
40. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 (далее – ПСЗ-2). Т. 6 (1831): Часть 2. СПб., 1832. 360 с.
41. ПСЗ-2. Т. 7 (1832). СПб., 1833. 1044 с.
42. Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций: пер. с пол. СПб., 1810. 382 с.
43. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 222 с.
44. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
45. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі–ЦДІАК). Ф. 484. Оп. 2. Спр. 236. 853 арк.
46. ЦДІАК. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 261, 647 арк.
47. ЦДІАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 19. 20 арк.
48. ЦДІАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1439. 8 арк.
49. ЦДІАК. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. 174 арк.
50. Докладніше про кадровий склад: Шевчук А. В. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797–1832) // Інтермарум: історія, політика, культура. № 5 (2018). С. 182–200.
51. Minakowski M. J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina. URL: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410>.

Андрей Шевчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франка,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Социальный портрет подкомория Правобережной Украины (1797-1832 гг.)

Аннотация. В статье показан социальный портрет председателя подкоморского суда. От его профессионализма зависела эффективность в разграничении земельных владений частных владельцев и казны. Установлено, что на должностях находилось две категории лиц: меньшинство составляли те, кто профессионально занимался юриспруденцией и постоянно работал в судебной системе (профессиональные судьи), большинство составляли дворяне, не имевшие необходимых знаний. Служба не давала возможности заработать и российские власти постоянно контролировала работу судов. Как следствие, в большинстве уездов должность подкомория каждые три года занимали новые люди (случайные судьи). Верховная власть не была заинтересована в создании постоянного судейского корпуса из молодых дворян. Одновременно с выполнением профессиональных обязанностей подкомории отстаивали свои материальные интересы и пытались заработать другими способами.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Российская империя, подкоморский суд, социальный портрет, подкоморий, текучесть кадров.

ABSTRACT

Andriy Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Social Profile of the Pidcomoriy of the Right-Bank Ukraine (1797-1832).

The article states that after the division of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the territories included in the Russian Empire, all-Russian judicial institutions were entered. After Pavel I came to power, certain elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth's judicial tradition, one of which was the Pidcomorious court, headed by a pidcomoriy which was elected by the nobility and withholding on established revenues in accordance with local laws, were restored. The Supreme Council introduced a property, genealogical and official qualifications to the Polish gentry (the latter for young noblemen) during the aristocratic elections.

The necessary information on the social portrait of the pidcomoriy can be obtained from the formulary lists. It was established that there were two categories of people in the positions: the minority consisted of those who were professionally engaged in jurisprudence and constantly worked in the judicial system (professional judges), the majority were noblemen who did not have the necessary knowledge, while the service did not allow earning (no funds were allocated for the maintenance of the premises, for office expenses, and the amounts earned were negligible). In addition, the Russian authorities constantly controlled their work and demanded a large amount of accountability.

As a result, in most of the powiats the post for pidcomoriy was held every three years by new people (casual judges). The supreme authority was not interested in creating a permanent judge's corps and didn't form it from the young nobles who were in the service. If during the times of Polish-Lithuanian Commonwealth, candidates for positions held training and service at lower positions in the judicial system, then in the Right-bank Ukraine in the judicial authorities, basically at the posts of clerical servants landless Polish gentlemen served. In the Volhynia Main Court, according to preserved forms, only 16% of the clerks had the appropriate property qualification to apply for elective posts from the nobility. Simultaneously with the performance of the pidcomoriys' professional duties they also defended their material interests and tried to earn in other ways. After the suppression of the Polish uprising, the Russian authorities destroyed the Polish-Lithuanian Commonwealth's judicial system.

Key words: Right-bank Ukraine, Russian Empire, Pidcomorious Court, social profile, pidcomoriys, stuff turnover.

REFERENCES:

1. Bovua D. Gordiev uz el Rossiyskoy imperii: Vlast, shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793–1914). M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. 1008 s.
2. Voronchuk I. O. Pidkomorskyj sud. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud.
3. Ghorobecj V. M. Nemyrych Jurij // Encyklopedija istoriji Ukrajinj: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukrajinj. Instytut istoriji Ukrajinj. K.: V-vo «Naukova dumka», 2010. 728 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nemyrych_Y
4. Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917. / Pod redaktsiye: Pod obshch. red. B. V. Gryzlova, Gl. red. N. F. Samokhvalov. M.: Izdatelstvo: Obedinennaya redaktsiya MVD Rossii, 2003. 479 s.
5. Ghurbyk A.O. Ljublinskyj trybunal // Encyklopedija istoriji Ukrajinj: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukrajinj. Instytut istoriji Ukrajinj. K.: V-vo «Naukova dumka», 2009. 790 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinsky_tribunal
6. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. 514. Op. 1. Spr. 1. 192 ark.
7. Derzharkhiv Volynsjoji oblasti. F. 496. Op. 1. Spr. 3. 47 ark.
8. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 1. 2 ark.
9. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 2-11, 13-16, 18-21, 23, 26-28, 30-36, 38, 40, 43-48.
10. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 6. 4 ark.
11. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 9. 2 ark.
12. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 13. 2 ark.
13. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 17. 6 ark.
14. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 25. 2 ark.
15. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 40. 2 ark.
16. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 41. 2 ark.

17. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 42. 2 ark.
18. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 45. 2 ark.
19. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 48. 2 ark.
20. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 8. 144 ark.
21. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 9. 42 ark.
22. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 15. 7 ark.
23. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 16. 10 ark.
24. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 2. Spr. 18. 438 ark.
25. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 2. 53 ark.
26. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 3. 53 ark.
27. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 4. 148 ark.
28. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 5. 117 ark.
29. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 7. 33 ark.
30. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 9. 78 ark.
31. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 11. 47 ark.
32. Lappo I. Podkomorskiy sud v Velikom Knyazhestve Litovskom v kontse XVI i nachale XVII veka // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1899. № 8. S. 341–403.
33. Nimchuk V. V., Jakovenko N. M. Peredmovna // Knygha Kyjivskogho pidkomorsjkogho sudu (1584–1644) / Vidp. red. V. V. Nimchuk; Uporjadn.: Gh. V. Borjak, T. Ju. Ghyrych, L. 3. Ghiscova ta in. K.: «Naukova dumka», 1991. 344 s.
34. Novitskiy I. P. Spravochnyy slovar yuridicheskikh terminov drevnego aktovogo yazyka Yugo-Zapadnoy Rossii. K.: V univ. tip., 1871. 31 c.
35. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 1 (dalee – PSZ-1), T. 20 (1775–1780). SPb., 1830. 1034 s.
36. PSZ-1. T. 27 (1802–1803). SPb., 1830. 1120 s.
37. PSZ-1. T. 28 (1804–1805). SPb., 1830. 1326 s.
38. PSZ-1. T. 29 (1806–1807). SPb., 1830. 1370 s.
39. PSZ-1. T. 44: Chast 2: Shtaty po dukhovnoy i po grazhdanskoj chasti: Shtaty po grazhdanskoj chasti (1715–1800). SPb., 1830. 410 s.
40. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2 (dalee – PSZ-2). T. 6 (1831): Chast 2. SPb., 1832. 360 s.
41. PSZ-2. T. 7 (1832). SPb., 1833. 1044 s.
42. Ruchnoy slovar, ili Kratkoe soderzhanie polskikh i litovskikh zakonov, sluzhashchikh rukovodstvom v sudebnykh tyazhbakh vsyakogo roda, sobrannykh dlya upotrebleniya v prisutstvennykh mestakh i dlya polzy chastnykh obyvateley Koronnykh i Litovskikh provintsiy: per. s pol. SPb., 1810. 382 s.
43. Spisok naselennykh mest Volynskoy gubernii / Izdanie Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Zhitomir: Volynskaya gubernskaya tipografiya, 1906. 222 s.
44. Statuty Velykogho knjazivstva Lytovskogho: U 3 t. – Tom II. Statut Velykogho knjazivstva Lytovskogho 1566 roku / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Panjkova. Odesa: Jurydychna literatura, 2003. 560 s.
45. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv (m. Kyjiv) (dali–CDIAK). F. 484. Op. 2. Spr. 236. 853 ark.
46. CDIAK. F. 484. Op. 2. Spr. 261, 647 ark.
47. CDIAK. F. 1254. Op. 1. Spr. 19. 20 ark.
48. CDIAK. F. 1254. Op. 1. Spr. 1439. 8 ark.
49. CDIAK. F. 1582. Op. 1. Spr. 1. 174 ark.
50. Dokladnishe pro kadrovij sklad: Shevchuk A. V. Kadrovij sklad pidkomorsjkykh sudiv Pravoberezhnoji Ukrainy (1797–1832) // Intermarum: istorija, polityka, kuljtura. № 5 (2018). S. 182–200.
51. Minakowski M. J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina. URL: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410>.

Статтю подано до редколегії 18.01.2019 р.

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Володимир Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат філософських наук, доцент (Україна)

«Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років

Анотація. Аналізується інститут «позбавленців» («лишенцев»), штучно створений більшовиками з перших місяців приходу до влади, як один з інструментів репресивної політики комуністичного режиму. Характеризуються основні феномени категорії «позбавленці» з огляду на їх місце в соціальній структурі радянського села 1920-х років, правовий статус на прикладі результатів проведення виборчої кампанії 1925-1926 років у Коростенській окрузі на Житомирщині. Вказується, що втрата громадянами виборчих прав перетворювала їх на одну з численних маргінальних груп радянського суспільства.

Ключові слова: більшовики, радянська влада, позбавленці, репресивна політика, виборці, виборчі права.

Гасло соціальної рівності було одним із активно експлуатованих комуністичною пропагандою ідеологем упродовж усього існування СРСР. Зважаючи на з марксистсько-ленінську концепцію безкласового суспільства, більшовики активно зайнялися процесом ієрархічної структуризації суспільства, який тривав до середини 1930-х років і супроводжувався жакливіми репресіями як проти окремих категорій, так і цілих верств населення.

Жорсткий селекційний відбір у перші десятиліття комуністичної влади здійснювався, переважно методами «червоного терору». Однак більшовики використовували і більш «м'які» способи через позбавлення окремих громадян політичних прав. Як наслідок у 1920-1930-ті роки в СРСР спостерігалася масова маргіналізація населення за рахунок «соціальних груп, ізольованих від суспільства» [1, с.151]. Цю категорію, окрім класично приналежних (волоцюги, повії, кримінальні злочинці та ін.), почали поповнювати представники колишньої культурної, економічної, політичної, військової еліти, котрі зазнали репресивного тиску з боку держави. Для їх позначення використовувалися різні терміни, одним з яких став - «позбавленці» (рос. - «лишенцы»).

Проблема примусової маргіналізації радянських громадян шляхом позбавлення їх громадянських прав розглядалася нами в окремій статті [11]. У цій науковій розвідці ми дещо розширюємо предмет дослідження. Метою нашої статті є визначення основних феноменів категорії «позбавленці» з огляду на їх місце в соціальній структурі радянського села 1920-х років, характеристика їх правового статусу на прикладі результатів проведення виборчої кампанії 1925-1926 років в Коростенській окрузі на Житомирщині.

В українській історіографії ця тема досі не актуалізувалася як комплексна наукова проблема. Деякі її аспекти аналізуються в контексті вивчення репресивної сталінської політики, соціально-політичного становища окремих категорій населення, особливостей радянської виборчої системи 1920-1930-х років. Так, К. Горюнова вважає «створення інституту «так званих «позбавленців» одним з перших проявів масових політичних репресій Радянської влади стосовно певної категорії населення»[3, с.88]. Низка дослідників (наприклад, С.Мешкова[10]), розглядають цю верству населення в контексті особливостей реалізації загальнодержавної політики радянської влади зі штучного формування нового маргінального прошарку суспільства. Російський вчений С.Красільников схильний вважати, що «політика штучної маргіналізації сталінського суспільства» набула «колосальних, катастрофічних розмірів і стала органічним супровідним елементом репресій і одним зі способів вирішення політичних проблем»[9]. Звертає на себе увагу дослідження Д.Валуєва, в якому автор проблему позбавленців розглядає з погляду їх місця в системі соціальних відносин[2].

Особливості формування нової соціальної структури у більшовицькій Росії, а згодом – в СРСР, розглядаються так само низкою західноєвропейських та американських істориків-радянологів. Зокрема, Ш. Фіцпатрік стверджує, що рекласифікація російського суспільства відбулася відразу після створення СРСР в грудні 1922 р., що було викликано необхідністю, аби «революція могла визначити своїх друзів і ворогів» [12, р.749]. Відкидаючи пропагандистську тезу радянських науковців та політиків про класову рівність у СРСР, авторка наголошує, що

«класова структура була вбудована в конституційну основу нової радянської держави, поширюючи повне громадянство і право голосу тільки на «трудящих» [12, р.752]. Штучна маргіналізація раніше привілейованих соціальних верств - не «винахід» російських більшовиків, а є цілком закономірним явищем, досить поширеним у Європі з кінця XVIII століття. Прийшовши до влади, «як революціонери, новий більшовицький уряд використовував соціальний клас і верстви населення, близькі до робітничого класу, були хорошими. Буржуазні і заможні класи були поганими. Політичні лідери були одержимі ідеєю виявлення соціально «близьких» і соціально «чужих» груп» [13, р.106]. Важливим маркером їх стратифікації стало надання чи позбавлення політичних, зокрема, - виборчих прав.

У такий спосіб більшовики намагалися розширити соціальну базу підтримки своєї політики. Вміло маніпулюючи суспільними настроями, вони спрямовували потужну енергію «юрби» не у напрямку «творення», а за вектором «руйнування», насильницької селекції самої ж себе шляхом відсепакування «істинних революціонерів» від «ворогів революції». Персоніфікація останніх була офіційно зафіксована більшовиками в перших Конституціях РСФРР 1918 р. та 1925 р. і Конституціях УСРР 1919 р. та 1929 р.. У цих документах було чітко визначено коло осіб, позбавлених одного з основних політичних громадянських прав – обиратися і бути обраним, тобто так званого активного та пасивного виборчого права. У такий спосіб у радянській державі з'явилася верства населення, юридично оформлена як «позбавленці».

Насильно позбавлені свого соціального статусу, вони вимушено «зависли» на межі соціальних структур. Це відбулося в результаті свідомо впроваджуваної владою політики штучної маргіналізації, тобто переведення їх в периферійне, дискримінаційне чи обмежене становище» [9, с.58].

У першій половині 1920-х років більшовики активізували роботу в напрямку розбудова місцевих органів влади, особливо на селі. Ставилось завдання залучити до процесу радянського будівництва якомога ширше коло сільської бідноти, позбавивши, натомість заможне селянство можливості брати участь у суспільно-політичному житті сільської громади. Одним із способів нейтралізації владою політичної активності так званих куркулів було «залучення на свою сторону основної маси селян-середняків»[6, арк.6].

Складна економічна та соціально-політична ситуація в Україні не сприяла підвищенню авторитету більшовицької партії в середовищі волинського селянства. Опора на найбідніші його верстви була вимушеною та певною мірою демонстративно декоративною. Комуністичні лідери розуміли, що без завоювання симпатій середняка годі було сподіватися на підтримку політики радянської влади на селі. Для вирішення цієї проблеми більшовики застосовували не тільки «батіг», але й «пряник», алгоритм «виготовлення» якого детально розписувався в численних інструкціях про організацію виборів до сільради. У такого роду документах, зокрема, вказувалося на необхідність реалізації двох основних завдань: 1. Відвоювання середняка з-під впливу куркульства. 2. Встановлення повного контролю шляхом очолення комуністами союзу бідняків і середняків. Йшлося про необхідність формування відповідної громадської думки щодо різних соціальних верств на селі. Особлива увага звертається на необхідність обов'язкового контролю з боку більшовицької партії за процесом передвиборчої кампанії та процедури виборів, для того, щоб «забезпечити можливість проведення в сільраду найбільш бажаних для партії громадян»[6, арк.8].

Однак, незважаючи на усі зусилля влади, виборчі кампанії 1922-1925 років до місцевих Рад продемонстрували вкрай низький рівень політичної активності сільських виборців. Так, в одній з аналітичних записок про результати виборів восени 1924 року в Коростенській окрузі вказується, що «виборча кампанія 1924-1925 р. була проведена під гаслом залучення до практичної роботи в радянських установах безпартійних селян і робітників. Було обрано значну кількість селян від сохи, підвищився процент жінок, сільської інтелігенції, середняків, нацменшин». Поряд з таким оптимістичним висновком, автор документу змушений констатувати факт «недостатньої активності селянства, особливо серед жінок і середняків; відриву у деяких випадках незаможників від середняків; наявності у деяких місцях тиску і нав'язування селянству небажаних кандидатур» [7, арк.32].

На підставі статистичних даних про результати виборчої кампанії 1924-1925 років у Коростенській окрузі ми дійшли висновку, що переважна більшість новообраних членів сільрад були вихідцями з незаможних родин, за винятком «Барашівського і Базарського районів, де є середняки». Активними учасниками виборчого процесу стали нацменшини, окрім «Барашівського району, де вони менш активні завдяки хутірській системі. Особливо активною була єврейська біднота в містечках» [7, арк.157]. Практично поза рамками виборчого процесу виявилися жінки. Характерно, що показник неявки на вибори в Коростишівській окрузі був вищим, ніж загалом по Україні. Він сягнув 60,8%, тоді як у республіці він складав 53,9%

[7, арк.292]. Оскільки ядро сільського «істеблішменту» складало безземельні селяни, найбільш частина громади, які здебільшого не користувалися авторитетом, влада змушена була шукати способи розширення свого електорального поля. З одного боку, ставилося завдання включити у виборчий процес якомога ширше коло громадян, а з іншого – застосовувалися різного роду обмеження, зокрема, у вигляді позбавлення виборчих прав. Незважаючи на значну кількість інструкцій, в яких було чітко зазначено хто і за яких умов позбавлявся виборчих прав, їх застосування на практиці відкривало широкі можливості для зловживань з боку цього самого «істеблішменту». Адже концентрація влади в руках людей, котрі ще донедавна перебували на найнижчому щаблі соціальної драбини сільської громади, породжувала велику спокусу скористатися нею заради банальної помсти колишньому реальному або уявному кривднику.

Звичною практикою проведення цих виборів стало масове порушення виборчого законодавства, зокрема, недотримання членами виборчих комісій інструкцій з організації і проведення процедури виборів. Така ситуація стала причиною появи в середині 1920-х років низки законів і постанов Президії ЦВК СРСР і УСРР з приводу організації виборчої кампанії та виборів 1925-1926 років.

В останні місяці 1925 року було прийнято два важливих документи, які стосувалися організації виборчої кампанії 1925-1926 років, – Закон від 18 листопада «Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів» і видана до нього інструкція «Про вибори до Рад», датована 1 грудня [7, арк.54]. Відразу ж на місця розсилалися інструкції з роз'ясненням та уточненням окремих положень цих документів.

Насамперед, у Законі «Про виборчі права...» зазначалося, що «діючий закон по відношенню до населення ділить його на: 1. Осіб, котрі користуються виборчими правами і 2. Осіб, позбавлених цих прав» [7, арк.51]. Як уже зазначалося, коло «позбавленців» було визначене ще Конституцією 1918 року і воно охоплювало приблизно 7 категорій населення: «ті, хто використовували найману працю з метою отримання прибутку; ті, хто жили на нетрудові доходи; монахи і служителі культів; бувші службовці і агенти поліції, жандармерії, охоронних відділень, а також члени царської родини; психічно хворі; кримінальні злочинці» [4, с.561-562]. У спеціальній інструкції ЦВК для Окружвиконкомів і Окружвиборчкомів від 18 листопада вказувалося, що список осіб, які мали право голосувати, було розширено. Право голосу отримали: «1. Особи, які торгують в розніз за торговими патентами 1 розряду, якщо вони не підходять під дію підстав, передбачених ст.4 Закону про виборчі права громадян від 18.11.1925 р.; 2. кустарі і ремісники, які користуються найманою працею в числі не більше ніж одного дорослого робітника чи 2-х учнів підлітків». У документі рекомендувалося членам виборчих комісій звернути особливу увагу «на ту категорію селян, які поряд з сільським господарством займаються скупкою і перепродажем худоби, сільськогосподарських продуктів та ін.» [7, арк.52]. З іншого боку, спостерігалося й збільшення чисельності виборців. Як наприклад, у Коростенській окрузі, завдяки «возстановленню в правах кустарів й деяких торговців з патентами 1-го розряду». Крім того, число виборців було доповнене молодими людьми, котрі досягли 18-річного віку і тим самим отримали право голосу. Загалом, судячи з офіційних документів, «кількість виборців в Коростенській окрузі станом на 1926 р. досягла до 53% загальної кількості населення» [7, арк.24].

Зважаючи на численні порушення попередньої виборчої кампанії 1924 року, в окремих інструкціях досить чітко і детально була прописана процедура оскарження таких моментів виборів, як внесення чи не внесення до списку виборців «позбавленців». У одній з інструкцій міститься роз'яснення, що у випадку, якщо «позбавленці» (наприклад, бувші агенти жандармерії, ченці, особи, позбавлені прав судом або інші) хочуть взяти участь у виборах, то в таких випадках клопотання про повернення виборчих прав повинно бути розглянуто Окружним виконавчим комітетом, або його Президією.

Існувало три види заяв від категорій осіб, які з різних причин були позбавлені права участі у голосуванні. Найбільш детальною була заява третього типу до якої додавалася спеціальна «анкета особи, позбавленої виборчих прав законом або вироком суду» [7, арк.59]. Окрім загальної інформації про особу: ім'я, вік, місце народження тощо, в документі містилася низка пунктів, відповідь на запитання яких була обов'язковою: «Звідки брав засоби до життя, де і коли працював або служив. Перелічити всі місцевості де жив, всі установи, військові частини, всі галузі роботи, а також визначити час служби або праці: до лютневої революції; після лютневої до жовтневої (перелічити помісячно); після жовтневої до теперішнього часу (перелічити помісячно). Чи служив у царській поліції; Чи служив у білих арміях...; Чи ніс кару за службу у білих, коли, ким і яким шляхом звільнився від кари; Чи знаходиться у спеціальному учоту в ДПУ; Чи належить в теперішній час до партії і до якої. Якщо не належить до партії то якій партії співчував». Судячи з анкети, основними причинами позбавлення виборчих прав могла бути служба в жандармерії, перебування в білогвардійських лавах і членство в іншій партії.

Окружний виконавчий комітет, або його Президія, розглянувши надіслану заяву або клопотання, могли її не задовольнити, про що мали повідомити прохача, або винести постанову про можливість підтримки цього клопотання перед ВУЦВК. «У такому випадку ОВК надсилає всю справу до Президії на остаточне рішення. Слід мати на увазі, що особам, позбавленим виборчих прав законом або судом, можуть бути надані виборчі права лише Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» [7, арк.54-55].

На перший погляд, визначений у документі алгоритм отримання права участі в голосуванні мав допомогти потенційним виборцями виправити можливу помилку, зроблену під час складання відповідних списків, і засвідчити демократичність радянського виборчого законодавства. Насправді «позбавленці» в масі своїй апріорі не могли скористатися такою можливістю. Так, у спеціальній інструкції містилося роз'яснення, що особа, котра не знайшла себе у списках для виборів, може подати одну з трьох видів відповідних заяв: «1. Про неправильне занесення її прізвища у список осіб, позбавлених виборчих прав; 2. Про пропуск даної особи у виборчих списках». Окрема процедура стосувалася «осіб, позбавлених виборчих прав законом, або вироком суду, що порушують клопотання про надання їм виборчих прав в порядку помилування». Такі особи змушені були заповнювати спеціальну анкету, на всі пункти запитань якої мусили давати дуже ґрунтовні відповіді. «До всіх таких заяв повинна була додаватися характеристика місцевих органів ДПУ і довідки про судимість даної особи (від місцевого суду і прокуратури). Президії Окружних виконавчих комітетів, приймаючи на розгляд клопотання даних осіб про надання їм права голосу, повинні були вимагати від місцевих органів влади їхню думку щодо надання виборчих прав цим особам» [7, арк.55-56]. Зрозуміло, що отримати «позитивну характеристику» від офіційних органів влади було вкрай складно. По-перше, тому що суспільству активно нав'язувався негативний образ «позбавленця», який уособлював ворога трудового народу в особі селянина-куркуля, непмана, службовця царської Росії і т. п. По-друге, представники влади боялися брати на себе відповідальність за особу, яку держава відкинула у стан маргіналів. Тому ця категорія населення так і не отримала статусу громадянина, залишаючись просто «населенням».

Незважаючи на складну процедуру отримання втраченого права, в означуваний нами період такі прохання часто задовольняли. Наприклад, на одному із засідань Романівського райвиборчкому було відмінено 35 з 85 рішень (41%) Врублівської та Котюрженецької сільрад району щодо позбавлення виборчих прав окремих громадян, як-то «Гаєвського В.К. як неправдиво позбавленого виборчих прав селищним виборчкомом; гр. Солоху, в зв'язку з тим, що він свою лояльність оправдав перед Радвладою і весь час працює на користь громади і поводить себе в громаді гарно; мешканця с. Миропілля Вотченка, позбавленого виборчих прав безпідставно, бо найману працю він не використовує» [5, арк.21-21зв]. Такі випадки розглядалися і на засіданні окружного виборчкому. Так, президія Коростенського ОВК надала права низці осіб-«позбавленців»: «жителю с. Голубівки Базарського районі Петренку О.К., який служив стражником лише 3 місці 20 років тому назад; жителю Коростеня Ясієвичу Є.М., який не служив у білих армія, а лише проживав на території, зайнятій білими» [8, арк.105]. Варто зазначити, що впродовж 1920-х років практика поновлення позбавленців у їх виборчих правах хоча й не набула значного поширення, але мала місце, зокрема, у волинських селах, де селяни в масі своїй не вирізнялися заможністю і не займалися торговельно-підприємницькою діяльністю.

За результатами перевиборів, які відбувалися впродовж 15 січня - 1 березня 1926 року в Коростенській окрузі, кількість осіб, позбавлених виборчих прав, становила 3182 особи, що складало 1,3% від загальної кількості виборців [7, арк.292]. Ця цифра у відсотковому еквівалентні фактично збігається з кількістю «позбавленців» у межах усієї УСРР (1,4%). На перший погляд, кількість осіб, позбавлених виборчих прав, здається не такою ж уже й значною. Однак, цю цифру необхідно помножити щонайменше на 4 чи 5, тобто кількість членів сім'ї, голову котрого влада віднесла до стану маргіналів. Адже статус «позбавленця» автоматично стосувався й членів родини, які в той чи інший спосіб були ущемлені в громадянських правах – доступі до освіти, медичному обслуговуванні, отриманні роботи, забороні проходити службу в лавах Червоної армії і т. п..

Причини відмови в отриманні виборчих прав були різними. Для прикладу, у статусі «позбавленців» за рішенням президії Коростенського ОВК було залишено «Зільбермана А.М., жителя с. Сербів Городницького району, як колишнього торговця; Туровського Ш. з с. Лугін як власника парового млина; Недашківського І.Л. з с.Лісної Базарського району, що вживав найману працю та ін.» [7, арк.105]. У протоколах засідань окружної та районних комісій з підготовки виборів знаходимо чимало фактів позбавлення виборчих прав чоловіків волинських сіл через службу в лавах «білих», або «стражником», навіть якщо вона була вимушеною та тривала тільки один місяць. Підставою для задоволення клопотання особи про право брати

участь у виборах був доказ їх сумлінної праці на користь радянської влади. Жінка могла отримати статус «позбавленця», бо «перебуває на утриманні свого зятя-торгівця», або батька, або чоловіка, котрий займається торгівлею і «отримує не трудові доходи». Загалом відсоток позбавленців у Коростенській окрузі був доволі невисоким, тому що цей регіон є переважно сільським і одним із найбільш відсталих на Волині. Основна маса виборців – селяни, котрі в масі своїй були малоземельними, незаможними і здебільшого, аполітичними, тому дуже незначний відсоток з них входив до категорії осіб, які гіпотетично могли поповнити лави «позбавленців».

Таким чином, з перших місяців приходу до влади більшовики свідомо проводили дискримінаційну політику по відношенню до окремих суспільних верств. Суть її зводилася до «витіснення» з активного суспільно-політичного, культурно-освітнього та економічного життя держави потенційно небезпечних, з погляду правлячої партії, осіб, насамперед, шляхом позбавлення їх виборчих прав. Ситуація у сільських регіонах, як от Коростенській окрузі Житомирщини, виглядала дещо парадоксальною. З одного боку, комуністи прагнули заручитися підтримкою місцевого селянства, тому всіляко намагалися втягнути його в процес радянзації регіону, насамперед, через участь у виборах до місцевих органів влади. З іншого, вони жорстко переслідували прояви політичної активності тієї частини сільської громади, яка традиційно була її лідером. У 1920-х роках більшовицька влада поглибила лінію розколу сільського соціуму, зафіксувавши нові маркери соціальної стратифікації - «повноправні громадяни радянської держави» та «позбавленці». Однак у тогочасному суспільстві з патріархальним рівнем політичної культури вони не сприймалися як серйозна загроза руйнування традиційного устоїв сільської громади. Адже переважна більшість селян досі не розглядала участь у голосуванні як політичний привілей. Проте статус «позбавленця» апіорі перетворював його носія в особу «другого сорту» з умовними ознаками «маргінала», які повною мірою виявилися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Менше як через десять років саме «позбавленці» стали одними з перших жертв повномасштабного державного терору, розгорнутого сталінським режимом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акоюн Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й век. 2005. № 1. С. 150-165.
2. Валуев Д. Лишенцы в системе социальных отношений (1918-1936 гг.) (На материалах Западного региона РСФСР): Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 : Смоленск. 2003 271 с.
3. Горюнова Е. Начало массовых политических репрессий в крымской деревне в 20-х годах XX века // Культура народов Причерноморья. 2002. № 31. С. 88-92.
4. Декреты Советской власти. Т.II. 17 марта – 10 июля 1918 г. М.: Политиздат, 1959. 687с.
5. Держархів Житомирської області. Ф.326. Оп.3. Спр.21. 37 арк.
6. Держархів Житомирської області. Ф.326. Оп.3. Спр.61. 64 арк.
7. Держархів Житомирської області. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.171. 304 арк.
8. Держархів Житомирської області. Ф.Р-327. Оп.1. Спр.173. 158 арк.
9. Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе. 1917 – конец 1930-х годов: Учеб. пособие. Новосибирск, 1998. 91 с..
10. Мешковая С. І. Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921- 1929 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ». 2012. № 65 (971). С. 42-51.
11. Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». №3. Хмельницький, 2018. С.36-40.
12. Fitzpatrick Sheila. Construction of Social Identity on Soviet Russia. / Journal of Modern History Vol. 65. No. 4 (Dec., 1993). P. 745-770
13. Shearer David. Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 66 (2018), Heft 2. Band 66. P.188-217

Галина Стародубець,

Житомирский государственный Университет имени Ивана Франко
доктор исторический наук, профессор (Украина)

Владимир Стародубець

Житомирский государственный Университет имени Ивана Франко
кандидат философских наук, доцент (Украина)

«Лишенцы» в социальной структуре советского села 1920-х годов

Аннотация. *Анализируется институт «лишенцев», искусственно созданный большевиками с первых месяцев прихода к власти, как один из инструментов репрессивной*

политики коммунистического режима. Характеризуются основные феномены категории «лишенцы», учитывая их место в социальной структуре советского села 1920-х годов, правовой статус на примере результатов проведения избирательной кампании 1925-1926 годов в Коростенский округе на Житомирщине. Указывается, что потеря гражданами избирательных прав превращала их в одну из многочисленных маргинальных групп советского общества.

Ключевые слова: большевики, советская власть, лишенцы, репрессивная политика, избиратели, избирательные права.

ABSTRACT

Galyna Starodubets

Zhytomyr Ivan Franko State University

Dr (History), Professor (Ukraine)

Volodymyr Starodubets

Zhytomyr Ivan Franko State University

PhD(Philosophy), Associate Professor (Ukraine)

“Pozbavlentsi» in the social structure of the Soviet village of the 1920s

The phenomenon of “pozbavlentsi» (deprived people) as an instrument of the repressive policy of the communist regime, which was artificially created by the Bolsheviks during the first months of coming to power, is analyzed in the article. The Bolsheviks consciously lead the discriminatory policy against certain social layers, contrary to communist propaganda about social equality in the Soviet state. The core principle of this policy was to “crowd out” potentially dangerous people (from the point of view of the ruling party) from the active social, political, cultural, educational and economic life of the state, first of all, by depriving them of their right to vote. The situation in rural areas, for example, in the Korosten district of Zhytomyr region, looked paradoxical. On the one hand, the communists sought to secure themselves by the support of the local peasantry, therefore, in every possible way they tried to engage it to the process of sovietisation of the region, first of all, through participation in elections to local authorities. On the other hand, they harshly pursued the manifestations of the political activity of the part of the rural community, which traditionally was its leader. In the 1920s, the Bolshevik authorities deepened the line of split of rural society by establishment of new markers of social stratification - “citizens of the Soviet state with all rights” and “pozbavlentsi” (“deprived people»).

However, the society of that time with patriarchal level of political culture did not see them as a serious threat of the destruction of the traditional foundations of the rural community. After all, the overwhelming majority of peasants still did not consider voting as a political privilege. However, the status of “pozbavlentsi” (“deprived people») a priori turned its bearer into a person of “a second class” with so-called signs of “marginality”, which were fully revealed in the late 1920s - early 1930s. Less than in ten years “pozbavlentsi” (“deprived people») were the ones to become one of the first victims of a full-scale state terror unfolded by the Stalinist regime.

Key words: bolsheviks, soviet power, “pozbavlentsi», repressive policy, electorate, right to vote.

REFERENCES:

1. Akopyan N. Marginalnost kak odna iz osnovnykh kharakteristik transformiruyushchegosya obshchestva // 21-yi vek. 2005. № 1. С. 150-165.
2. Valuyev D. Lishentsy v sisteme sotsialnykh otnosheniy (1918-1936 гг.) (Na materialakh sapadnogo regiona RSFSR): Dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 : Smolensk, 2003. 271 с.
3. Goryunova E. Nachalo massovykh politicheskikh represiyi v krymskoyi derevne v 20-kh godakh XX veka // Kultura narodov Prichornomorya. 2002. № 31. S. 88-92.
4. Dekrety Sovetskoyi vlasti. T.II. 17 marta – 10 iyulya 1918 g. M.: Politizdat, 1959. 687s.
5. Derzhaarkhiv Zytomyrskoyi oblasti. F.326. Op.3. Spr.21. 37 ark.
6. Derzhaarkhiv Zytomyrskoyi oblasti. F.326. Op.3. Spr.61. 64 ark.
7. Derzhaarkhiv Zytomyrskoyi oblasti. F.P-327. Op.1. Spr.171. 304 ark.
8. Derzhaarkhiv Zytomyrskoyi oblasti. F.P-327. Op.1. Spr.173. 158 ark.
9. Krasilnikov S.A. Na izlomakh sotsialnoy struktury: Marginaly v poslerevolyutsionnom rosiyuskom obshchestve. 1917 – konets 1930-kh godov: Ucheb. posobiye. Novosibirsk, 1998. 91 s..
10. Meshkovaya S.I. Мешковья Харків'яни-«pozbavlentsi» v roky novoyi ekonomichnoyi polityky (1921- 1929 rr.) // Visnyk NTU «KHPI». 2012. № 65 (971). S. 42-51.

11. Starodubets H., Starodubets V. Instytut «pozbavlentsiv» yak obyekt represyvnoyi polityky bilshovytskoyi vlady 1920-kh rokiv // Visnyk Derzhavnogo arkhivu Khmelnytskoyi oblasti «Podilska starovyna». №3. Khmelnytskuyi, 2018. S.36-40.
12. Fitzpatrick Sheila. Construction of Social Identity on Soviet Russia. / Journal of Modern History Vol. 65. No. 4 (Dec., 1993). P. 745-770
13. Shearer David. Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 66 (2018), Heft 2. Band 66. P.188-217

Статтю подано до редколегії 14.01.2019 р.

УДК 94(477) «192»:613

DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-25-36

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Максим Мельничук

Вінницький національний аграрний університет,
кандидат юридичних наук, старший викладач (Україна)

Органи робітничої медицини в системі охорони здоров'я УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Анотація. У статті висвітлено організаційно-правові основи становлення в системі охорони здоров'я УСРР 20-х рр. ХХ ст. органів робітничої медицини. У період нової економічної політики означені органи надавали медичні послуги робітникам та службовцям за рахунок коштів медичного страхування. Аналізуючи практичну діяльність органів робітничої медицини із обслуговування застрахованих, автори відзначають ефективність їх роботи, результатом якої було покращення якості наданих медичних послуг.

Ключові слова: застраховані, медичне страхування, органи робітничої медицини, охорона здоров'я, робітники та службовці, страхова медицина.

Однією із складових реформування медичної галузі в Україні є запровадження медичного страхування. Такий крок дасть змогу поліпшити фінансове забезпечення надання медичних послуг, знявши при цьому додатковий фінансовий тягар із державного бюджету. Розробка теоретичних аспектів означеного інституту вимагає передусім запозичення досвіду інших держав у цій сфері. Разом з тим, на нашу думку, не слід ігнорувати й вітчизняні напрацювання у цьому напрямку, адже в період нової економічної політики медичне обслуговування робітників та службовців в УСРР здійснювалося з урахуванням страхових принципів. Саме тому, вивчення умов зародження та функціонування робітничої (страхової) медицини упродовж 20-х рр. ХХ ст. дасть змогу виокремити практичні рекомендації для запровадження медичного страхування в сучасній Україні.

Проблема становлення та функціонування органів робітничої (страхової) медицини в системі охорони здоров'я УСРР 1920-х рр. знайшла часткове відображення у працях науковців. Так, окремі аспекти медичного страхування в контексті історії розвитку системи охорони здоров'я УСРР періоду нової економічної політики знайшли своє висвітлення у дослідженнях Г.Л. Демочко[6], І.В. Ткаченко[28], О.П. Мурашової[16]. Розвиток медичного страхування як одного із видів соціального страхування 1920-х рр. досліджував О.А. Мельничук[14]. Вплив страхової медицини на якість медичного обслуговування робітників через призму їх повсякденного життя вивчала О.М. Мовчан[15]. Правові аспекти формування страхової медицини упродовж 20-х рр. ХХ ст. у своїх працях висвітлювали М.О. Мельничук[13] та А.М. Терованесов[24;25;26;27]. Роль медичного страхування в становленні соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні обґрунтував О.М. Ціборовський[49].

У своїй статті автори поставили за мету розкрити організаційно-правові основи та практику медичного страхування, визначити місце робітничої (страхової) медицини в системі охорони здоров'я УСРР 20-х рр. ХХ ст.

Основи загальнодержавного медичного страхування робітників на українських землях були започатковані прийняттям Державною Думою Російської імперії 23 червня 1912 р. пакету страхових законів зокрема й Закону «Про страхування робітників на випадок хвороби». Відповідно до його положень, робітники отримували право на медичну й грошову допомогу при захворюваннях чи нещасних випадках за рахунок коштів роботодавців, за умови входження до

страхових організацій – лікарняних кас. Останні нерідко використовувалися більшовиками для ведення легальної політичної агітації серед робітників. Подібні принципи медичного страхування функціонували і в період правління Тимчасового уряду [17, с. 43].

Усвідомлюючи популярність лікарняних кас серед робітників, більшовики одразу після захоплення влади намагалися встановити контроль за діяльністю означених установ. Саме тому в одній із перших постанов РНК РСФРР від 16 листопада 1917 р. йшлося про безкоштовну передачу усіх фабрично-заводських лікарняних закладів у відання лікарняних кас. Крім того, виконуючи взяті на себе соціальні обіцянки, всупереч власній ідеології, декретом ВЦВК «Про страхування на випадок хвороби» від 22 грудня 1917 р. більшовики задекларували право робітників на отримання стаціонарної чи амбулаторної медичної допомоги при захворюваннях і нещасних випадках на основі страхових принципів [7, с. 272].

В Україні, після захоплення її більшовиками, основні положення декрету знайшли свій вираз у постанові робітничо-селянського уряду від 19 січня 1919 р. «Про обов'язкове страхування найманих працівників на випадок хвороби». Нормативним документом запроваджувалося обов'язкове страхування на випадок хвороби для усіх найманих працівників, незалежно від сфери чи характеру праці, форми власності установи, а також незалежно від віку, національності, віросповідання і статі. З цією метою відділ праці зобов'язував роботодавців негайно подати відомості про всіх працівників не пізніше 25 січня 1919 р. із зазначенням розміру їхньої заробітної плати. На роботодавців, які не подали вчасно означених відомостей, накладався штраф у розмірі від 100 до 1000 крб. [22, ст. 36].

Наприкінці лютого 1919 р. у Харкові розпочала роботу конференція представників лікарняних кас, на якій був розроблений план подальших дій у сфері медичного страхування. Для контролю за діяльністю лікарняних кас були створені експертні комісії [41, арк. 53]. Однак, оскільки через технічні причини приєднати одночасно усі підприємства до існуючих лікарняних кас було неможливо, Наркомат праці УСРР своєю постановою від 7 березня 1919 р. пропонував поширити дію обов'язкового страхування лише на фабрично-, гірничо-заводських та ремісничих робітників. Працівники усіх інших підприємств мали увійти до складу загальноміських або районних лікарняних кас. У разі відсутності таких, підприємства вважалися приєднаними до найбільшої серед місцевих кас. З цього часу роботодавці зобов'язувалися сплачувати внески у розмірі 10% від повного заробітку працівника на рахунок лікарняної каси. Для підприємств, які забезпечували працівників медичною допомогою самостійно, встановлювалася знижка, але не більше як 3% заробітку працівника, якщо допомога надавалася лише йому особисто та 5%, якщо допомога надавалася і членам його родини. Усім лікарняним касам наказувалося розпочати надання медичної допомоги працівникам з 1 квітня 1919 р. До створення особливих колегіальних органів з нагляду та реалізації страхових декретів, ця функція покладалася на відділи праці [22, ст. 250].

24 квітня 1919 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про порядок забезпечення медичною і грошовою допомогою членів сімей мобілізованих учасників лікарняної каси». Відповідно до постанови, всі члени сімей осіб, котрі стали учасниками лікарняних кас та були мобілізовані на службу в Червону армію або пішли на фронт добровольцями, зберігали право на отримання від лікарняних кас медичної та грошової допомоги на час перебування учасників каси на військовій службі. Працівники лікарняної каси зобов'язувалися продовжувати надавати медичну та грошову допомогу членам сімей означених осіб на такому ж рівні, як і членам сімей інших учасників. Підприємства, на яких раніше працювали вищезгадані особи, продовжували сплачувати внески до лікарняних кас у розмірі 4% від останньої зарплати за місяць [22, ст. 460].

Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок Півдня Росії, що розпочав свою роботу 25 квітня 1919 р. у Харкові, констатував завершення формування організаційно-правових основ соціального, зокрема й медичного страхування в Україні. Було прийнято рішення про формування страхової мережі на місцях під керівництвом підвідділу соціального страхування при НКП УСРР [39, арк. 2]. Діяльність підвідділу з впровадження страхових інститутів на місцях була настільки успішною, що РНК УСРР у своїй постанові від 5 серпня 1919 р. дозволяла йому здійснювати законотворчість у цій сфері на власний розсуд [40, арк. 24].

Значно меншими успіхами характеризувалася практична діяльність лікарняних кас із забезпечення медичною допомогою. Головними перешкодами були відсутність готівки у банках для придбання медичних препаратів та складнощі із стягненням страхових внесків з промислових підприємств, які безпосередньо підпорядковувалися російським наркоматам [42, арк. 85]. Подальший розвиток медичного страхування в Україні був призупинений після повторної окупації її більшовицькими військами. Постановою Всеукрревоєнкому від 27 січня 1920 р. на території республіки поширювало свою дію положення РСФРР «Про соціальне забезпечення трудящих» від 31 жовтня 1918 р., за яким надання медичної допомоги покладалося на загальногромадські заклади охорони здоров'я. Уся попередня діяльність

українських наркоматів розглядалася як «небажана самодіяльність» [4, арк. 57]. Таке становище зберігалось упродовж всього періоду військового комунізму.

Нова економічна політика, основою якої було впровадження ринкових механізмів в економіку країни, змусила більшовиків на деякий час відмовитися від ідеї безоплатної медицини. Навіть найбільш послідовні прихильники комуністичної ідеї реально усвідомлювали, що в складних економічних умовах держава неспроможна забезпечити надання кваліфікованих медичних послуг за рахунок коштів державного бюджету. Окрім того, запроваджуючи елементи капіталістичних відносин, державна партія, принаймні, була зобов'язана демонструвати турботу про здоров'я робітників, особливо підприємств приватного сектору, та не допустити їх декласування. Безвихідь ситуації змусила державно-партійне керівництво погодитися на впровадження страхової медицини для фінансування медичного забезпечення робітників підприємств і службовців радянського апарату.

Нормативну базу медичного страхування на початковому етапі непу склало, затверджене декретом РНК УСРР, «Положення про соціальне забезпечення робітників та службовців на випадок тимчасової чи постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника» від 10 грудня 1921 р. [9, ст. 59].

Усі робітники і службовці, які підпадали під дію положення, отримували право на безкоштовне медичне обслуговування, яке надавалося у вигляді: першочергової допомоги при раптовому захворюванні і нещасних випадках, амбулаторної допомоги, лікування вдома, родопомочі і заходів з охматдиту, стаціонарного лікування з повним утриманням хворих, санаторного, курортного та іншого спеціального лікування, розміщення хворих у будинках відпочинку. Медична допомога передбачала безкоштовну видачу ліків, засобів для перев'язки, протезів, бандажів, окулярів та іншого медичного приладдя, посилене харчування [9, ст. 59].

Для медичного обслуговування НКОЗ УСРР та його місцеві органи мали створити мережу лікувальних і лікувально-профілактичних закладів винятково для робітників і службовців. У складі здоров'їдділів передбачалося створення відділів та підвідділів робітничої медицини, а при НКОЗ УСРР – відділу робітничої медицини (робмеду).

До повноважень відділів та підвідділів робітничої медицини входили: завідування всією мережею лікувальних і лікувально-профілактичних закладів певного району; організація медичної допомоги на дому; визначення працездатності для звільнення від роботи на випадок хвороби, відпустки для відпочинку, санітарного, курортного та іншого спеціального лікування; охорона матері і дитини; завідування фондом, що передбачений для медичної допомоги в межах району; ведення статистики; розгляд скарг з питань визначення працездатності; усі інші справи, що стосувалися охорони здоров'я службовців і робітників.

Відділ робмеду у складі НКОЗ УСРР здійснював: загальний нагляд, контроль і керівництво роботою місцевих підвідділів робмеду; загальний облік роботи з охорони здоров'я робітників і службовців УСРР; завідування лікувальними та лікувально-профілактичними закладами для робітників і службовців немісцевого характеру; завідування загальноукраїнським фондом з лікарняної допомоги робітників; розробку питань з покращення і вдосконалення справи охорони здоров'я застрахованих тощо [31, арк. 43].

Склад колегії відділу в центрі та підвідділів на місцях мав формуватися міжсоюзними об'єднаннями та затверджуватися у встановленому порядку. Фонди та кошти відділів та підвідділів знаходились у віданні колегії або завідувача та не могли об'єднуватися із загальними коштами наркоматів охорони здоров'я і соціального забезпечення. Структури відділів робітничої медицини пропонувалося обслуговувати власним апаратом. Для фінансування забезпечення робітників та службовців медичною допомогою створювався самостійний фонд [9, ст. 59].

7 лютого 1922 р. декретом РНК «Про соціальне забезпечення робітників та службовців» були внесені зміни до попереднього положення. Вони стосувалися передусім фінансових питань [9, ст. 95]. Так, фонд медичного страхування передавався під загальне управління наркомату охорони здоров'я за умови, що кошти з фонду будуть витрачатися лише за цільовим призначенням. Окрім страхових внесків, для надання медичної допомоги робітникам і службовцям дозволялося використовувати й кошти НКОЗ УСРР. Переказ коштів із фонду соціальної допомоги до фонду лікарської допомоги мав здійснюватися лише за постановами РНК УСРР [34, арк. 6].

Зважаючи на особливості роботи медичних установ у нових економічних умовах, таке рішення уряду було цілком закономірним. Переведені з державного на місцеве забезпечення із врахуванням принципів госпрозрахунку, установи охорони здоров'я відчували неабиякі матеріальні труднощі. Частина аптек була здана в оренду приватним власникам, які, встановлюючи ринкові ціни на ліки, формували свій прибуток. У цих умовах спостерігається прагнення представників страхової медицини фінансово відмежуватися від державних органів

охорони здоров'я через створення у системі НКОЗ УСРР спеціальних органів, які б взяли на себе організацію надання медичної допомоги застрахованим [50, с. 7].

Основи для формування у майбутньому самостійного фонду страхової медицини були закладені постановою РНК УСРР «Про внески на лікарську допомогу» від 7 березня 1922 р. За її положеннями розмір страхових внесків залежав від ступеня шкідливості та небезпеки підприємства, установи, або господарства, а саме: для 1-го розряду – 5,5%, 2-го – 6%, 3-го – 6,5%, 4-го – 7% від фонду заробітної плати. До визначення таких ступенів підприємства мали сплачувати за єдиним тарифом – 6% від розміру заробітної плати працівника [9, ст. 176]. Згодом постановою ВУЦВК від 23 квітня 1923 р. розмір страхових тарифів на медичне страхування був знижений: на 1% для підприємств 1-го та 2-го розрядів та на 0,5% - для підприємств 3-го та 4-го розрядів [36, арк. 10].

Окрім формування місцевих фондів, 8 серпня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про Всеукраїнський запасний фонд соціального страхування та Всеукраїнський фонд робітничої медицини». Останній формувався за рахунок 10% відрахувань фонду лікарської допомоги та прибутків з капіталів, майна та підприємств, що знаходилися у віданні робмеду НКОЗ УСРР [35, арк. 12]. Відрахування до фонду здійснювалося органами Народного комісаріату фінансів з внесків, що поступали до їхньої скарбниці та переводилися на рахунок НКОЗ УСРР [9, ст.508]. За постановою РНК УСРР від 2 жовтня 1925 р. «Про збільшення розміру відрахувань до Всеукраїнського Фонду Робітничої медицини» ставка відрахувань до фонду зростала до 15% [10, ст. 472].

За положенням «Про фонди соціального страхування» від 17 липня 1923 р. операційний фонд лікувальної допомоги (страхової медицини) отримав офіційну назву «фонд Г». Основу для його формування склали: страхові внески підприємств, установ, господарств та приватних осіб, котрі користувались найманою працею; 25% відрахувань від пені, що стягувалася з платників страхових внесків за прострочення терміну сплати внесків [37, арк. 132]. Всі суми, які надходили до фонду «Г», передавалися місцевим органам соціального страхування та місцевому відділу охорони здоров'я (підвідділу робітничої медицини) або за його вказівкою на медичну допомогу, з утриманням 2% зі всієї суми внесків, які сплачувалися як організаційні витрати органів соціального страхування [21, с. 245]. Звільнялися від сплати страхових внесків ті роботодавці, які використовували найману працю інвалідів війни та праці I - V груп [21, с. 184].

Із збільшенням кількості застрахованих зростав і обсяг фонду страхової медицини. Так, якщо в 1923/24 р. з місцевих внесків до фонду надійшло 11.461.622 крб., то в 1924/25 – 18.926.382 крб., у 1925/26 – 30.521.137 крб. Фактично, починаючи із 1925/26 року, надання медичної допомоги застрахованим здійснювалося виключно за кошти фонду «Г», без залучення коштів державного бюджету [20, с. 6-7].

Однак успіхи страхової медицини в УСРР на початковому етапі не вирішили питання про самостійність означеного інституту. Дискусія розгорілася на V Всеросійському з'їзді професійних спілок (квітень 1922 р.). У резолюцію з'їзду була закладена компромісна ідея, за якою надання лікарської допомоги пропонувалося здійснювати через органи охорони здоров'я, однак за участю та під контролем страхових кас. Не менш дискусійним виявилось питання щодо безоплатності медичної допомоги для застрахованих [3, с. 102]. Центральним комітетом КП(б)У на засіданні Політбюро 12 травня 1922 р., а згодом і на травневому пленумі 1922 р. [48, арк. 32 зв.] було прийняте рішення про додаткове обговорення питання про керівництво страховою медициною центральними органами професійних спілок. До того часу НКОЗ було рекомендовано використовувати половину свого бюджету на розвиток робітничих лікарень [47, арк. 73 зв.].

В Україні, на відміну від загальносоюзних інституцій, рішення РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. про створення підвідділів страхової медицини на місцях та передачі їм питань медичного забезпечення робітників було одноставно підтримане радянськими та профспілковими органами. Підтвердженням слугувала резолюція Всеукраїнської наради голів губпрофрад (травень 1922 р.), у якій зазначалося, що лише у разі передачі медичного обслуговування робітників у відання страхових органів можливе нормальне їх забезпечення медичною допомогою. Втілюючи в життя прийняті рішення, НКЗ УСРР обіжником від 25 березня 1922 р. доручив своїм органам на місцях забезпечити процес передачі від органів охорони здоров'я до страхових кас установ, що забезпечували надання первинних видів медичної допомоги: лікарняних пунктів, аптек, амбулаторій, лікарсько-контрольних комісій тощо [32, арк. 115].

Єдиним органом у системі влади, керівники якого виступали проти самостійності страхової медицини, був НКОЗ УСРР. Не бажаючи втратити монополію на розпорядження страховими коштами, він ратував за медичне обслуговування застрахованих безпосередньо органами

охорони здоров'я під контролем страхових організацій [32, арк. 284]. Через відповідний наркомат РСФРР він намагався донести свою позицію до вищого партійного керівництва.

Відповідь державної партії була викладена в тезах «Про соціальне страхування», затверджених ЦК РКП(б) 4 вересня 1922 р. У документі йшлося про необхідність тісної співпраці між страховими органами та органами охорони здоров'я, що покликана забезпечити єдність медико-санітарної організації під керівництвом органів охорони здоров'я. Така ж позиція правлячої партії була підтверджена у постанові ЦК РКП(б) «Про медичну допомогу застрахованим» від 17 липня 1924 р. [2, с. 46].

Україна була першою із майбутніх союзних республік, на території якої, відповідно до декрету РНК УСРР від 10 грудня 1921 р., при НКОЗ УСРР та на місцях розпочалася практична організація відділів робітничої медицини. З моменту створення у їх розпорядження надходили кошти страхового фонду. Передбачалося також функціонування самостійної мережі профілактичних та лікувальних установ для надання допомоги застрахованим та членам їх сімей. Відділи робітничої медицини мали здійснювати також контроль за діяльністю страхових кас на місцях [29, с. 233]. Відділ робітничої медицини отримував у своє розпорядження Український державний клінічний інститут ортопедії та травматології (колишній медико-механічний інститут). Крім того, в Харкові був відкритий Інститут робітничої медицини, на чолі з директором – професором Е. Каганом, та його структурними відділеннями в Катеринославі, Одесі та Сталіно. На 1925 р. штат інституту нараховував 56 осіб. Основними напрямками роботи інституту були науково-дослідний, організаційний, навчально-консультативний та видавничий [20, с. 28-29].

Характеризуючи ріст лікувально-профілактичної мережі закладів робітничої медицини упродовж 1922–1927 рр., слід відзначити, що кількість поліклінік збільшилася від 42 до 103; амбулаторій – з 96 до 375; медпунктів – з 142 до 381; лікарень – з 111 до 135; аптек – з 5 до 219; хімічно-бактеріологічних лабораторій – з 7 до 77; рентген-кабінетів – з 10 до 57. Окрім того, станом на 1 жовтня 1927 р. у мережі робітничої медицини функціонувало 127 жіночих консультацій, 122 дитячих ясел, 67 молочних кухонь, 45 тубдиспансерів, 16 санаторіїв, 41 вендиспансер [12, с. 7-8].

Інструкцією НКОЗ УСРР місцевим органам робмеду від 14 жовтня 1922 р. визначалися випадки надання хворим застрахованим спеціальних видів медичної допомоги. Наприклад, у разі неможливості виконання хірургічної операції на місцях, потреби в спеціалістах чи інструментах для лікувальної чи діагностичної мети, у випадку виникнення труднощів при встановленні діагнозу хвороби, для надання протезів, окулярів – хворі направлялися в університетські міста за рішенням комісії робітничої поліклініки, з дозволу на це губвідділу робмеду [21, с. 101-102]. Так, упродовж 1925/26 р. Вінницьким окружним відділом для надання спеціальної допомоги було направлено у м. Київ – 98 осіб, м. Харків – 9, м. Одесу – 6, м. Ленінград – 5, м. Москву – 2, м. Ялту – 1 особу [20, с. 17]. Відповідно до інструкції НКОЗ УСРР від 6 листопада 1922 р. установи робмеду були зобов'язані надати лікарську допомогу також безробітним і службовцям, котрі захворіли протягом місяця після звільнення з роботи або служби. У цьому випадку безробітні повинні були підтвердити своє право на отримання безоплатної медичної допомоги в установленому порядку [21, с. 116-117].

Однією із функцій відділів робітничої медицини на місцях було встановлення стану працездатності працівників. Відповідно до правил, затверджених НКОЗ УСРР 9 лютого 1923 р., працівники робмеду були зобов'язані здійснювати огляд робітників у разі прийняття на роботу та періодичні огляди працюючих на підприємствах з метою визначення стану їхнього здоров'я; встановлення наявності гострих захворювань чи загострення хронічних хвороб, які унеможлилювали виконання роботи; звільнення жінок від роботи до початку родів чи абортів, а також встановлення строку післяродового, післяабортного звільнення від роботи; встановлення наявності хвороб, які потребували відпустки для курортного, санаторного відпочинку або іншого спеціального лікування; відбір осіб для направлення на курорти, в санаторії та будинки відпочинку; визначення наявності та ступеня постійної чи довготривалої втрати працездатності (лікарська експертиза). Загальний термін звільнення від роботи в таких випадках не повинен був перевищувати 6 тижнів, при встановленні захворювання, яке викликало тимчасову непрацездатність – до 15 днів, жінки перед пологами звільнялися від фізичної праці до 8 тижнів [5, арк. 46].

У складі всіх робітничих поліклінік засновувалися комісії визначення працездатності (КВП). У великих районах, при необхідності, такі комісії засновувалися при районних або фабрично-заводських амбулаторіях. До складу КВП входили два лікарі, затверджені комітетом страхової каси, і голова – представник цієї каси. У випадку необхідності до комісії запрошували лікарів-спеціалістів. Комісії мали такі повноваження: здійснення контролю за діяльністю лікарів із визначення працездатності; продовження строку звільнення від роботи; надання відпусток для

курортного, санаторного оздоровлення з причин важкого захворювання; звільнення від роботи робітників і службовців, які підлягали карантину; засвідчення стану здоров'я для переведення робітників з однієї роботи на іншу; нагляд за періодичними оглядами працівників заводів і підприємств. Для курортного, санаторного відбору застрахованих у складі місцевих підвідділів робмеду засновувалися відбірні комісії. Встановлення постійної втрати працездатності у застрахованих і членів їх сімей чи визначення у таких осіб групи інвалідності покладалося на бюро експертизи у складі трьох лікарів, трьох кандидатів, двох представників місцевого управління соціального страхування, представника міжсоюзного професійного об'єднання під керівництвом завідуючого підвідділом робмеду. У складі робмеду НКОЗ УСРР було створено Центральне бюро наукової експертизи, в обов'язки якого входило розроблення наукових питань для експертизи та надання висновку по експертизі у випадку оскарження рішення губернських органів [21, с. 276-281].

Обіжником робмеду на місця від 2 вересня 1924 р. повідомлялося про створення у складі робітничих поліклінік лікарсько-контрольних комісій (ЛКК), на які покладалася загальний контроль у сфері визначення працездатності застрахованих. Окрім того, в обов'язки ЛКК входило: звільнення від роботи застрахованих хворих у тих випадках, коли це не було надано лікарем; звільнення від роботи на випадок карантину або догляду за хворим членом сім'ї; керівництво та нагляд за діяльністю лікарів у справі звільнення застрахованих від роботи в разі хвороби; нагляд за своєчасним направленням до лікарні, розміщенням і випискою хворого; контроль за дотриманням хворим всіх приписів лікаря; керівництво і контроль за діяльністю усіх медпунктів та інших лікарських установ у справі прийому на роботу та переведення; порушення перед робмедами питання щодо огляду окремих виробництв або підприємств, на підставі даних, отриманих в результаті перевірки, що свідчать про неблагополучне становище підприємства; нагляд за правильним заповненням листка про тимчасову непрацездатність, реєстрації нещасних випадків тощо [38, арк. 86].

До складу комісії входили голова – представник міжсоюзного об'єднання, голова страхкаси і три лікарі. Головний лікар поліклініки та комісія визначали порядок її роботи [1, с. 220-221]. Незважаючи на певні труднощі з підбором медичного персоналу до складу комісії, їх робота позитивно оцінювалася у звітах підвідділу робмеду. За даними статистики, упродовж першого року роботи (1924/25 р.), на одного робітника припадало 9,4 дня непрацездатності, що відповідало показникам європейських країн [20, с. 23].

Положення робмеду від 4 жовтня 1925 р. визначало правові основи проведення лікарського контролю вдома. З цією метою у системі лікарсько-контрольних комісій запроваджувався інститут лікарів-контролерів у розрахунок 1 лікаря на 10 тис. населення. Такі лікарі здійснювали перевірку виконання хворими приписів лікаря, надавали хворому допомогу, фіксували скарги хворих, продовжували термін звільнення від роботи. Лікар-контролер звітував на кожному засіданні ЛКК та доповідав про результати перевірок за попередні дні [1, с. 230–231]. З цього часу допомога на дому надавалася штатними лікарями робмеду, а в разі їх відсутності – лікарями фабрик, заводів, рудників. Загалом, упродовж 1922/23 р. було здійснено 630.801 відвідування, в 1923/24 р. – 1.066.499, в 1924/25 р. – 1.442.514. Незважаючи на зростання кількості відвідувань, якість залишала бажати кращого, оскільки нерідко лікарі не завжди виконували покладені на них понаднормові обов'язки [20, с. 21-22].

З 4 січня 1926 р., відповідно до положення підвідділу робітничої медицини «Про лікувальну експертизу», в округах було започатковано створення Бюро лікарської експертизи (БЛЕ). До складу новоствореної структури входили: голова – представник каси соцстраху, представник міжсоюзного об'єднання, терапевт, хірург, невропатолог, а також секретар бюро. У ролі експертів могли бути запрошені лікарі-спеціалісти, інженери, механіки. Застраховані та члени їх сімей направлялись у БЛЕ органами соцстраху за власною заявою або за постановою ЛКК. Після кожного огляду складався акт, який містив висновок про ступінь втрати працездатності. У випадку визнання особи інвалідом, БЛЕ встановлювало групу інвалідності та визначало потребу в протезуванні. При інспектурі встановлення та відновлення працездатності відділу робмеду функціонувало Центральне бюро лікарської експертизи. Окрім перегляду постанов БЛЕ в порядку оскарження та надання висновків центральній комісії із пенсійних справ, центральне бюро розробляло науково-теоретичні та організаційні питання експертизи [1, с. 231-235].

8–12 квітня 1926 р. у Харкові відбулася I Всеукраїнська нарада з лікарського контролю та експертизи, яка визнала важливість вказаних інститутів для протидії прогулам і необґрунтованим видачам допомоги за рахунок страхкаси [12, с. 33-34]. Відзначаючи складнощі роботи, делегати вказували на психологічний і фізичний тиск на лікарів з боку робітників, з метою отримання листка непрацездатності. Нерідко, виконуючи професійні обов'язки, лікар міг бути звинувачений у класово-ворожому ставленні до робітників. Окрім того, з 1927 р. була

введена кримінальна відповідальність за видачу фіктивних листків з непрацездатності [15, с. 138-139].

Оскільки відділи робітничої медицини у своїй роботі на місцях часто конфліктували з органами відділів праці, колегією робмеду на засіданні 5 січня 1923 р. було прийняте рішення про об'єднання цих структур у масштабах губернії [33, арк. 27]. Для налагодження стосунків пропонувалося проводити спільні рейди з перевірки ефективності роботи поліклінік, комісій з визначення працездатності та організації контролю на дому [45, арк. 21]. Як з'ясувалося, така співпраця позитивно позначилася на обслуговуванні застрахованих. Так, учасники конференції, що відбулася 9 лютого 1924 р. у м. Юзівка, обговорюючи доповідь про становище робітничої медицини, одноставно відзначали значне покращення стану лікарень, постачання медикаментами та перев'язочними матеріалами, харчування хворих [19, с. 454]. Відділ робітничої медицини Вінницької окружної інспектури охорони здоров'я, звітуючи про свою діяльність за 1925–1926 р., серед основних досягнень відзначав: створення у м. Вінниця робітничої поліклініки, що обслуговувалася кваліфікованими лікарями усіх фахів; розширення мережі районних лікарняних установ; поліпшення санітарно-освітньої та профілактичної роботи; поглиблення зв'язку з лікувальними закладами охорони здоров'я [20, с. 30]. Про поліпшення медичного забезпечення робітників у своїй праці відзначає відома дослідниця О. Мовчан, аргументуючи свою позицію зменшенням кількості відмов у наданні медичної допомоги [15, с. 23].

Однак, заради справедливості слід відзначити, що позитивний ефект від діяльності органів страхової медицини більшою мірою спостерігався у промислових районах з великою кількістю застрахованих. Акумулявання у віданні органів робітничої медицини значної суми страхових коштів давало можливість їм належним чином фінансувати надання медичних послуг. Протилежна ситуація складалася у непромислових районах. В умовах адміністративної реформи 1925 р. питання статусу відділів робітничої медицини було винесено на порядок денний. Всеукраїнська нарада, що відбулася 3–6 червня 1925 р., своїм рішенням визначила нову страхову мережу, запропонувавши остаточно ліквідувати підвідділи робітничої медицини в непромислових губерніях [43, арк. 1]. Їх функції передавалися загальному апарату окружних інспекцій охорони здоров'я [20, с. 5]. Відомчі робітничі поліклініки пропонувалося залишити лише там, де кількість застрахованих перевищувала 4 тис. осіб. В інших місцевостях надання медичної допомоги робітникам пропонувалося здійснювати через загальні установи НКОЗ УСРР [33, арк. 107].

З метою більш чіткого визначення правового статусу відділів робітничої медицини в системі органів охорони здоров'я, у жовтні 1925 р. було скликано позачерговий пленум Української ради професійних спілок. На пленумі було заслухано доповідь керівництва робмеду та співдоповідь Головстраху УСРР. Окрім того, для вивчення питання співпраці органів охорони здоров'я та страхової медицини з надання лікарської допомоги Народним комісаріатом Робітничо-селянської інспекції СРСР у грудні 1925 р. було проведено обстеження Артемівського, Сталінського та Луганського округів. У висновку комісії відзначалася проблематичність існування робітничої медицини в структурі НКОЗ УСРР. Головними аргументами була відсутність на місцях власного апарату, а також некомпетентність працівників підвідділів страхової медицини. Комісією було рекомендовано залишити управління страховим фондом «Г» у віданні та під контролем страхових кас. У той же час визнано раціональним провести реорганізацію підвідділів робітничої медицини [44, арк. 37].

У результаті реорганізації, проведеної на початку 1926 р., із 43 округів УСРР підвідділи робітничої медицини залишилися лише у половини. Це одразу ж негативно позначилося на якості обслуговування застрахованих. Зокрема, у цих округах спостерігалися перевитрати страхових коштів, скорочення мережі медичних закладів, що обслуговували застрахованих. Зважаючи на це, президія ВУРПС на засіданні (січень 1926 р.) прийняла рішення про необхідність посилення участі робмедів у роботі органів охорони здоров'я та вимагала розширення страхової мережі в округах [11, с. 9]. Відзначаючи погіршення ситуації з обслуговуванням застрахованих, НКОЗ УСРР погодився на збереження робмедів ще в 13 округах. На підставі цього ВУЦВК та РНК УСРР 3 лютого 1926 р. видали спільну постанову «Про забезпечення застрахованих та членів їх сімей медичною допомогою», якою підтвердили необхідність існування у складі НКОЗ УСРР відділу робітничої медицини, а в окружних інспектурах промислових округів – відповідних бюро [23, с. 14].

Положення підзаконного акту надавали право завідувачу відділу робітничої медицини входити за посадою до складу колегії НКОЗ УСРР, а завідувачу бюро обіймати посаду заступника окружного інспектора охорони здоров'я. Для вирішення поточних питань у системі охорони здоров'я один раз на тиждень скликалися постійні робочі наради. В їх обов'язки

.....
входило здійснення контролю за видатками фонду медичної допомоги та затвердження планів роботи [1, с. 195].

У той же час, для збереження функцій органів охорони здоров'я в установах робітничої медицини, було утворено секцію охорони здоров'я робітничої молоді (робмол) [30, арк. 12]. Така інспектура створювалась як при НКОЗ УСРР, так і при робмедах промислових округів. Завідуючі секцією призначались організаціями ленінської комуністичної спілки молоді України. На підставі декрету РНК УСРР від 21 листопада 1922 р. робмоли здійснювали медичні огляди робітників-підлітків. Так, наприклад, у 1923 р. було організовано огляд 11.149 осіб, в 1924 р. – 15.396 осіб, в 1925 р. – 24.320 осіб, в 1926 р. – 30.149 осіб в 32 округах [12, с. 25]. Організаційне оформлення інспектури охорони здоров'я робітничої молоді було звершено в кінці 1925 р. На той час у ряді промислових округів при окрробмедах були організовані секції охорони молоді. Станом на липень 1926 р. секції Робмолу успішно функціонували в Артемівську, Сталіно, Луганську, Катеринославі, Харкові, Кривому Розі, Києві, Запоріжжі, Миколаєві, Полтаві та Зінов'євську [20, с. 26-27]. З 1927 р. секції робмолу відповідали і за профілактичне оздоровлення працюючих підлітків. За планом першого року до профілактичних установ планувалося направити 10% підлітків, а на курорти – 5% [20, с. 26].

Незважаючи на прийняті рішення, позиція НКОЗ УСРР щодо самостійності страхової медицини не змінилася. Народний комісар охорони здоров'я УСРР І. Єфімов у доповідній записці до РНК УСРР від 21 лютого 1926 р. вимагав ліквідувати підвідділи робітничої медицини на місцях, оскільки останні, на його думку, є зайвим утворенням у системі охорони здоров'я. Серед інших негативних факторів у діяльності робмедів відзначалися: диференціація у забезпеченні медичною допомогою мешканців міста та села; ігнорування завдань охорони матері і дитини; конфлікти в апараті охорони здоров'я; використання коштів не за призначенням; перевага лікувальних заходів над профілактичними. Нарком запевняв, що ліквідація підвідділів робітничої медицини не позначиться негативно на медичному забезпеченні, оскільки профспілки та страхові органи будуть мати можливість брати участь у затвердженні кошторисів і планів медичної допомоги застрахованим [46, арк. 6-7]. Початок остаточної ліквідації підвідділів робітничої медицини на місцях було проведено наприкінці 1927 р. після підпорядкування страховим касама органів лікарського контролю [46, арк. 41].

18 листопада 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли спільну постанову «Про передачу на місцевий бюджет лікувальних установ, що утримувалися з фонду медичної допомоги застрахованим та сільських лікувальних установ українського червоного хреста». Відповідно до постанови лікувально-профілактичні установи робмеду передавались на відповідні місцеві бюджети. Така передача мала бути проведена упродовж 4-х наступних років [8, ст. 230].

У постанові ЦК ВКП (б) від 19 грудня 1929 р. «Про медичне обслуговування робітників та селян», яка визначала основні принципи забезпечення медичною допомогою в умовах взяття курсу на модернізацію промисловості, йшлося про збереження основ медичного страхування лише в основних промислових центрах. Крім того, визнавалася потреба ширшої участі у справі організації охорони здоров'я робітників радянських, професійних і страхових організацій [18, с. 5-6].

Отже, створені в період нової економічної політики органи страхової медицини (робмеди) проявили неабияку активність у наданні медичної допомоги застрахованим робітникам та службовцям через самостійну страхову мережу лікарняних та профілактичних установ, що утримувалася та обслуговувалася за рахунок окремого страхового фонду. Однак зародження страхової медицини в надрах Народного комісаріату охорони здоров'я та прагнення більшовиків зберегти єдину радянську соціалістичну медицину не сприяли самодостатньому розвитку страхового інституту. Постійна боротьба між страховими органами та органами охорони здоров'я за право розпоряджатися страховими коштами, недофінансування та використання страхових коштів не за призначенням, негативно позначилася на обслуговуванні застрахованих, ефективності та якості медичної допомоги. Із згоранням НЕПу та взяттям курсу на модернізацію народного господарства влада забезпечила одноосібне керівництво медичною допомогою за органами охорони здоров'я, остаточно ліквідувавши органи робітничої (страхової) медицини на місцях. Це дозволило їй в подальшому безперешкодно використовувати страхові кошти для форсованого індустріального розвитку та соціально-побутового обслуговування промислових робітників. Наприкінці 1930-х рр. фінансове забезпечення медичного обслуговування застрахованих остаточно було передане на баланс державного та місцевих бюджетів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Басс Н. Б. Сборник действующего законодательства циркуляров и инструкций по социальному страхованию на Украине / под. общ. ред. И. И. Фреймана. Харьков: Вопросы труда, 1926. 499 с.

2. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. / Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. Москва: Профиздат, 1940. 112 с.
3. Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь. 2-е изд. Москва: Вопросы труда, 1928. 251 с.
4. Держархів Вінницької області. Ф.Р-772. Оп.1. Спр.7. 190 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф.188. Оп.4. Спр.1. 246 арк.
6. Демочко Г. Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові: дис ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 295 с.
7. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / за ред. П. Л. Щупика. Київ: «Держмедвидав», 1958. 726 с.
8. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків: Третя друкарня ім. т. Фрунзе Держтресту «Харполіграф», 1929. 1172 с.
9. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с.
11. Котляр М. Президиум ВУСПС о положении медпомощи застрахованным на Украине // Вопросы страхования. 1926. №7. С. 8–9.
12. Медицинская помощь застрахованным в 1925/26 году. Харьков: Научная мысль, 1927. 94 с.
13. Мельничук М. О. Правове регулювання охорони здоров'я населення УСРР (1921–1929 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 223 с.
14. Мельничук О. А. Соціальне страхування в Радянській Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. 372 с.
15. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
16. Мурашова О. П. Заходи радянської влади у сфері охорони здоров'я в Україні у 1920 – 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2015. Вип. 23. С. 55–60.
17. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина ХІХ ст. – лютий 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1998. 170 с.
18. Охорона здоров'я в УРСР: Основні закони та урядничі розпорядження / за ред. М. Спаського, С. Сокольського. Київ-Харків : Медичне видавництво, 1932. 260 с.
19. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. Киев : Политиздат Украины, 1964. 593 с.
20. Рабочая медицина на Украине в 1924/25 г. (отчет рабмеда НКЗУ.). Б.м.в. 1926 г. 31 с.
21. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. Харьков : Уполнаркомтруд РСФСР при СНК УССР, 1923. 332 с.
22. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919. Киев : Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1919. 580 с.
23. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. Харьков : Изд. НКТ УССР, 1927. 123 с.
24. Терованесов А. М. Історико-правові передумови впровадження системи медичного страхування в Україні // Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 1. С. 286-293.
25. Терованесов А. М. Правова основа впровадження вітчизняної системи обов'язкового медичного страхування // Часопис Академії адвокатури України. 2014. №1. С.169-170.
26. Терованесов А. М. Становлення медичного страхування в умовах розвитку непу на території України // Правничий вісник Університету «КРОК». 2014. Вип.19. С.51-55.
27. Терованесов А. М. Становлення законодавства про медичне страхування у Центральній та Східній Україні у двадцяті роки ХХ століття // Форум права. 2013. № 2. С.543-548.
28. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2009. 231 с.
29. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. – 2-е изд. Москва : Вопросы труда, 1927. 428 с.
30. ЦДАВО України. Ф. 337. Оп.1. Спр.878. 135 арк.
31. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.1. Спр.562. 79 арк.
32. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.1. Спр.1241. 393 арк.
33. ЦДАВО України. Ф.342. Оп.2. Спр.1867. 133 арк.
34. ЦДАВО України. Ф.348. Оп.1. Спр.572. 78 арк.
35. ЦДАВО України. Ф.348. Оп.1. Спр.770. 78 арк.
36. ЦДАВО України. Ф.348. Оп.1. Спр.796. 246 арк.

37. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.1. Спр.813. 435 арк.
38. ЦДАВО України. Ф.2605. Оп.1. Спр.1081. 132 арк.
39. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.17. 173 арк.
40. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.203. 211 арк.
41. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.204. 254 арк.
42. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.207. 112 арк.
43. ЦДАВО України. Ф. 2851. Оп.1. Спр.272. 436 арк.
44. ЦДАВО України. Ф. 2851. Оп.1. Спр.364. 367 арк.
45. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.1211. 97 арк.
46. ЦДАВО України. Ф.2623. Оп.1. Спр.2585. 50 арк.
47. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.1. Спр.91. 98 арк.
48. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.6. Спр.29. 456 арк.
49. Ціборовський О. М. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні. Київ : Факт, 2010. 440 с.
50. Штейнберг А. П. Социальное страхование (Краткие итоги, задачи и перспективы). Москва : «Труд и книга», 1924. 33 с.

Олег Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Максим Мельничук

Винницкий национальный аграрный университет,
кандидат юридических наук, старший преподаватель (Украина)

**Органы рабочей медицины в системе здравоохранения УССР
в 20-х гг. XX в.**

***Аннотация.** В статье освещены организационно-правовые основы становления в системе здравоохранения УССР 20-х гг. XX в. органов рабочей медицины. В период новой экономической политики обозначенные органы оказывали медицинские услуги рабочим и служащим за счет средств медицинского страхования. Анализируя практическую деятельность органов рабочей медицины по обслуживанию застрахованных, авторы отмечают эффективность их работы, результатом которой было улучшение качества предоставляемых медицинских услуг.*

***Ключевые слова:** застрахованные, медицинское страхование, органы рабочей медицины, здравоохранение, рабочие и служащие, страховая медицина.*

ABSTRACT

Oleh Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Maksym Melnychuk

Vinnitsia National Agrarian University
PhD (Law), Senior Lecturer (Ukraine)

**Bodies of labor medicine in the system of health protection of the Ukrainian SSR
in the 20's of the twentieth century.**

The article deals with the organizational and legal basis and practice of medical insurance in the Ukrainian SSR in the 20's of the 20th century. On the basis of the analysis of sources and literature, the place of the working (insurance) medical institutions in the Soviet system of health protection has been determined. Their work has been analyzed to provide workers and employers with medical assistance, and the quality of the provided medical services is assessed.

The authors note that the new economic policy, the basis of which was the introduction of market mechanisms in the country's economy, forced the Bolsheviks for a while to abandon the idea of free medicine. In conditions of material difficulty, the state party leadership agreed to the introduction of insurance medicine to finance the medical support of workers of enterprises and employers of the Soviet apparatus, which formed the social resistance of the ruling regime.

For the purpose of medical care of these categories, the People's Commissariat of Health of the Ukrainian SSR and its local authorities established an independent network of medical and preventive

care institutions that were maintained and serviced at the expense of a separate insurance fund. As part of the local health departments there were departments and subdivisions of labor medicine, and under the People's Commissariat of Public Health of the Ukrainian SSR - the department of labor medicine.

Analyzing the practical work of the organs of labor medicine on maintenance of the insured, the authors note the effectiveness of their work, which resulted in improved quality of medical services provided. However, the emergence of insurance medicine in the bowels of the People's Commissariat of Health and the desire of the Bolsheviks to maintain a unified Soviet socialist medicine did not contribute to the self-sufficient development of this insurance institute. With the curtailment of the NEP and the takeover of the modernization of the national economy, the government provided the single leadership of medical care institutions, finally eliminating the labor (medical) healthcare field on the ground.

Key words: insured, medical insurance, labor medicine, health care, workers and employers, insurance medicine.

REFERENCES:

1. Bass N. B. Sbornik deystvuyushchego zakonodatelstva tsirkulyarov i instruktsiy po sotsialnomu strakhovaniyu na Ukraine / pod. obshch. red. I. I. Freymana. Kharkov: Voprosy truda, 1926. 499 s.
2. Vsesoyuznaya kommunisticheskaya partiya (bolshhevikov) o sotsialnom strakhovanii. Sbornik dokumentov. / Podgotovili k izdaniyu A. Tauber i I. Akhmatovskiy. Moskva: Profizdat, 1940. 112 s.
3. Danskiy B. G. Sotsialnoe strakhovanie ranshe i teper. 2-e izd. Moskva: Voprosy truda, 1928. 251 s.
4. Derzharkhiv Vinnyc'koi oblasti. F.R-772. Op.1. Spr.7. 190 ark.
5. Derzharkhiv Khmel'nyts'koi oblasti. F.188. Op.4. Spr.1. 246 ark.
6. Demochko Gh. L. Formuvannya i rozvytok ukrajins'koi radjans'koi systemy okhorony zdorov'ja v Kharkovi: dys ... kand. istor. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 2011. 295 s.
7. Dosjaghnennja okhorony zdorov'ja v Ukrajins'kij RSR / za red. P. L. Shhupyka. Kyjiv: «Derzhmedvydav», 1958. 726 s.
8. Zbirnyk Zakoniv ta rozporjadzhenj robitnycho-seljans'kogho urjadu Ukrainy za 1929 rik. Kharkiv: Tretja drukarnja im. t. Frunze Derzhrestu «Kharpolighraf», 1929. 1172 s.
9. Zbirnyk postanov ta rozporjadzhenj robitnycho-seljans'kogho urjadu Ukrainy za 1922-1923 rr. Kharkiv: Lito-drukarnja «Knyghospilky», 1922. 1147 s.
10. Zbirnyk uzakonenj ta rozporjadzhenj robitnycho-seljans'kogho urjadu Ukrainy za 1925 rik. Kharkiv: Drukarnja PU UVO im. M. Frunze, 1925. 1785 s.
11. Kotlyar M. Prezidium VUSPS o polozhenii medpomoshchi zastrakhovannym na Ukraine // Voprosy strakhovaniya. 1926. №7. S. 8–9.
12. Meditsinskaya pomoshch zastrakhovannym v 1925/26 godu. Kharkov: Nauchnaya mysl, 1927. 94 s.
13. Melnychuk M. O. Pravove rehuljuvannya okhorony zdorov'ja naselennja USRR (1921–1929 rr.): dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01. Kyjiv, 2016. 223 s.
14. Melnychuk O. A. Socialjne strakhuvannya v Radjans'kij Ukraini (20 – 30-ti rr. XX st.). Vinnycja: «Edeljevs i K», 2009. 372 s.
15. Movchan O. M. Povsjakdenne zhyttja robitnykiv USRR. 1920-ti rr. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 312 s.
16. Murashova O. P. Zakhody radjans'koi vlady u sferi okhorony zdorov'ja v Ukraini u 1920 – 1930-kh rr. // Naukovi zapysky Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubyns'kogho. Serija : Istorija. 2015. Vyp. 23. S. 55–60.
17. Ostapenko D. O. Socialjne strakhuvannya promyslovykh robitnykiv Ukrainy (seredyna KhIKh st. – ljutyj 1917 r.): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Kharkiv, 1998. 170 s.
18. Okhorona zdorov'ja v URSR: Osnovni zakony ta urjadnychi rozporjadzhennja / za red. M. Spas'kogho, S. Sokol's'kogho. Kyjiv-Kharkiv : Medychne vydavnytvo, 1932. 260 s.
19. Promyshlennost i rabochiy klass Ukrainskoy SSR v period vosstanovleniya narodnogo khazyaystva (1921-1925 gg.). Sbornik dokumentov i materialov. Kiev : Politizdat Ukrainy, 1964. 593 s.
20. Rabochaya meditsina na Ukraine v 1924/25 g. (otchet rabmeda NKZU). B.m.v. 1926 g. 31 s.
21. Sbornik postanovleniy i rasporyazheniy po sotsialnomu strakhovaniyu. Kharkov : Upolnarkomtrud RSFSR pri SNK USSR, 1923. 332 s.
22. Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krestyanskago pravitelstva Ukrainy za 1919. Kiev : T-vo "Pechatnya S. P. Yakovleva", 1919. 580 s.
23. Sotsialnoe strakhovanie na Ukraine v 1925-1926 gg. Kharkov : Izd. NKT USSR, 1927. 123 s.
24. Terovanesov A. M. Istoryko-pravovi peredumovy vprovadzhennja systemy medychnogho strakhuvannya v Ukraini // Pravnychyj chasopys Donec'kogho universytetu. 2013. № 1. S. 286-293.

25. Terovanesov A. M. Pravova osnova vprovadzhenija vitchyznanoi systemy obov'jazkovogho medychnogho strakhuvannja // Chasopys Akademiji advokatury Ukrainy. 2014. №1. S.169-170.
26. Terovanesov A. M. Stanovlennja medychnogho strakhuvannja v umovakh rozvytku nepu na terytoriji Ukrainy // Pravnychyj visnyk Universytetu «KROK». 2014. Vyp.19. S.51-55.
27. Terovanesov A. M. Stanovlennja zakonodavstva pro medychne strakhuvannja u Centralnij ta Skhidnij Ukraini u dvadcjati roky KhKh stolittja // Forum prava. 2013. № 2. S.543-548.
28. Tkachenko I. V. Okhорona zdorov'ja v Ukraini v roky novoji ekonomichnoi polityky: socialjno-istorychnyj aspekt : dys. ... kand.. ist. nauk : 07.00.01. Cherkasy, 2009. 231 s.
29. Trefilov I. M. Strakhovik. Spravochnik po voprosam sotsialnogo strakhovaniya i meditsinskoy pomoshchi zastrakhovannym. – 2-e izd. Moskva : Voprosy truda, 1927. 428 s.
30. CDAVO Ukrainy. F. 337. Op.1. Spr.878. 135 ark.
31. CDAVO Ukrainy. F.342. Op.1. Spr.562. 79 ark.
32. CDAVO Ukrainy. F.342. Op.1. Spr.1241. 393 ark.
33. CDAVO Ukrainy. F.342. Op.2. Spr.1867. 133 ark.
34. CDAVO Ukrainy. F.348. Op.1. Spr.572. 78 ark.
35. CDAVO Ukrainy. F.348. Op.1. Spr.770. 78 ark.
36. CDAVO Ukrainy. F.348. Op.1. Spr.796. 246 ark.
37. CDAVO Ukrainy. F.2605. Op.1. Spr.813. 435 ark.
38. CDAVO Ukrainy. F.2605. Op.1. Spr.1081. 132 ark.
39. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.17. 173 ark.
40. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.203. 211 ark.
41. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.204. 254 ark.
42. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.207. 112 ark.
43. CDAVO Ukrainy. F. 2851. Op.1. Spr.272. 436 ark.
44. CDAVO Ukrainy. F. 2851. Op.1. Spr.364. 367 ark.
45. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.1211. 97 ark.
46. CDAVO Ukrainy. F.2623. Op.1. Spr.2585. 50 ark.
47. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.1. Spr.91. 98 ark.
48. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.6. Spr.29. 456 ark.
49. Ciborovskij O. M. Na varti zdorov'ja: Istorija stanovlennja socialnoji medycyny i okhорony ghromadsjkogho zdorov'ja v Ukraini. Kyjiv : Fakt, 2010. 440 s.
50. Shteynberg A. P. Sotsialnoe strakhovanie (Kratkie itogi, zadachi i perspektivy). Moskva : «Trud i kniga», 1924. 33 s.

Статтю подано до редколегії 12.01.2019 р.

УДК94(477)316.343.37:336.221.264"1923/29"
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-36-49

Святослав Даниленко

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Податковий тягар селян в УСРР 1923 - 1929 рр.: соціально-економічний дискурс

Анотація. Розкривається теоретична складова поняття «податковий тягар» та його соціально-економічний зміст, висвітлюються кількісні показники надходження єдиного сільськогосподарського податку, відсоткове співвідношення вилученого податку до умовно-чистого доходу селянських господарств. Виявлено відмінності надходження суми податку в економічно-природничих регіонах України, зміщення податкового навантаження з північних районів до південно-східних.

Ключові слова: податки, податковий тягар, податкове навантаження, податкова система, селянське господарство, селянський двір, заможне селянство, Україна, УСРР, доходи селян.

Визначення «податковий тягар», обране як предмет історично-економічного дослідження, зафіксоване радянським податковим законодавством 1920-х рр., теоретично та нормативно адаптоване у фахових виданнях тих років. Термін мав прикладне застосування, виокремлюючи статистично-економічну складову системного оподаткування селянського двору єдиним сільськогосподарським податком, тобто фіксував співвідношення його загальної суми вилучення до умовно-чистого доходу. Податківці і теоретики податкової справи 1920-х рр. підкреслювали

організаційно-технічну, фінансово-фіскальну та соціально-класову ознаки поняття і явища – «податковий тягар» [20, С.52 – 59].

Сучасна історіографія, звільнившись від марксистсько-ленінської парадигми вивчення соціально-політичного та економічного розвитку суспільства, предметно не досліджувала податкової практики в УСРР 1920-х рр. Зазвичай історики обирають об'єктом наукових студій радянську податкову політику, висвітлюючи її в контексті теорії тоталітаризму, тому постають її «фіскально-грабунковий характер», деструктивний вплив на «згортання непу», факти ухилення селян від податків [36, С.15; 24, С.12; 17, С.66 – 78]. Соціально-політичний аспект переважає в наукових розвідках, а класово-репресивна сутність податкової політики не викликає у них жодних застережень. Історично-економічний контекст системи оподаткування селян притаманний для досліджень С. Корновенка і М. Лазуренка, які поєднали натуральну і грошові форми стягнення податку [20]. Соціально-регулятивна функція системи податків та її вплив на сільських приватних підприємців стали предметом дослідження О.О.Сушка [36], В.В.Олянич [26]. Роль і місце селянських податків у формуванні доходної частини державного бюджету дослідила О.В.Чеберяко [52]. Теоретично інноваційним виглядає тлумачення хлібозаготівлі у 1928 – 1933 рр. як форми державної повинності селян, до якого вдалася Т. Ю. Козацька, а отже, і системи оподаткування в Україні [18]. Таким чином, маємо кілька історіографічних дискурсів висвітлення «податкової політики» в УСРР 1920-х рр., які вирізняються проблемно-тематичними і частково теоретичними підходами. Однак поза увагою залишаються конкретні явища, до яких належить соціально-економічний феномен – «податковий тягар» селян.

Якщо окреслити податкову систему в Україні періоду непу категорією «загальне», то єдиний сільськогосподарський податок можна вважати за «особливе», а так званий «податковий тягар» селян за «одиничне». Його специфіка полягає не у статистично-економічних показниках вилученого податку, а в реальній соціально-економічній диференціації селянських господарств, тобто у майновій нерівності, відтак, і платоспроможності. Тому важливо застосовувати секторальний підхід, тобто розподіл податкового тягара на кожен селянський двір, враховуючи його доходи, матеріальний стан, співвідношення галузей, а не ідеологічні схеми. Важливо виявити еволюцію податкового навантаження упродовж другої половини 1920-х рр., яке припадає на апогей непу, щоб з'ясувати його соціально-економічну ефективність для селянських господарств. Теоретичні підходи завжди виконують загальну пізнавальну функцію, а наукові завдання – гіпотетичні наміри, оскільки їх реалізація постає у конкретному науково-історичному дослідженні.

Радянська податкова кампанія, а їх протягом другої половини 1920-х рр. відбулося п'ять, виконувала конкретні економічно-фінансові, соціально-регулятивні та адміністративно-фіскальні функції. Кожна з них не обходилась без урядових постанов про єдиний сільськогосподарський податок, інструкцій і циркулярів Наркомфіну УСРР та загальних директив партійних органів [9, 3]. Надходження податку свідчили про ефективність роботи податкового апарату, а з іншого боку демонструвало ставлення селян до грошової повинності перед державою. Вона була своєрідним індикатором відносин між радянською державою і приватним сектором сільськогосподарського виробництва. Більшовики, скасувавши соціально-правовий інститут приватної власності на землю та позбавивши заможних селян майна і статків, запропонували суперечливу систему партнерства у формі грошової повинності. Вона насаджувалася шляхом організації та проведення податкових кампаній.

Подвірне фінансове навантаження селянських господарств демонструвало функціональне поєднання суб'єкта та об'єкта оподаткування. Кожен двір був учасником цього процесу, а джерела його доходу об'єктом оподаткування. Загальна сума податку була соціально-психологічним і суто економічним випробуванням для селян, засвідчуючи рівень їхньої податкової спроможності. Перехід від натуральної до грошової форми податку у 1923/24 р. дезорієнтував селянина. Він уже засвоїв величину натурального податку, яка означала певну частину врожаю основних культур, сприймаючи податкове зобов'язання у пудах. На той час в УСРР було 4,5 млн. посівних господарств, з яких податкоспроможних – 2,6 млн., тому на двір припадало 77 пудів. А ринкова ціна пуда хлібних культур коштувала тоді 40 коп. золотом (у червінцях). Отже, податок обходився селянинові у 30,8 червінця [50]. Нормативно з однієї десятини мали стягувати 13,2 пуда натурального податку, загалом третину гуртового збору зернових. За обмінним еквівалентом житньої одиниці (33,1 коп. за пуд жита) загальна сума податку склала тоді 59,1 млн. червінців [34, С.38]. Надходження грошового податку у губерніях вирізнялося загальною сумою кожної з них. У квітні 1924 р. три губернії (Донецька, Київська, Одеська) внесли від 6,2 до 6,5 млн. кожна, Катеринославська і Полтавська – від 8,1 до 8,8 млн., решта у порядку величини податку: Волинська – 2,3 млн., Чернігівська – 3,5 млн., Подільська – 4,8 млн., Харківська – 5,1 млн., а разом – 53,1 млн. крб. золотом [33, С.39]. Для сільського господарства, яке щойно пододало наслідки страшного голоду та руїни, дуже велика

сума. Арифметично-кількісні відмінності зумовлені різною наявністю селянських господарств, рівнем їхньої доходності, матеріально-майновим станом, відтак, і об'єктами оподаткування. Розбіжності у цифрах загальної суми сільгосподатку 1923/24 р. можна пояснити кількома обставинами: неповною звітністю місцевих податкових органів, зарахуванням боргу попереднього року (так звана «пеня»), або ж його відкладення на чергову кампанію. В офіційних фінансових звітах Наркомфіну УСРР зазначено цифру 59,3 млн. крб. сільгосподатку [22, С.40]. Стягнення такої значної суми податку у несприятливий сільськогосподарський рік демонструє дієздатність податкових органів, особливу оперативність фіскальної функції.

Системних соціально-класових пільг оподаткування тоді ще не застосовували, тому податок розподілявся пропорційно доходам селянських господарств. Однак суми подвірного податку сприймалися селянами індивідуально. Не випадково у фахових виданнях тих років виник термін «податковий тягар». Він означав вилучення частки «умовно-чистого доходу» селянського двору. Приставка «умовно» означала специфіку доходу, адже він справді був валовим, тобто мав натуральну складову, крім неземлеробських заробітків, але вони становили незначну долю грошових надходжень. Основним джерелом доходу селянського господарства залишалося тваринництво і зернова продукція, тобто натуральні одиниці. Для внесення податку грішми селянин мусив продати певну частину врожаю з десятини, тому планував одиниці його відчуження. А податок з десятини збільшився. За розрахунками А. Шмідта, який знав податкову справу, податок з десятини у 1924/25 р. збільшився у 1,5 – 2 рази порівняно з 1912 р. Він вважав частку вилучення доходу (від 6,7 до 8,2%) для господарств Подільської, Волинської і Чернігівської губерній – «збільшенням податкового тягаря» [53, С.56]. Для решти губерній він становив 5-8%, але там були значно міцніші селянські господарства. Наркомфін УСРР враховував загальну суму «умовно-чистого доходу» у сільському господарстві, а також мав розрахунки його подвірного розподілу. На Волині цей умовний дохід становив 148, на Донеччині – 134, на Катеринославщині – 140, на Київщині – 108,7, на Одещині – 114, на Поділлі – 102, на Полтавщині – 106,8, на Харківщині – 96 і 133 крб. на Чернігівщині [23]. Вилучення 8,8% доходу селянського господарства через систему єдиного сільськогосподарського податку, особливо в контексті виконання інших форм грошової повинності, справді стали «тягарем». Будь-яке нормативне, а тим паче стихійне збільшення ставки оподаткування, обтяжувало селянина і поглиблювало соціальне неприйняття податкової політики радянської держави. У 1924 р. сільське господарство УСРР зазнало втрат від стихійного лиха, навіть призвело до випадків локального голодування селян у багатьох районах, тому податок лише додав соціальної напруги.

Для урівноваження соціально-економічної ситуації та зменшення ризиків невиконання єдиного сільгосподатку уряд УСРР запропонував календарні терміни стягнення грошової повинності селян. Перший термін стосувався 10 вересня для господарств Катеринославської, Донецької та Одеської губерній, для решти – 15 вересня, але для всіх в обсязі 20% річного завдання [8, С.18]. Він охоплював господарства, які сплачували податок за трьома ставками. До другого терміну, який завершувався 1 листопада, селяни решти губерній мали внести 50% податку. Черговий термін припав на 15 січня у розмірі 85% навантаження та 100% на 15 березня для вище зазначених губерній, а для інших податкова кампанія завершувалась 1 квітня. Подовження сплати усієї суми податку за календарним графіком дещо заспокоїло селян, але не звільняло їх від виконання. Недовиконання перекладали на нову кампанію з відсотками «пені».

Недорід з врожаю 1924 р., зумовлений вимерзанням зернових та посухою, негативно вплинув на доходи селян від рільництва і поголів'я худоби. Якщо у 1923/24 р. валова продукція зернових становила 941 млн. пудів, то у 1924/25 р. – 651,4 млн. пудів, але товарність зернових впала з 27,2% до 12,7% [14, С.127,130]. Село відреагувало на ситуацію обмеженням пропозиції хліба на внутрішньому ринку, залишивши його для формування насінневого фонду. Однак почали продавати худобу, особливо корів, хоча радикального зменшення поголів'я худоби не сталося [14, С.39]. Для унеможливлення цього деструктивного явища Наркомфін УСРР запропонував скидку єдиного сільськогосподарського податку для збереження тваринництва. Однак, надаючи пільги селянським господарствам, вимагав дотримуватись «класового принципу» [8, С.18 – 19].

Інтенсивність податкової кампанії 1924/25 р. засвідчує помісячне надходження податку. Загалом надійшло 68,1 млн. крб., а станом на жовтень – 20,7 млн., листопад – понад 12 млн., грудень – 12,7 млн., січень 1925 р. – 14,2 млн., лютий – 3,4 млн., березень – 2,7 млн., квітень – 1,3 млн., травень – 378, 2 тис. крб. [36, С.5] Фактично за чотири місяці було стягнуто 87,5% загальної суми податку в УСРР. Податкова кампанія 1925/26 р. вирізнялася від попередньої «кволими» темпами надходження податку, хоча господарська кон'юнктура була значно кращою. Гуртовий збір зернових сягнув понад 1 млрд. пудів, а товарність, тобто вивіз хліба на ринок, склала 20% [14, С.128, 130]. Осінні обстеження селянських господарств 1925 і 1926 р.,

проведені працівниками ЦСУ УСРР, зафіксували пересічний врожай озимого жита 55,1 пуд. з десятини, пшениці – 53 пуди [29, С.4]. За оцінкою рівня врожайності, яку застосовували фахівці з сільськогосподарської статистики, зазначений збір десятини був віднесений до «середнього».

Статистично-економічні показники нарахування і стягнення сільськогосподарського податку не співпадали, адже цифри були плановими, а реальність була дещо іншою. Податкове управління Наркомфіну УСРР виклало оптимістично-очікуваний прогноз для двох податкових кампаній, долучивши основні складові податкового процесу: кількість селянських господарств у 1924/25 і 1925/26 р. та їдоків у них, оподаткування десятини землі та посівної площі, наявність поголів'я худоби. Загальна кількість господарств, які оподатковувались, майже не змінилась, збільшившись лише на 63 тис. дворів. Вони могли належати до поширеного в українському селі сімейно-побутового дроблення селянського двору (одруження з виділенням землі і господарської суб'єктності). Щоправда кількість їдоків виросла на 367 тис. осіб, тобто у межах так званого природного приросту населення. Прикметною є збільшення на 577 тис. десятин оподаткованої землі, яку виявили податкові органи [43]. Оподаткування поголів'я худоби зменшилося на 110 тис. голів, пов'язане з наданням пільг у податкову кампанію 1924/25 р., коли стався недорід.

Надходження селянських коштів у податкову кампанію 1925/26 р. вирізнялося від попереднього року нестабільністю темпів. У серпні зібрали 348 тис., а за вересень 1925 р. 1,8 млн. крб., тобто у 5,3 рази більше [2, №1-2, С.82]. Щомісячно на одну округу припадало 44 тис. крб. податку, а від 75 до 100 тис. мали лише 9 округ. Для порівняння наводили цифри минулого року – 20,5 млн. на вересень 1924 р., а на 1 жовтня тоді зібрали 27% річного завдання. Поточна податкова кампанія дала 3,7% від загальної суми податку. «Зрив» темпів надходження пояснювали «наслідком дощової погоди» і «несприятливими умовами збирання врожаю», що позначилося на обмежених обсягах раннього продажу зернових на ринку. Однак ця обставина не дуже впливала на ситуацію. Аргументом вважалось перенесення першого терміну стягнення податку з 15 вересня на 1 листопада, що ближче до реальності. Але на той час селяни мали можливість продати частину врожаю для сплати податку. На 1 листопада надійшло 20 млн крб. сільгосподатку, тобто 30% від річного нарахування. Вражає об'єктивне пояснення причин «кволого» стягнення податку: «...індиферентність платників, схильних вважати більш вигідні для себе умови здавання податку (ринкові ціни для реалізації своєї продукції, польові роботи і т. інш.» [2, №3-4, С.85]

Економічно-фінансових чинників впливу не заперечували і теоретики податкової справи тих років. Професори А. Раєвський та А. Запороженко назвали загальну суму податку, отриманого на 1 квітня 1926 р. – 51,2 млн. крб., що становило 84% його річного кошторису [30, С.48]. «Недовиконання сільгосподатку, - на їх переконання, - є наслідком низки причин, серед яких варто зазначити найголовнішими: загальну кон'юнктуру ринку (зростання хлібних цін на початку півріччя), що не стимулювало вчасне внесення податку, послаблення уваги з боку громадської думки до податку, послаблення роботи місцевого радянського апарату, внаслідок чого спостерігалось зменшення податкової дисципліни, і, насамперед, та обставина, що репресивні заходи, передбачені законодавством поточної кампанії, не могли стати серйозним стимулом до своєчасного здавання податку (скасування окремих термінів і штрафів, незначний розмір пені, обмеження довкола опису та продажу майна) і т. інш.» [30, С.49] Дуже розгорнена характеристика обставин і причин недовиконання податку, особливо щодо репресивних заходів. На Всеукраїнській нараді завідуючих губернськими фінвідділами, яка відбулася 10 травня 1925 р., прогнозували стягнути 70 млн. крб. єдиного сільськогосподарського податку[40]. Згодом зменшили суму до 61 млн., але і вона виявилася непосильна.

Грошова форма нарахування податку була орієнтована на виявлення джерел доходу селянських господарств, але вони змінювались залежно від наслідків господарювання. Селянин знав від сільських податкових комісій і фінінспекторів райвиконкому відносну суму податку, яка не завжди супроводжувалася сезонними надбавками, тобто мала сталу величину. За таких умов селянин справді чекав на покращення ринкової кон'юнктури цін, але мали місце значно вагоміші чинники – податкова спроможність селянського господарства. Якщо брати до уваги оподаткування доходу з тваринництва, то виникає складна колізія. Весною 1926 р. 36% господарств не мали корів, а з однією коровою було 53,6%, з двома – 9,6%, троє голів – 1% [28, С.216]. Необхідно зазначити, що кошти від продажу худоби становили вагоме джерело погашення подвірного податку. У структурі сільськогосподарського податку, сплачуваного селянами Волині 1925/26 р., зазначена стаття доходу становила 54%, а зернові – 14% [40]. Однокорівні господарства посідали значний відсоток серед достатньо забезпечених землею селянських дворів. Вони становили від 48 до 56% господарств з посівним клином від 10 до 20 десятин, а чверть дворів мала 30 десятин під зерновими [40]. Основним джерелом доходу було рільництво, а корова забезпечувала селянську родину молочними продуктами, тобто не була

товаром, хоча худобу називали «товаром», коли виганяли на випас. На Поліссі без робочої худоби (воли, коні) було тоді 27,1%, на Правобережжі – 56,1%, на Лівобережжі – 38,6%, у південному Степу – 45% дворів [13, С.65]. Дуже вразливий соціально-економічний тип платника податку з хиткою платоспроможністю.

Податкові органи враховували майновий стан господарств та об'єкти оподаткування. У 1925/26 р. на господарство без худоби припадало 5,8% «податкового тягаря», з однією одиницею – 11,4%, з двома – 21,9%, з трьома – 33,6%, з чотирма – 44,4% [41]. Зазвичай без худоби були малоземельні двори, тому прогресія мала економічну і класову складові. Об'єкти для оподаткування у пролетарських та напівпролетарських господарствах було обмаль. Дивно, але господарства без робочої і продуктивної худоби становили 26,6% платників сільськогосподарського податку, навіть більше від контингенту з однією коровою (25,8%), а з двома становили 28,8%, з трьома – 14,6%, з чотирма і більше – 7% [41]. Однак питома вага перелічених груп у загальній сумі внесеного податку мала інші показники. Перша група господарств, тобто без худоби, посіла у 1926/27 р. 8,2%, у 1927/28 р. – 8,9%, друга – 15,6% і 11,1%, третя – 27,5% і 30,4%, четверта – 25% і 25,2%, п'ята група – 23,5% у податкову кампанію 1926/27 р. і 19,2% у наступну 1927/28 р. [41] Вони були учасниками податкових операцій, тобто платниками, навіть в умовах функціонування так званих соціально-класових пільг. У 1926/27 р. від єдиного сільськогосподарського податку звільнили – 21,9%, у 1927/28 р. – 31,8%, у 1928/29 р. – 35% селянських господарств [47]. Економічна доцільність застосування подібної пільги викликала чимало запитань, але класова лінія взяла гору. Податкове навантаження переклали на заможні групи селянства, вигадуючи різні форми їх додаткового оподаткування.

Офіційна і відомча статистика фіксувала показники нормативного і реального оподаткування селянських господарств. Вичерпна статистика обліку об'єктів оподаткування засвідчувала участь селянського двору у фінансово-економічних відносинах з державою. Селянин виступав індивідуальним інвестором функціонування системи радянської влади, щорічно сплачуючи різні податки та грошові зобов'язання. Податківці оцінили «народний доход», тобто фінансовий потенціал українського селянства, який у 1926/27 податковому році становив 1,2 млрд. крб. Зазначена сума представляла «умовно-чистий доход» селянських господарств, який розподілявся по різних соціальних групах нерівномірно: на господарства без худоби припадало 14,4%, з однією одиницею (корова або кінь) – 21%, з двома – 28,7%, з трьома – 21%, з чотирма – 8%, з п'ятьма і більше – 6,5% [39, С.47]. Отже, домінування однієї чи іншої соціально-економічної групи села не спостерігалось. Револьюційні аграрні перетворення нівелювали майновий стан мешканців українських сіл. Зникло поміщицьке землеволодіння і фермерські господарства підприємницького типу, які були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Фактично безземельні і безкорівні селянські двори, а їх налічувалося тоді 1,3 млн. одиниць, зосереджували майже 15% умовного доходу, а з трьома одиницями худоби посідали 21%, хоча їх було 734 тис. дворів. Сільські пролетарі, яких політично підтримувала влада, займалися неземлеробськими заробітками. Сумарно вони співпадали з не хліборобськими заробітками господарств з трьома одиницями худоби, але для останніх сума 5,1 млн. крб. була додатковим доходом, а не основним. Кількісне та економічне співвідношення наявної ріллі і худоби засвідчувало фінансову платоспроможність селянського двору, його співучасть у відбудові промисловості, формуванні державного бюджету.

Функціональним коефіцієнтом індивідуальної та асоціативної участі селян у фінансуванні інститутів державної влади були подвірні суми єдиного сільськогосподарського податку та його річні обсяги. Фінансово-статистичні органи володіли інформацією про секторальний внесок суб'єктів господарювання до бюджету, повідомляли партійно-політичні структури про надходження податків від різних соціальних груп села. Тому їх ідеологічні заклики про посилення класових принципів податкової політики виглядали упередженими і деструктивними. На селянські господарства з наділом від 6-ти до 15-ти десятин землі припадало 40,1% суми нарахованого сільгосподатку, а від 15-ти і більше десятин – 15,8% державної грошової повинності [39, С.47]. Отже, вони посідали ключове місце у фінансових балансах, а влада вважала їх соціально-класовим баластом.

Номенклатурні працівники фінансових органів і теоретики розмірковували довкола пропорцій так званого «тягаря оподаткування», але в контексті співвідношення суми податку до умовно-чистого доходу селянського двору [21, С.104]. Для практичного українського селянина вилучений податок сприймався через його споживчо-трудова норма, тобто цінову вартість і дольове відчуження продукції. Для малоземельних і безкорівних селянських дворів податок був безболісним, тому що сягав трохи більше одного відсотка їхнього сукупного доходу. Збільшення рівня землезабезпечення двору підвищувало ставки оподаткування, відтак, і вилучення частини його доходу. На двір з наділом 2 – 3 десятини припадало 5,3 крб. податку. Кожен господар знав про ринкові (базарні) ціни на зернові культури та худобу, тому сприймав суму подвірного

податку через власний обмінний еквівалент: скільки жита або пшениці можна було б купити за вилучений грошовий податок. У січні 1926 р. пуд жита коштував 1 крб. 23 коп., у квітні – 1 крб. 11 коп., у липні – 82 коп., у жовтні 76 коп. [51, С.2] Отже, враховуючи рівень сезонних цін, селянин-незаможник з наділом 2-3 десятини міг купити від 4,3 до 7,9 пудів жита. А ячменю, гречки, проса, вівса, з огляду на сільські ціни, значно більше. Сезонні коливання цін на зернові культури зумовили відносне зволікання з внесенням грошового податку, адже селянин намагався продати продукцію за вищими цінами.

Сума подвірного податку для заможного-середняцького типу (від 5 до 20 десятин) була пропорційною доходам та об'єктам оподаткування. Вона коливалася у межах 14 – 138 крб., яка була посилення для відповідних соціально-економічних груп. Однак ставлення до податку виявилось у них прагматичним. Вироблена за участі усієї родини продукція була власністю двору, який відчужував її чималу суму. Селянин, як господар і агроном, дбав про класичні пропорції хлібофуражного балансу (посів, внутрішнє споживання родини, відгодівля худоби, податки), тому кожен пуд був на його рахунку. Він реалізовував на ринку так звану товарну частину зернової продукції, а вона у п'яти основних культурах становили чверть валового збору. Тому «розбазарювати» зернові було б проявом легковажності і безгосподарності. Він знав про ціни на ринку, тому кожен зайвий пуд зернових та іншої продукції підвищував купівельну спроможність двору. У квітні 1926 р. дійна корова коштувала 87 пудів жита [31, С.21], а натуральна складова податку (137,3 крб. поділити на ціну пуда жита 1 крб. 11 коп.) становила 124 пуди. Вагомий аргумент для виваженого ставлення до податку, а можливо уникнення від повного оподаткування джерел доходу та їх ретельного оцінювання. Пара фабричних чобіт коштувала тоді 16 – 17 крб. [31, С.102-103], відтак, беручи до уваги суму подвірного оподаткування, заможного-середняцька селянська родина могла купити кожної податкової кампанії від однієї до 7 пар взуття. Зазначу, що ця соціально-економічна група не мала фінансової підтримки з боку держав, а швидше навпаки – вважалася об'єктом для «мобілізації коштів» на відбудову промисловості.

Соціально-економічний і психологічний тягар податку сприймався селянином через баланс внутрішнього споживання власної продукції та купівельної спроможності двору. На Полтавщині господарства до 3-х десятин могли дозволити у 1925 р. 50 пуд. жита на душу селянської родини, а від 9-ти і більше десятин – 71 пуд. На Київщині особисте споживання хліба у господарстві з наділом до двох десятин обмежувалося 38 пудами, від 2-3 десятин 45 пудами, 6 і більше десятин – 59 пудів [46]. Чим вищим був рівень матеріального забезпечення селянського двору, тим менше витрачалося на споживання. Господарства з рівнем доходу до 1000 крб. витрачали на внутрішнє споживання 73,3%, а від 3-х до 4-х тис. крб. 29% сімейного доходу [23, С.174]. Подвірна сума доходу вирізнялася в економічно-географічних районах України, але була прив'язана до рівня земле забезпечення селянських господарств. Наприклад, у лісостепових районах господарства з наділом до 3-х десятин мали на двір 180 крб., від 3-х до 6-ти 276 крб., а групи від 6 до 15 десятин 455,5 крб. Степові господарства селян дещо вирізнялися від решти, але дохід першої групи становив 114 крб., другої – 261 крб., третьої – 489, четвертої – 378 крб., а з наділом понад 15 десятин – 624 крб. [46] Дохід був справді умовним, тобто встановлений податківцями згідно норм прибутковості та джерел оподаткування.

Податкове навантаження (тягар), тобто відсоток вилученого податку до загальної суми оподаткування конкретного двору, не було однаковим за цифровими показниками. Видатки селянського господарства у податкову кампанію 1924/25 р. становили 6,5% загальної суми умовно-чистого доходу, хоча в окремих округах вони коливалися у межах 10 – 13,3% [33, С.76], тобто мали локальну специфіку. Селянські бюджети селянського двору, які ретельно досліджувались підрозділами фінансової та сільськогосподарської статистики, демонстрували його платоспроможність, готовність до фінансових ризиків та отримання кредиту, а також розписували структуру доходів. Вони мають принципове науково-історичне значення, оскільки підтверджують теорію про сімейно-трудоий тип селянського господарства.

Структура грошових доходів селянського двору (у %) [6, С.15].

Райони	власна продукція	торгівля	заробітки	кредит	інші джерела	разом
Полісся	40,8	3,7	36,1	10,4	9,0	100
Правобережжя	50,3	3,2	30,6	9,5	6,4	100
Лівобережжя	55,2	3,6	24,6	8,6	8,0	100
Степ	58,0	3,2	23,8	7,7	7,3	100
УСРР	53,1	3,4	27,4	8,8	7,3	100

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

Отже, посилаючись на матеріали таблиці зазначимо, що селянське господарство мало два головних джерела надходження грошей: продаж власної сільськогосподарської продукції і неземлеробські заробітки (кустарні промисли, відходництво). Кредит, який розподіляли за класовим принципом, давав певну фінансову перевагу, але його повертали з відсотками та штрафом за несвоєчасне погашення, тому він вважався грошовим зобов'язанням перед державою. Пропорції грошових доходів селянського двору розкривають їхні джерела, які засвідчують феномен господарської самобутності і самодіяльності. Вражає значний відсоток коштів від сезонних заробітків та промислів, особливо на Поліссі з високим рівнем безземелля та малоземелля. Від продажу продукції рільництва на Поліссі надходило 38,8% грошових доходів до селянського бюджету, на Правобережжі – 38,7%, на Лівобережжі – 40,9%, у Степу – 52,7%, а решта – від реалізації продукції тваринництва [6, С.16]. Остання давала 61,2% грошових надходжень у господарствах Полісся та Правобережжя УСРР, 59,1% на Лівобережжі і лише у Степу 47,3% [6, С.16]. Інтенсивність селянських видатків припадала на жовтень – грудень, а також і сплата податку. Селянин вимушений був продавати продукцію, інколи дешево, щоб внести єдиний сільськогосподарський податок та позбутися тягара грошової повинності. Саме осінньо-зимового періоду селянин отримував від продажу худоби, продукції рільництва і від заробітків 81% всіх грошових надходжень [6, С.78].

Податкова статистика, яка майже вичерпно охоплювала об'єкти оподаткування селянських господарств, базувалася на стаціонарних і динамічних обстеженнях реального сектору. Вона опиралася на встановлення норм прибутковості галузей сільського господарства, тому остаточні цифри відповідали базовим соціально-економічним та фінансово-господарським процесам і явищам. Сумарно і територіально податок вирізнявся векторним дискурсом, зумовлений економічними і кількісними відмінностями регіонів.

Питома вага сільгосподатку в економічній районах УСРР [7, С.49].

Райони	оподаткований дохід (млн.крб.)	у %	податок 1925/26 (млн.крб.)	у %	податок 1926/27 (млн.крб.)	у %
Полісся	208,6	16,6	10,7	14,5	11,8	13,5
Правобережжя	291,8	23,2	15,3	20,8	16,1	18,5
Лівобережжя	250,3	19,8	14,9	20,2	17,6	20,2
Степ	508,3	40,4	32,7	44,5	41,7	47,8
УСРР	1259	100	73,6	100	87,2	100

Суми оподаткованого доходу і податкових стягнень, викладені в таблиці, демонструють виразну тенденцію перекидання фінансового тягара з півночі на південний схід, тому що до степових районів належали і східні регіони Донбасу. Очевидна тенденція до збільшення загальної суми податку від однієї податкової кампанії до іншої. Враження про подвійне оподаткування селян степових регіонів, яке складається від загальної суми оподаткованого доходу, є оманливим, якщо звернутися до кількості господарств у кожній з географічно-економічних одиниць УСРР. Вони вирізнялися не лише кількісно, але і за джерелами доходів, об'єктами оподаткування, матеріальними статками та рівнем господарського розвитку. Вісім степових округ (Зінов'ївська, Маріупольська, Мелітопольська, Миколаївська, Одеська, Первомайська, Старобільська, Херсонська) та Молдавська АСРР мали облікової землі у 3,2 рази більше від Полісся, а також у 1,5 рази більше поголів'я худоби, тому і оподаткованого доходу у 2,3 рази вище [39, С.49]. Зазначена пропорційність швидше відтворює джерела доходів від об'єктів оподаткування, але за сумою стягнення податку та його питомою вагою – фінансову першість тримав Степ. Нарахована сума податку 1926/27 р. становила 95,6 млн. крб. [39, С.49], а в таблиці дещо менша – 87,2 млн. крб. Селяни південно-східних регіонів були основними платниками єдиного сільськогосподарського податку. Однак, якщо «розверстати» загальну суму податку за кількістю селянських господарств у зазначених районах, то картина постає дещо іншою: на поліське господарство селянина припадало 20,5 крб., подільського і черкаського – 8,6 крб., полтавського, харківського і сумського – 13,5 крб., але в степових районах – 34 крб. [39, С.49].

Відсотки вилучення умовно-чистого доходу в господарствах основних економічно-географічних районів УСРР менш показові, ніж подвірний розподіл «податкового тягара», хоча і він є пересічним. Узагальнено, але за матеріалами офіційної податкової статистики, на один двір у Поліссі та Правобережжі припадало 12,3 крб., на Лівобережжі 18,6 крб., у степових регіонах 27% [39, С.49]. Селянин відчував справжній «податковий тягар», коли його безпосередньо оподатковували сільські облікові комісії. Середні статистично-економічні показники засвідчували загальні тенденції, хоча і кількісно зафіксовані.

Зміни податкового законодавства 1927/28 р. [11; 10], особливо в частині норм прибутковості і ставок оподаткування, одразу позначились на сумарних показниках надходження податку. Постанова РНК УСРР 14 травня 1927 р. «Про затвердження основних положень проведення єдиного сільськогосподарського податку на території УСРР у 1927 – 1928 році» передбачала оподаткування присадибних ділянок, доходів від дрібної худоби (свиной понад 5 місяців і більше та овець), спеціальних галузей господарства (садів, городів), від виноградників і тютюну, цукрових буряків, неземлеробських заробітків. Порядок оподаткування останніх відбувався за нормативно-пропорційним порядком: до оподаткованого доходу зараховували 15% заробітку працівника, що постійно проживав у своєму господарстві, 10% поза власним двором [10, С.39].

Господарства, які мали неземлеробські доходи та оподатковувались згідно цієї постанови, становили на Поліссі 13,2%, на Правобережжі 7,2%, на Лівобережжі 17,2%, у Степу 9,4% [11]. Встановлювалися таблиці норм доходності від рільництва, луківництва та великої рогатої худоби, городництва і садівництва. Вони вирізнялися ставками для господарств адміністративних округ. Наприклад, дохід однієї десятини посіву для Херсонської округи становив 25 крб., ріплі – 20 крб., а найвищим був на Уманщині (85 крб.), Білоцерківщині (82 крб.). Вважалося, що селянин отримував від коня 22-30 крб. доходу, хоча ніхто з податківців не пояснював формули появи цього доходу. Зазвичай селянин виділяв частину хлібофуражного балансу на утримання тягла. Податковий кошторис прибутковості вола обходився селянинові від 16 до 22 крб. за одні «роги» [11, С.42-43]. Усі сади до 0,25 десятин оподатковувалися як рілля, але звільнялися від оподаткування доходи за наявності однієї свині, трьох овець та п'яти вуликів. Законодавець визнав дуже дохідними промислові сади, встановивши від 120 до 170 крб., виноградників до 190 крб. за десятину. Наявність вулика, хоча дохід забезпечували бджоли, коштувала власнику 5 крб. з одиниці. У 1926/27 р. доходи від спеціальних культур не підлягали нормуванню [12]. Оподаткуванню підлягали доходи від зовнішніх заробітків (10% від їх суми), а також прибутки сільських кустарів в розмірі 20–40% загального доходу [44, Спр.4]. Розширення кола об'єктів оподаткування, про яке не раз говорилося на різних нарадах у Податковому управлінні Наркомфіну УСРР, почали системно впроваджувати.

На початку січня 1927 р. податківці України підкреслювали особливість української реформи сільгосподатку. Так, нарком фінансів М.Полоз, доповідаючи на всеукраїнській нараді з питання сільськогосподарського податку, вказав на відмінність системи оподаткування селян в УСРР від інших республік [4]. Вона полягала у подвірному оподаткуванні, тобто доходу з двору, а не його розподілу за їдоками. Висловлювалися пропозиції про скасування оподаткування прибутку кустарів, про врахування якості землі при нормуванні доходності десятини, а також за нарахування податку на орендаря [5]. Однак принцип розподілу доходу на їдока зберігся. Згідно «Положення» про сільгосподаток від 2 квітня 1927 р. сума податку на двір залежала від наявності так званих їдоків, тобто членів селянського двору. Якщо він мав 800 крб. річного доходу та двох працездатних, тобто лише двох осіб, то мав сплатити 140 крб. податку, а з 10-ма особами – 81 крб. [10, С.46-47] Збільшення доходу зумовлювало зростання суми податку, яка зменшувалася пропорційно кількості їдоків: від ставки з двома особами до 14-ти у 3,5 рази [10, С.46-47]. Але зазначена шкала стосувалася господарств з доходом від 800 до 849 крб. Дехто з керівників союзного Наркомфіну вважав, що багатодітні селянські родини належали до «міцних господарств», тому оподаткування за їдоками і «податком до двору» відповідало «лінії класового розподілу тягаря оподаткування на селі» [38]. Українські податківці ділилися «передовим досвідом» оподаткування доходу з урахуванням кількості їдоків [15].

Сільські облікові комісії, озброївшись нормативно-циркулярними матеріалами, ретельно здійснювали суцільну перевірку джерел доходів та об'єктів оподаткування, особливо землі та наявності худоби і промислових садів. Встановлювали загальний (умовний) дохід селянського двору, знімали по 20 крб. на їдока, а решту оподатковували. Наприклад, господарство мало 390 крб. доходу та 6 душ, тому для оподаткування залишили 270 крб. (120 крб. списували на їдоків). Далі підключали «податкову арифметику»: з перших 25 крб. стягували 4 коп. за кожен карбованець доходу (1 крб.), від 25 до 100 крб. – 8 коп. (фактично з 75 крб., тому плюс 6 крб. податку), далі поверх 100 і до 200 крб. – 14 коп. (14 крб.), поверх 200 до 300 крб. – 18 коп. з кожного карбованця [15]. Весною 1928 р. з кожного карбованця від 200 до 250 крб. (сума «надвишку» 50 крб.) стягували 20 коп., а максимально 30 коп. з-понад 600 крб. [25] Чим вищою була доходність господарства, тим більше податку доводилося сплачувати. Саме на цій стадії оподаткування та локально-територіального стягнення селянин відчував реальність «податкового тиску». Сума податку залежала від суб'єктивної оцінки та класової позиції голови сільської облікової комісії, яку зазвичай очолював голова сільради. Інколи класовий принцип ототожнювався з банальною соціальною помстою, яку реалізовували так звані сільські активісти.

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

Загальні статистично-економічні показники стягнення податку за адміністративно-територіальною ознакою у 1927/28 р. підтверджують сталу тенденцію до концентрації основної суми єдиного сільгосподатку у степових господарствах.

Стягнення податку в економічних районах УСРР у 1927/28 р. [48]

Райони	сума податку (у млн. крб.)	% вилучення доходу	% податку по району
Полісся	13,3	6,1	14,1
Правобережжя	16,2	5,7	17,1
Лівобережжя	19,2	7,3	20,3
Степ	46,1	8,8	48,5
УСРР	94,8	7,3	100

Селянські господарства степових районів сплачували майже половину сільськогосподарського податку, а тенденція його переміщення з півночі на південь, виявлена у минулу податкову кампанію, збереглася.

Нарахування сільськогосподарського податку по соціально-економічних групах селянства у 1927/28 та 1928/29 р. та регіонах віддзеркалювало загальні принципи оподаткування джерел доходів та самих об'єктів оподаткування. Видатки сімейного бюджету на погашення сільськогосподарського податку не мали системного деструктивного впливу на господарські основи селянського двору. Податок становив не більше 1,7% загальної суми бюджету селянської родини з посівним клином до 2 десятин, 4,1% – для 2-4 десятин – 6,3% для 4-6 десятин, 7,4% – для 6-8 десятин, а для господарств з 8-16 десятинами – від 8,3% до 9,6% її видатків [13, С.172]. Вважалося, що податок до прибутку 1,6% був нижчим від неоподаткованого мінімуму. Його прогресія стрімко зростала у відповідності до загальної суми доходу. Вона ставала відчутною для господарств з прибутком від 600 до 900 крб. на двір, коливаючись у межах 11 – 16,2% у 1927/28 р., а наступна податкова кампанія 1928/29 р. характеризувалася збільшенням ставки відрахування – від 13,2 до 22,5% прибутку [15, С.104].

Єдиний сільськогосподарський податок належав до так званих «державних прямих податків», тобто спрямовувався безпосередньо у доходну частину державного бюджету. Ним розпоряджався Наркомфін СРСР, але за формальною згодою Наркомфіну УСРР та ВУЦВКу. Протягом другої половини 1920-х рр., судячи з офіційних документів та інструкцій фінансових органів, питома вага сільгосподатку серед інших податків постійно зменшувалася: у 1924/25 р. він становив 54,8%, у 1925/26 р. 39,3%, у 1926/27 р. – 38,6%, у 1927/28 р. – 33,1% серед загальної суми усіх податкових надходжень [16, С.29]. Суттєво збільшилася роль і місце промислового і прибуткового податку, які стали домінувати, але загальна сума сільськогосподарського податку не зменшилась, а навіть виросла. Якщо у 1925/26 р. його надійшло 62,3 млн., то у 1926/27 р. – 89,9 млн., у 1927/28 р. – 87,6 млн., у 1928/29 р. – 97 млн. крб. [44, Арк.118]. Ці цифри назвали під час наради у Наркомфіні УСРР 9 березня 1929 р. За іншими даними на 1 травня 1929 р. надійшло 97,3 млн. крб. сільгосподатку від селян, а також 2,1 млн. крб. від радгоспів системи Цукротресту [44, Арк.3]. У звіті Податкового управління про стягнення податку 1928/29 р. зазначалося, що на 1 травня 1929 р. реально надійшло 63,5 млн. податку, а решту – 33,5 млн. крб. сподівалися отримати до 1 жовтня. Врахувавши загибель 2 млн. десятин озимих, обмежились загальною сумою податку 87 млн. крб. Однак вирішили компенсувати втрати шляхом збільшення податку за 1929/30 р.: спочатку розглянули цифру 137 млн. крб., згодом зменшили до 101 млн. крб. [44, Арк.5] Станом на 2 листопада 1929 р. надійшло 96,5 млн. крб. сільгосподатку, з яких від селянських господарств – 93,9 млн., від колгоспів – 0,2 млн., від радгоспів 2,3 млн. крб. [44, Арк.13]

Наприкінці 1920-х рр. грошова повинність селян не обмежувалася лише податками. Фінансові органи вигадали термін «мобілізація коштів», започаткувавши системне вилучення грошових доходів селян. Влада вважала, що селянин «збагатився» за роки непу, тому настав час для його пограбування. Наркомфін СРСР встановив план мобілізації коштів для селян УСРР – 510 млн. крб., а податок та самообкладання становили 34% плану «мобілізації коштів» [49]. Наркомфін УСРР виконав до кінця грудня 1929 р. 56% союзного фінансового завдання, тому податковий тиск на селян став відчутним, набувши ознак карально-репресивних акцій.

Перехід до індивідуального та експертного оподаткування заможного-середняцьких господарств з одночасним здійсненням системи самообкладання політизував соціальні відносини на селі, деструктивно вплинув на принципи функціонування єдиного сільськогосподарського податку. У серпні 1929 р. селянські господарства поділили на чергові соціально-економічні групи, взявши за основу пересічний дохід на двір: 25% мали до 150 крб., 32% від 150 до 200, 28% від 250 до 400, а від 600 до тисячі крб. – близько 14% [44, Арк.20].

Вони не мали соціально-економічних ознак (бідняк, середняк, куркуль), тому що забезпечували секторальний принцип вилучення податку за індивідуальним (експертним) підходом. У Сахновщанському районі Полтавської округи за індивідуальним принципом мали оподаткувати 12%, але зупинилися на 3,6%, у Зінківському 1,4%, у селах Кременчуцької округи 2% [44, Арк.11]. Індивідуальний «порядок» оподаткування став ручним принципом встановлення соціально-економічної типології селянських господарств. Сільські облікові комісії спільно з сільськими радами займалися «експертним» обстеженням селянських дворів, відтак, норми прибутковості залежали від рівня класової свідомості голови сільради, комнезаму, тому селяни засипали скаргами партійно-радянські органи. Особливу фіскальну функцію виконувала система «самообкладання», яка стала паралельним і додатковим сільгосподатком, подвоївши податковий тягар для селян.

Отже, селяни відчували «податковий тягар» під час стягнення єдиного сільськогосподарського податку, особливо нарахування його загальної суми для району, села і кожного двору, вручення податкових листів та фінансових зобов'язань, вилучення згідно подвірного оподаткування у зазначені терміни. Фактично податкоспроможними виявилися трохи більше половини селянських господарств України, решта оподатковувалася за так званим «неоподаткованим мінімумом», або ж звільнялась від податку (35%). Однак фінансове зобов'язання розподілялося подвірною, тому навантаження набирало класових соціально-економічних ознак.

Суми реальних коштів, які надійшли від селян до податкової каси Наркомфіну, засвідчують їх індивідуальну та колективну участь у фінансуванні органів радянської влади. Інтенсивність податкових внесків – своєрідний фінансовий індикатор стосунків держави і селянства. Основним платником податку були середняцько-заможні групи села, які відчували особливий податковий тиск з боку політичних та податкових органів. З кожною податковою кампанією загальна сума податку зростала, а соціально-податковий тягар на селянський двір збільшився у 2 з лишком рази порівняно з 1912 р., навіть без врахування класового підходу у формі експертного оподаткування. На господарства з наділом від шести до 15-ти десятин припадало 40,1% суми нарахованого податку, а від 15-ти і більше – 16%, тому «тягар» очевидний. Видатки селянського двору на погашення єдиного сільськогосподарського податку не перевищували 13% умовно-чистого доходу, але це відносна частка, оскільки у кожному конкретному випадку питома вага грошової повинності зростала.

Соціально-економічна і морально-психологічна складові «податкового тягара» сприймалися селянами однаково суперечливо, тому що 10 – 13% вилучення доходу селянського двору виглядали доволі вагомо. Селянська родина була свідомо того, що сума податку означала позбавлення їх кількох пар чобіт, дійної корови, третини і більше врожаю з десятини, фабричного реманенту. За таких умов статистично-економічний вимір «тягара» переростав у соціально-ментальний, адже господар знав кращі часи, коли податки були нижчими. Усвідомлення суми податку через норми внутрішнього сімейного споживання продукції додавали невтішних соціальних настроїв.

Системне навантаження податку на заможні групи селян виявилось у більшовицьких соціальних пільгах, тобто через звільнення найбідніших від грошової повинності. Якщо у 1926/27 р. вони становили 21,9% усіх платників податку, то у 1928/29 р. – 35%, а тому весь фінансовий тягар переклали на «заможно-куркульські елементи». А тут проглядається стратегічний дискурс податкової політики: вирішити фінансові питання шляхом абсолютизації ідеологічно-політичних факторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бубнов М. О тяжести обложения населения СССР // Плановое хозяйство. 1926. №10.
2. В Финансово-экономическом бюро // Финансовый Бюллетень. 1925.
3. Вольф М. Единый сельско-хозяйственный налог. Как он будет проводиться в 1924 – 1925 г. Х.: Госиздат Украины, 1924. 61 с.
4. Всеукраинское совещание по сельскохозяйственному налогу // Украинский экономист. 1927. 12 января.
5. Всеукраїнська нарада в справах сільськогосподарського податку // Радянське село. 1927. 20 січня.
6. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–27 р. За щоденними записами доброхотних кореспондентів. Статистика України №123. Вип. 4. Том IV. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Х., 1928.
7. Единый сельскохозяйственный налог. Х., 1926.
8. Единый с.-х. налог // Финансовый Бюллетень. 1924. №39.

9. Единый сельско-хозяйственный налог 1924-1925 г. Издание Подольского губфинотдела. Винница: Типография им.Ленина, 1924. 30 с.
10. Единый сельскохозяйственный налог. Положение от 2 апреля 1927 года. Инструкция к нему и постановления Советов народного комиссаров союзных республик. М.: Фин. Изд-во НКФ СССР, 1927. 257 с.
11. Єдиний сільськогосподарський податок 1927-28 року. Х.: Видання Народного комісаріату фінансів УСРР, 1927. 47 с.
12. Єдиний сільськогосподарський податок на 1927 рік // Радянське село. 1927. 12 травня.
13. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший.
14. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2.
15. Зотов В. К итогам всесоюзного совещания по сельскохозяйственному налогу // Украинский экономист. 1927. 19 февраля.
16. Итоги и перспективы промышленного обложения в Союзе ССР (к проекту реформы налога в 1928 году). Сб. статей с предисловием Замнаркомфина Союза ССР М.И.Фрумкина; под ред. помощника начальника Госналога Союза ССР М.И.Лифшица. М., 1928.
17. Капустян Г.Т. Податкова політика радянського режиму в суспільно-політичних настроях селянства України 1920-х років // Carpathica-Carpatika. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX – XX ст. Зб. наук. праць. Ужгород: Два кольори, 2001. Вип. 10.
18. Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928 – 1933 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України /Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 217 с.
19. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу . Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 159 с.
20. Ларин Ю. Советская деревня . М., 1925.
21. Лифшиц М. Каким должен быть сельхозналог? // Большевик. 1926. №2.
22. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 22 –23, 23 –24 и 24 –25 гг. Х., 1925.
23. Матеріали до оподаткування прибутків населення. Облік 1926-27 року. Статистика України №146. Вип..2. Серія VI. – Х., 1928.
24. Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930 – 1939 рр.): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 – історія України /Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2007.
25. Новый закон про єдиний сільсько-господарський податок // Радянське село. 1928. 10 травня.
26. Олянич В.В. Розвиток приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств в Українській СРР 1921-1929 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України /Харківський нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. Х., 2015. 40 с.
27. Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921 – 1929 рр.): історичний аспект: монографія . Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2012. 304 с.
28. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. Статистика України №94. Х., 1927.
29. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. Статистика України №126. Х., 1928.
30. Проф. А.Раевский и А.Запороженко. Реализация государственного и местного бюджета на Украине // Хозяйство Украины. 1926. №5 6.
31. Рух цін на Україні в 1926 р. Серія XII. Т.1. Вип. 5. Статистика України №129. Х.
32. Сведения о поступлении по единому сельхозналогу // Финансовый Бюллетень. 1924. №31.
33. Селянські бюджети України. Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924 – 25 господарський рік. Статистика України №145. Вип..3. Х., 1927.
34. Сельскохозяйственный налог 1923–24 года и состояние сельского хозяйства Украины // Финансовый Бюллетень. 1924. №1.
35. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Нац. педаг. ун-т імені М.П.Драгоманова. К., 2014.
36. Статистика финансов // Финансовый Бюллетень. 1925. №3-4.
37. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект. К.: Преса України, 2003. 251 с.

38. Тов. Фрумкин о системе обложения с.-х. аналогом // Украинский экономист. 1927. 10 февраля.
39. Фінанси України 1926 – 1927 рік: Статистика України №150. Вип. 6. Серія IV. Статистика фінансів. Х., 1929.
40. ЦДАВО України. Ф.30. Оп.1. Спр.4884.
41. ЦДАВО України. Ф.30. Оп.1. Спр.4889.
42. ЦДАВО України. Ф.30. Оп.1. Спр.4898.
43. ЦДАВО України. Ф.30. Оп.1. Спр.6343.
44. ЦДАВО України. Ф.30. Оп.2. Спр.3760.
45. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.1889.
46. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.2750.
47. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.2755.
48. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.3165.
49. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.6. Спр.45.
50. Ціни на продукти сільсько-господарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925 – 1927 рр. Статистика України №145. Х., 1928.
51. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. Монографія. К.: Нілан-ЛТД, 2012. 438 с.
52. Шмидт А. Сельско-хозяйственный налог // Хозяйство Украины. 1925. №3.

Святослав Даниленко

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Налоговое бремя крестьян в УССР 1923 - 1929 гг. : социально-экономический дискурс

Аннотация. *Раскрывается теоретическая составная понятия «налоговая тяжесть» и его социально-экономическое содержание, освещаются количественные показатели поступления единого сельскохозяйственного налога, процентное соотношение взиманного налога к условно-чистого дохода крестьянских хозяйств. Отмечено различие поступления суммы налога в экономически-географических регионах Украины, смещение налоговой тяжести из северных районов к юго-восточным.*

Ключевые слова: *налоги, налоговая тяжесть, налоговое обложение, налоговая система, крестьянское хозяйство, крестьянский двор, зажиточное крестьянство, Украина, УССР, доходы крестьян.*

ABSTRACT

Sviatoslav Danylenko

National Pedagogical Dragomanov University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The tax burden of peasants in the Ukrainian SSR in 1923 - 1929: socio-economic discourse

The article reveals socio-economic content of the tax burden of the Ukrainian SSR in 1923-1929. The emphasis is placed on historiographic discourse of the coverage of tax policy in the Ukrainian SSR in the 1920's and the lack of researches on specific phenomena such as "socio-economic phenomenon as the "tax burden" of peasants.

The specifics of the "tax burden" of the peasants are reflected not only in the statistics and economic values of the withdrawn tax, but also in the real socio-economic differentiation of peasant farms, in property inequality and, in solvency. The sectoral approach is used to analyze the distribution of the tax burden on each peasant's household, taking into account its income, material condition, sectoral ratio. By revealing the evolution of the tax burden during the second half of the 1920's, which is the apogee of the NEP, its social and economic efficiency for peasant farms is revealed.

Analyzing the statistical-economic dimension of the "burden", it is stated that more than half of the peasant farms in Ukraine appeared to be tax-able. The rest was taxed on the so-called "non-

taxable minimum», or was exempted from tax. However, the financial commitment was distributed "per household», so the tax pressure had socio-economic features.

The main taxpayers were middle-wealth villagers who felt the particular tax pressure from political and tax authorities. With each tax campaign, the total amount of tax has increased, and the social tax burden on the peasant's household has increased by 100%, even without taking into account the class-based approach while forming expert taxation. Farms with 6 to 15 acres were 40.1% of the total amount of the tax payers, farms with 15 acres or more - 16%, so the "tax burden" is obvious.

The socioeconomic and moral-psychological components of the "tax burden" were perceived by the peasants negatively, as 10-13% tax per the household was rather big. The peasant family was aware that the amount of tax meant depriving them of several pairs of boots, dairy cow, a 1/3 more of the harvest, farming tools. Under these conditions, the statistical-economic dimension of the "burden" turned into a social-mental, since the owner knew better times when taxes were lower.

The tax burden on wealthy groups of peasants was found in the Bolshevik social benefits, as the poorest households were freed from taxes. In 1926/27 21.9% of all taxpayers were freed from taxes as the poorest, in 1928/29 they were 35%, and therefore their tax burden was transferred to wealthy "kulak» elements.

The article also reflects the differences in the amount of tax in the economic-natural regions of Ukraine, shifting the tax burden from the northern regions to the south-eastern.

Key words: taxes, tax burden, taxation, tax system, farm, household, wealthy peasantry, Ukraine, Ukrainian SSR, income of peasants.

REFERENCES:

1. Bubnov M. O tyazhesti oblozheniya naseleniya SSSR // Planovoe khozyaystvo. 1926. №10.
2. V Finansovo-ekonomicheskom byuro // Finansovyy Byulleten. 1925.
3. Volf M. Yedinyy selsko-khozyaystvennyy nalog. Kak on budet provoditsya v 1924 – 1925 g. Kh.: Gosizdat Ukrainy, 1924. 61 s.
4. Vseukrainskoe soveshchanie po selskokhozyaystvennomu nalogu // Ukrainskiy ekonomist. 1927. 12 yanvarya.
5. Vseukrainskaya narada v spravakh sil'skokhozyaystvennogo podatku // Radjansjke selo. 1927. 20 sichnja.
6. Ghroshovyj obigh seljansjkogho ghospodarstva Ukrajinyy za 1926–27 r. Za shhodennymy zapysamy dobrokhitnykh korespondentiv. Statystyka Ukrajinyy №123. Vyp. 4. Tom IV. Seriya II. Sil'skokhozyaystvennaya statystyka. Kh., 1928.
7. Yedinyy selskokhozyaystvennyy nalog. Kh., 1926.
8. Yedinyy s.-kh. nalog // Finansovyy Byulleten. 1924. №39.
9. Yedinyy selsko-khozyaystvennyy nalog 1924-1925 g. Izdanie Podolskogo gubfinotdela. Vinnitsa: Tipografiya im.Lenina, 1924. 30 s.
10. Yedinyy selskokhozyaystvennyy nalog. Polozhenie ot 2 aprelya 1927 goda. Instruktsiya k nemu i postanovleniya Sovetov narodnogo komissarov soyuznykh respublik. M.: Fin. Izd-vo NKF SSSR, 1927. 257 s.
11. Jedynyj sil'skokhozyaystvennyy podatok 1927-28 roku. Kh.: Vydannya Narodnogo komisariatu finansiv USRR, 1927. 47 s.
12. Jedynyj sil'skokhozyaystvennyy podatok na 1927 rik // Radjansjke selo. 1927. 12 travnja.
13. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostej pro sil'skij ghospodarstvo Ukrajinyy. Rik pershyj.
14. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostej pro sil'skij ghospodarstvo Ukrajinyy. Vypusk 2.
15. Zotov V. K itogam vsesoyuznogo soveshchaniya po selskokhozyaystvennomu nalogu // Ukrainskiy ekonomist. 1927. 19 fevralya.
16. Itogi i perspektivy promyslovogo oblozheniya v Soyuze SSR (k proektu reformy naloga v 1928 godu). Sb. statey s predisloviem Zamnarkomfina Soyuz SSR M.I.Frumkina; pod red. pomoshchnika nachalnika Gosnaloga Soyuz SSR M.I.Lifshitsa. M., 1928.
17. Kapustjan Gh.T. Podatkova polityka radjansjkogho rezhymu v suspiljno-politychnykh nastrojakh seljanstva Ukrajinyy 1920-kh rokov // Carpatyca-Karpatyca. Aktualjni problemy politychnogho ta etnokuljturnogho rozvytku Karpatsjkogho reghionu v XIX – XX st. Zb. nauk. pracj. Uzhghorod: Dva koljory, 2001. Vyp. 10.
18. Kozacjka T.Ju. Formuvannja systemy derzhavnykh povynnostej sil'sjkogho naselennja Ukrajinjskoji SRR (1928 – 1933 rr.): dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 – istorija Ukrajinyy /Cherkasjkij nac. un-t imeni Boghdana Khmeljnyckogho. Cherkasy, 2005. 217 s.
19. Kornovenko S.V. Lazurenko V.M. Selo. Khlib. Ghroshi: Podatkova polityka radjansjkoi vlady v ukrajinskomu seli u period NEPu . Cherkasy: Vidlunnja-Pljus, 2003. 159 s.

20. Larin Yu. Sovetskaya derevnya . M., 1925.
21. Lifshits M. Kakim dolzhen byt selkhozanalog? // Bolshevik. 1926. №2.
22. Materialy dlya opredeleniya roli Ukrainy v obshchegosudarstvennom byudzhete SSSR v 1913, 22 –23, 23 –24 i 24 –25 gg. Kh., 1925.
23. Materialy do opodatkovannja prybutkiv naselennja. Oblik 1926-27 roku. Statystyka Ukrainy №146. Vyp..2. Serija VI. – Kh., 1928.
24. Minjajlo S.A. Podatkova polityka radjanskoji vlady v ukrajinskomu seli v umovakh formuvannja ta utverdzhenija radghospno-kolghospnoji systemy (1930 – 1939 rr.): istorychnyj aspekt: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk.: spec. 07.00.01 – istorija Ukrainy /Cherkasjkyj nac. un-t imeni Boghdana Khmeljnyckogho. Cherkasy, 2007.
25. Novyj zakon pro jedynyj siljsjko-ghospodarsjkyj podatok // Radjanske selo. 1928. 10 travnja.
26. Oljanych V.V. Rozvytok pryvatnogho ta kooperatyvnogho pidpryjemnyctva seljansjkykh ghospodarstv v Ukrajinskij SRR 1921-1929 rokiv: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja dokt. ist. nauk: spec. 07.00.01 – istorija Ukrainy /Kharkivskij nac. un-t imeni V.N.Karazina. Kh., 2015. 40 s.
27. Oljanych V.V.Pryvatne ta kooperatyvne pidpryjemnyctvo seljansjkykh ghospodarstv v Ukraini (1921 – 1929 rr.): istorychnyj aspekt: monohrafija . Kh.: KhNU imeni V.N.Karazina, 2012. 304 s.
28. Pidsumky vesnjanogho obsliduvannja siljskogho ghospodarstva Ukrainy v 1926 r. Statystyka Ukrainy №94. Kh., 1927.
29. Pidsumky osinnikh obsliduvanniv siljskogho ghospodarstva Ukrainy v 1925 i 1926 rr. Statystyka Ukrainy №126. Kh., 1928.
30. Prof. A.Raevskiy i A.Zaporozhenko. Realizatsiya gosudarstvennogo i mestnogo byudzheta na Ukraine // Khozyaystvo Ukrainy. 1926. №5 6.
31. Rukh cin na Ukraini v 1926 r. Serija Khll. T.1. Vyp. 5. Statystyka Ukrainy №129. Kh.
32. Svedeniya o postupenii po edinomu selkhozanalogu // Finansovy Byulleten. 1924. №31.
33. Seljanski bjudzhety Ukrainy. Monohrafichne obsliduvannja seljansjkykh bjudzhetiv za 1924 – 25 ghospodarsjkyj rik. Statystyka Ukrainy №145. Vyp..3. Kh., 1927.
34. Selskokhozyaystvennyy nalog 1923–24 goda i sostoyanie selskogo khozyaystva Ukrainy // Finansovy Byulleten. 1924. №1.
35. Skrypchyns'ka N.O. Podatkova polityka radjanskoji vlady v ukrajinskomu seli v 20-kh rokakh KhKh st.: avtoreferat dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 – istorija Ukrainy / Nac. pedagh. un-t imeni M.P.Draghomanova. K., 2014.
36. Statistika finansov // Finansovy Byulleten. 1925. №3-4.
37. Sushko O.O. Osoblyvosti stanovlennja ta funkcionuvannja pryvatnogho pidpryjemnyctva v Ukraini periodu NEPu (1921 – 1928): istoryko-teoretychnyj aspekt. K.: Presa Ukrainy, 2003. 251 s.
38. Tov. Frumkin o sisteme oblozheniya s.-kh. analogom // Ukrainskiy ekonomist. 1927. 10 fevralya.
39. Finansy Ukrainy 1926 – 1927 rik: Statystyka Ukrainy №150. Vyp. 6. Serija IV. Statystyka finansiv. Kh., 1929.
40. CDAVO Ukrainy. F.30. Op.1. Spr.4884.
41. CDAVO Ukrainy. F.30. Op.1. Spr.4889.
42. CDAVO Ukrainy. F.30. Op.1. Spr.4898.
43. CDAVO Ukrainy. F.30. Op.1. Spr.6343.
44. CDAVO Ukrainy. F.30. Op.2. Spr.3760.
45. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.1889.
46. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.2750.
47. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.2755.
48. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.20. Spr.3165.
49. CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.6. Spr.45.
50. Ciny na produkty siljsjko-ghospodarskogho vyrobnyctva v siljsjkykh miscevostjakh Ukrainy za 1925 – 1927 rr. Statystyka Ukrainy №145. Kh., 1928.
51. Cheberjako O.V. Bjudzhetna sistema v URSR 1920-kh rr.: orghanizacijno-pravovi ta socialjno-ekonomichni osnovy funkcionuvannja. Monohrafija. K.: Nilan-LTD, 2012. 438 s.
52. Shmidt A. Selsko-khozyaystvennyy nalog // Khozyaystvo Ukrainy. 1925. №3.

Статтю подано до редколегії 16.01.2019 р.

Ольга Степанчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
аспірантка (Україна)

**Політична діяльність Олега Штуля-Ждановича
у повоєнний період (друга половина 1940-х – 1977 рр.)**

Анотація. У статті висвітлено політичну діяльність Олега Штуля-Ждановича у повоєнний період (друга половина 1940-х – 1977 рр.). Визначено стан розробки вказаної проблематики в українській та зарубіжній історіографії. Зосереджено увагу на політичній діяльності О. Штуля. Особливу увагу звернено на діяльність О. Штуля на посаді Голови Проводу Українських Націоналістів. Виходячи з цього, маємо зауважити, що О. Штуль-Жданович активно займався питаннями консолідації різних українських політичних сил на повоєнному еміграційному просторі. Надано оцінку діяльності О. Штуля як Голови ПУН та члена різних громадсько-політичних організацій Європи.

Ключові слова: Олег Штуль-Жданович, ОУН(М), ПУН, ВЗУН, політична діяльність, громадсько-культурні організації.

У світлі сучасних тенденцій в історичній науці все більше уваги приділяється діям українського національно-визвольного руху, зокрема періоду Другої світової війни. Висвітлення різних аспектів життя та діяльності учасників українського самостійницького руху є актуальною проблематикою як з суспільного, так і з наукового погляду. Однак, незважаючи на значні досягнення історіографії у цьому напрямку, «білих плям» залишається ще чимало. Це пов'язано передусім з тим, що основна увага істориків зосереджена на вивченні діяльності найбільш відомих політичних і військових діячів. У цьому контексті менше уваги було приділено Олегу Штулю (Ждановичу).

Серед останніх публікацій з окресленої проблематики необхідно відзначити монографію Б. Зека, який узагальнено подав основні віхи життя та діяльності О. Штуля-Ждановича. У роботах деяких інших вчених, серед яких насамперед С. Стельниковича, С. Губського, В. Борщевича, діяльність О. Штуля-Ждановича висвітлюється контекстуально та епізодично. Отож, загалом, окреслена тематика потребує більш детального вивчення.

Метою пропонованої статті є дослідження політичної діяльності О. Штуля-Ждановича у повоєнний період (друга половина 1940-х – 1977 рр.).

О. Штуль (псевдо «Жданович») народився 1 липня 1917 р. у сім'ї православного священика с. Лопатичі Овруцького повіту Волинської губернії (нині с. Лопатичі Олевського району на Житомирщині) [9, арк. 15зв.]. Середню освіту завершив іспитом зрілості в Кременецькій духовній семінарії в 1934 р. Вищу освіту О. Штуль здобув у Варшавському університеті на філософському факультеті, який закінчив у 1938 р. У період навчання майбутній діяч самостійницького руху зайняв активну громадську позицію, вступивши до Української Студентської Громади у Варшаві. Тут він користувався «симпатією і опікою» О. Теліги та Є. Маланюка [8, с. 4]. У 1939 р. О. Штуль вступив до ОУН на посаду культурного референта ПУНу. З початком німецько-радянської війни він був призначений до Київської Похідної Групи ОУН(М), а 1941–1943 рр. очолював Культурну Референтуру в Центральному Керівництві ОУН(М) Середньо-Східних земель України [16, с. 6–7]. Із весни 1943 р. О. Штуль-Жданович як представник мельниківців працював при штабі УПА Т. Бульби-Боровця, а з липня цього ж року займав посаду редактора пресового органу Української народної революційної армії – «Оборона України». Власне, на період закінчення німецько-радянської війни О. Штуль перебував у концентраційному таборі Заксенгаузен [10, с. 28]. Після закінчення війни він перебрався до англійської окупаційної зони в м. Госляр, де знаходилися табори для переміщених осіб, а у вересні 1945 р. одружився з Катериною Кобилко.

О. Штуль-Жданович на III зборі ВЗУН (Великий Збір Українських Націоналістів) очолював Референтуру преси і пропаганди в ПУН. А на IV ВЗУН (1955 р.) був заступником Голови Збору, де отримав посаду у Видавничій Референтурі ПУН. Зокрема, «...цей Збір ухвалив новими методами посилити контакти з Рідними Землями та накреслив шляхи дій на чужині у змінених умовах переселення» [16, с. 21]. Тому в 1962 р. А. Мельник призначив О. Штуля на посаду Голови підготовчої комісії V ВЗУНу. Виконання обов'язків на цій посаді вимагали значного часу і зусиль, адже «Штулеві неодноразово довелося побувати на деяких теренах, щоб познайомитися з міркуванням націоналістичного активу, бути присутнім на Студійних чи

Теренових Конференціях УНРуху, де дискутовано різні проблеми, які мали бути поставлені на розгляд та вирішення у V зборі...» [6, арк. 2].

Напередодні V ВЗУН О. Штуль-Жданович був делегатом голови ПУН А. Мельника на відкритті пам'ятника Т. Шевченка у Вашингтоні і брав участь у Конференції, яка створила Координаційну Раду Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій. V ВЗУН проходив у 1964 р. без участі голови ПУН А. Мельника. На цьому зборі О. Штуля було обрано його першим заступником. У зв'язку зі смертю А. Мельника було скликано VI ВЗУН, який відбувся у наприкінці жовтня 1965 р. [10, с. 44–45]. Тут О. Штуль як Голова ПУН окреслив основні завдання Організації, а саме: «... осягнути дальшого замирення і консолідації на внутрішньополітичному відтинку, звернення очей українців вільного світу у бік Батьківщини, зміцнити осередок в місці осідку Голови ПУН у Парижі...» [6, арк. 3]. Консолідація всіх політичних сил в еміграції були найбільшою проблемою для Штуля-Ждановича, адже сучасники оцінювали його як людину «віддану ідеї українського націоналізму, яка має дуже рідкісну і цінну рису толерантності і пошани до інакомислячих» [13, с. 7]. В. Янів, колишній ректор Українського Вільного Університету у Мюнхені, свого часу відзначав, що О. Штуль «виросував у собі політичного провідника спеціального типу, тактика якого полягала не у популяризуванні поглядів, а на залагодженні контрастів» [13, с. 7]. Маємо зауважити, що сам Жданович усвідомлював обов'язки, які на нього поклалися як на Голову Проводу, акцентуючи увагу на тому, що складність ситуації утруднює смерть А. Мельника, якого Штуль називав «загартованим борцем і незаперечним авторитетом, який єднав змагання ОУН з попередніми періодами УВО та збройної боротьби за державність часів Національної Революції 1917–1919 рр.» [6, арк. 3].

На думку О. Штуля-Ждановича, період 1965–1970 рр. був найбільш успішним у повоєнний період діяльності ПУН. Тому на VII Зборі, який відбувся у 1970 р., він прозвітував про виконання завдань Організації. Одним з центральних напрямів діяльності Проводу у цей період було вивчення подій, які відбувалися в Україні. Голова Проводу акцентував увагу на появі на теренах СКВУ видання «Лихо з розуму», що він коментував наступним чином: «ми з документами з України вийшли на чужий світ і зламали змову мовчання»; і продовжував, що «за останні три роки ми вийшли на шлях розгортання нашого зв'язку з новими визвольними силами, що наростають на Рідних Землях» [6, арк. 4; 16, с. 22]. Одним із пріоритетних завдань була реалізація ідеї, яку висунув на початку 1960-х років А. Мельник: заснування світового громадського центру – СКВУ (Світового Конгресу Вільних Українців), що було здійснено у 1967 р. (Зауважимо, що резолюції і тези VII ВЗУНу були надруковані у збірнику «Україна – спільне її добро всіх її громадян».) Голова ПУН О. Штуль-Жданович підтримував зв'язки з усіма лідерами українського політичного життя. Зокрема, він цікавився загальногромадськими справами і допомагав «Українській Національній Єдності» у її виданнях, часто керував з'їздами цієї організації у Франції [10, с. 45].

До обов'язків О. Штуля-Ждановича як голови ПУН також входило завдання відвідувати Крайові Терени ОУН, тому 1968 р. він побував у Канаді та Великій Британії. Зокрема, у другій половині березня 1968 р. О. Штуль-Жданович відвідав Канаду, щоб взяти участь у святкуванні сорокаріччя Українського Визвольного Фонду, який систематично забезпечував ОУН(М) фінансовою підтримкою. Окрім іншого, під час цієї поїздки голова Організації Українок Канади С. Савчук презентувала перевидання драми Лесі Українки «Бояриня» і подарувала примірник книги Голові ПУН. Із 14 по 22 вересня 1968 р. О. Штуль-Жданович відвідав Велику Британію, де у п'яти осередках виступив з доповідями. Він також відвідав Проводи Українських Церков, представництво ВО УНРади. Загалом, Голова ПУН визначив наступні завдання Теренового Керівництва у цей час: «... поширення і вплив ідей ОУН серед загалу, поширення публікованих матеріалів, організація допомоги братам на Рідних землях» [1, арк. 1].

3 липня 1977 р. в м. Лігайтон відбулося урочисте відкриття пам'ятника (погруддя) О. Ольжичу. На урочистостях був присутній О. Штуль-Жданович, який виголосив промову, присвячену О. Ольжичу «Вирізьблений на граніті наших душ». У своєму слові керівник ОУН(М) назвав Ольжича «однією з найбільших постатей Націоналістичної Революції... тому відкриття цього пам'ятника – це свято всієї української спільноти» [11, с. 1].

О. Штуль-Жданович як політик вагомо місце відводив громадсько-культурним зв'язкам з різними установами та організаціями. Зокрема, він співпрацював з Українською Національною Єдністю, Організацією Української Молоді у Франції, Українським Академічним Товариством у Парижі, які обрали його своїм почесним членом. Також він співпрацював з Науковим Товариством ім. Шевченка і, відповідно, у 1952 р. став звичайним членом, а з 1966 р. – головою Контрольної Комісії НТШ у Європі [16, с. 23].

На політичну діяльність О. Штуля-Ждановича значно впливав стан його здоров'я, який почав погіршуватися з 1962 р. Тоді Штуль-Жданович пережив кілька важких операційних втручань. Однак до 1977 р. він не припиняв займатися політичними справами. А. Жуковський

відмітив, що «усвідомлюючи критичний стан свого здоров'я, він (О. Штуль-Жданович. – О. С.) поспішав з редакцією збірника, присвяченого Олені Телізі...» [16, с. 24].

4 листопада 1977 р. у Торонто О. Штуль-Жданович помер [15, с. 1]. 12 листопада 1977 р. відбулися похоронні відправи в Церкві-Пам'ятнику Св. Андрія у Бавнд-Бруці, які очолив митрополит Мстислав Скрипник [16, с. 25]. Окрім інших, на похоронах О. Штуля-Ждановича були присутні представники ПУНу, Організації Державного Відродження України (ОДВУ), Українського Національного Об'єднання (УНО), Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (ІСНО), Організації Українок Канади, Товариства Волинян, Друзів з Ковельщини. На цвинтарі з промовама виступили Д. Квітковський, А. Жуковський, Б. Гнатюк, Л. Філь [12, с. 1]. Українці інших країн у пам'ять О. Штуля-Ждановича також провели поминальні дні [5, арк. 1].

На пошану О. Штуля-Ждановича представники ПУНу планували видати збірник («Збірник, присвячений пам'яті редактора Олега Штуля»). Про це свідчать численні листи Я. Маковецького до О. Зінкевича, М. Антоновича, А. Жуковського. Хоч видання збірника Я. Маковецький називав «справою дуже спішною», проте автори і упорядники запланованого видання стикалися з рядом труднощів [2, арк. 1–2; 3, арк. 1; 4, арк. 1]. Зокрема, важливою проблемою видання збірника стали фінансові труднощі, про що йшла мова на сторінках газети «Українське слово» [14, с. 2]. Видання, присвячене пам'яті О. Штуля-Ждановича, з'явилося уже в період незалежності України [16].

Отже, з другої половини 1940-х рр. і до 1977 р. О. Штуль-Жданович перебував в еміграції. Еміграційний період його життя характеризується насиченою політичною діяльністю. Із листопада 1964 р. і до самої смерті на початку листопада 1977 р. він був Головою ПУНу. О. Штуль-Жданович систематично брав участь у діяльності як ОУН(М), так і інших українських організацій за кордоном.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Голова ПУН у Великій Британії». 1 арк.
2. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Лист Якова Маковецького до Аркадія Жуковського». 2 арк.
3. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Лист Якова Маковецького до Марка Антоновича». 1 арк.
4. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Лист Якова Маковецького до Осипа Зінкевича». 3 арк.
5. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Поминки пам'яті Св. Пам. Голови ПУН Олега Штуля-Ждановича». 1 арк.
6. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «У восьму річницю смерті Голови ПУН сл. п. Олега Штуля-Ждановича». 1 арк.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 75854. 161 арк.
8. Губський С. Він вірив, що Україна буде вільною (до 100-річчя з дня народження О. Штуля-Ждановича) // Українознавство. 2017. № 3 (64). С. 130–146.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 1311. 210 арк.
10. Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Львів – Торонто: Літопис УПА. 2013. 110 с.
11. Наш клич (Аргентина). 1977. 1 вересня.
12. Наш клич (Аргентина). 1977. 8 грудня.
13. Українське слово (Київ). 2017. червень–липень.
14. Українське слово (Париж). 1984. 20 січня.
15. Хлібороб (Канада). 1977. 6 грудня.
16. Штуль-Жданович О. Ціною крові: збірник. Київ. 1997. 592 с.

Ольга Степанчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко,
аспирантка (Украина)

Политическая деятельность Олега Штуля-Ждановича в послевоенный период (вторая половина 1940-х – 1977)

Аннотация. В статье освещена политическая деятельность Олега Штуля-Ждановича в послевоенный период (вторая половина 1940-х – 1977 гг.). Определено состояние разработки указанной проблематики в украинской и зарубежной историографии. Внимание сосредоточено на политической деятельности О. Штуля. Особое внимание обращено на деятельность О. Штуля в должности Председателя Провода Украинских Националистов. Исходя из этого, должны заметить, что О. Штуль-Жданович активно занимался вопросами консолидации различных украинских политических сил в послевоенном эмиграционном пространстве. Дана оценка деятельности О. Штуля как Председателя ОУН и члена различных общественно-политических организаций Европы.

Ключевые слова: Олег Штуль-Жданович, ОУН(М), ПУН, БСУН, политическая деятельность, общественно-культурные организации.

ABSTRACT

Olga Stepanchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University, postgraduate student (Ukraine)

**The political activity of Oleg Shtul-Zhdanovich
in the post-war period (second half of 1940s – 1977)**

In the article, the political activity of Oleg Shtul-Zhdanovich in the post-war period (second half of 1940-s – 1977) is highlighted. The state of development of this issue in Ukrainian and foreign historiography is determined. Issues that require further study and development are grounded. For the purpose of comprehensive study of the given issues archival documents and newspaper publications are used. In the scientific circle, new documents about life and activities of Oleg Shtul-Zhdanovich are introduced. The influence of social and political events in the period after the Second World War on the activity of Oleg Shtul-Zhdanovich is considered. Attention to his social and political activities (second half of 1940-s – 1977) is concentrated. The author's interpretation of the significance of Oleg Shtul-Zhdanovich political activity in the second half of 1940-s – 1977 is outlined. The main attention is concentrated on the activity of Oleg Shtul-Zhdanovich as the Chairman of the Ukrainian Nationalists' Guard. Therefore, we must note that the main purpose of the activity of Oleg Shtul-Zhdanovich was to consolidate of various Ukrainian political forces in the post-war emigration space. An assessment of Oleg Shtul's activity as the Chairman of the Ukrainian Nationalists' Guard and member of many public and political organizations in Europe is provided. We must note that Oleg Shtul-Zhdanovich, in his activity, devoted a significant position for social and political connections with different institutions and organizations. Events that has happened for honor of memory of Oleg Shtul-Zhdanovich: publication of the book, numerous meetings of members of the Ukrainian Nationalists' Guard are outlined. The conclusion about an important contribution of Oleg Shtul-Zhdanovich in political life on the post-war emigration space (second half of 1940-s – 1977) is made.

Key words: Oleg Shtul-Zhdanovich, OUN(M), the government of Ukrainian Nationalists, the Great Group of Ukrainian Nationalists, the political activity, the public and political organizations.

REFERENCES:

1. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «Gholova PUN u Velykij Brytaniji». 1 ark.
2. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «Lyst Jakova Makovecjogho do Arkadija Zhukovsjkogho». 2 ark.
3. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «Lyst Jakova Makovecjogho do Marka Antonovycha». 1 ark.
4. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «Lyst Jakova Makovecjogho do Osypa Zinkevycha». 3 ark.
5. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «Pomyanky pam'jati Sv. Pam. Gholovy PUN Olegha Shtulja-Zhdanovycha». 1 ark.
6. Arkhiv OUN u m. Kyjevi. Spr. «U vosjmu richnycju smerti Gholovy PUN sl. p. Olegha Shtulja-Zhdanovycha». 1 ark.
7. Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 75854. 161 ark.
8. Ghubsjkyj S. Vin viryv, shho Ukrainina bude viljnoju (do 100-richchja z dnja narodzhennja O. Shtulja-Zhdanovycha) // Ukrajinoznavstvo. 2017. # 3 (64). S. 130–146.
9. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoj oblasti. F. 1. Op. 77. Spr. 1311. 210 ark.
10. Zek B. Oleg Shtulj u borotjbi za Ukrajinu. Ljviv – Toronto: Litopys UPA. 2013. 110 s.
11. Nash klych (Arghentyna). 1977. 1 veresnja.
12. Nash klych (Arghentyna). 1977. 8 ghrudnja.
13. Ukrajinjsjke slovo (Kyjiv). 2017. chervenj–lypenj.
14. Ukrajinjsjke slovo (Paryzh). 1984. 20 sichnja.
15. Khljborob (Kanada). 1977. 6 ghrudnja.
16. Shtulj-Zhdanovych O. Cinoju krovy: zbirnyk. Kyjiv. 1997. 592 s.

Статтю подано до редколегії 26.01.2019 р.

Ольга Мельничук

Вінницький національний аграрний університет,
доктор юридичних наук, доцент (Україна)

Становлення та розвиток інклюзивної освіти в Україні

Анотація. У статті досліджено становлення та розвиток інклюзивної освіти в Україні на підставі її нормативно-правового регулювання. Розкрито заходи держави, спрямовані на забезпечення освіти осіб з особливими освітніми потребами. Висвітлено трансформацію інституційних та законодавчих засад інклюзивної освіти. Проаналізовано статичні дані Міністерства освіти і науки України щодо впровадження інклюзивного навчання.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзивне навчання, інтегративне навчання, особи з особливими освітніми потребами, особи з інвалідністю, освіта.

У демократичних суспільствах гарантується повага до людської різноманітності. Визнається те, що кожна людина – це неповторна особистість, наділена сукупністю здібностей, талантів, психологічних особливостей. Ці особливості не просто визнаються суспільством, але й цінуються, тому й створюються належні умови для їх розвитку в кожного. На нашу думку, саме освіта є тією первинною сферою, яка повинна гарантувати людині розвиток її здібностей і талантів та водночас забезпечити здобуття знань, умінь, формування навичок і, загалом, компетентностей. Гарантувати кожному рівний доступ до здобуття освіти, як це і проголошено в ст. 53 Конституції України, зокрема тим, які мають особливі здібності і є обдарованими, так само й тим, що мають особливі потреби, зумовлені станом здоров'я.

У нинішній час проблему останніх держава намагається вирішити за допомогою інклюзивної освіти, шляхом впровадження реформи, яка б забезпечила не просто включення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх навчальних закладів, а створення для їхнього повноцінного навчання належних матеріальних, психологічних умов, відповідних методів викладання та розробки модифікованого змісту освіти, тобто всього того, що називається доступним освітнім середовищем. Таким чином, жодні особливості чи відмінності не можуть бути перепорою до навчання дитини разом зі своїми однолітками в загальноосвітньому середовищі.

Завдяки інтеграції України до єдиного європейського простору освіти означена проблема набула особливої актуальності та стала предметом наукових пошуків у сфері педагогіки, психології, історії, юриспруденції тощо. Враховуючи актуальність інклюзивної освіти, довідково-бібліографічним відділом наукової бібліотеки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди підготовлено покажчик «Інклюзивна освіта в Україні: шляхи від теорії до практики», до якого увійшло 575 назв бібліографічних записів [1, с. 4]. Не дивлячись на багату бібліографію, за темою нашого дослідження назвемо монографію авторства А. А. Колупаєвої та О. М. Таранченко [2], колективну монографію, за редакцією Г. В. Давиденко [3], пізнавальний за своєю суттю навчально-методичний посібник за редакцією М. А. Порошенка [4]. Не применшуючи внеску кожного вченого у розв'язання проблеми інклюзивної освіти, вважаємо, що в умовах реформування освіти, «зростання (на 0,5 %) чисельності дітей з інвалідністю... скорочення мережі спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів у понад 1,5 разів», прийняття парламентом та урядом України останніми роками низки нормативно-правових актів для розвитку інклюзивної освіти [2, с. 31] існує потреба в проведенні подальших наукових досліджень для вироблення науково обґрунтованих пропозицій.

Метою статті є розкриття процесу становлення та розвитку інклюзивної освіти в Україні від ратифікації Верховною Радою України 16 грудня 2009 р. Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю до сьогодні.

Із здобуттям незалежності України розпочався відлік її державотворчості, який ознаменувався розбудовою власне української системи законодавства, зокрема й у сфері освіти. Безперечно, підґрунтям розвитку інклюзивної освіти стала Конституція України, низка базових освітніх законів та підзаконних актів.

Історичною віхою на шляху впровадження інклюзивної освіти стала ратифікація Верховною Радою України 16 грудня 2009 р. Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (далі – Конвенція). Основою у цьому напрямі є ст. 24 Конвенції, в якій проголошується право осіб з інвалідністю на освіту. Вона містить перелік конкретних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації інклюзивної освіти на всіх рівнях і створення умов для навчання осіб з інвалідністю

протягом усього життя. Фактично держави-учасниці взяли на себе обов'язок створити особам з інвалідністю таке освітнє середовище, яке забезпечило б їм рівні можливості для здобуття освіти, її доступність без дискримінації, враховуючи індивідуальні потреби таких осіб, надаючи їм підтримку для полегшення навчання. Таким чином, Україна приєдналася до Конвенції та взяла на себе зобов'язання вжити заходів для гарантування інклюзивної освіти, зокрема: а) сприяти засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів, підсилювальних та альтернативних методів, способів і форматів спілкування, а також навичок орієнтації та мобільності й сприяти підтримці з боку однолітків і наставництву; б) сприяти засвоєнню жестової мови та заохоченню мовної самобутності глухих; с) забезпечити, щоб навчання осіб, зокрема дітей, які є сліпими, глухими чи сліпоглухими, здійснювалося з допомогою найбільш підходящих для особи з інвалідністю мов, методів і способів спілкування і в обстановці, яка максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку. Щоб забезпечити реалізацію цього права держави-учасниці повинні залучати до роботи вчителів, зокрема й учителів з інвалідністю, які володіють жестовою мовою та (чи) абеткою Брайля, та для навчання спеціалістів і персоналу, що працюють на всіх рівнях системи освіти [5, ст. 24].

Аналіз нормативно-правової діяльності у сфері освіти, що здійснювалася МОН та Урядом у 2009 р., дає можливість побачити низку заходів, вжитих органами держави для впровадження інклюзивної освіти. Так, під впливом світових освітніх тенденцій МОН 11 вересня 2009 р. розробило «План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах до 2012 року» [6]. Цим документом передбачалося впровадження інклюзивного навчання у загальноосвітні навчальні заклади, на відміну від домінуючих на той час спеціальних загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів.

Згодом, 03 грудня 2009 р., Кабінет Міністрів України затвердив «План заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року» [7]. Було доручено МОН розробити та затвердити положення про клас з інклюзивним навчанням і спеціальний клас для навчання дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку. Планувалося на базі спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів утворити навчально-реабілітаційні центри, внести зміни до будівельних норм і стандартів щодо проектування навчальних закладів з метою створення доступності для навчання дітей з інвалідністю та забезпечити їх транспортне підвезення. Ставилося завдання увести до штатного розпису загальноосвітніх навчальних закладів посади вчителя-дефектолога, вчителя-логопеда, соціального працівника, забезпечити школи спеціальними підручниками та дидактичними засобами навчання, підготувати та підвищити кваліфікацію педагогічних працівників з питань інклюзивного та інтегрованого навчання тощо.

09 грудня 2010 р. МОН затвердило Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах для «навчання дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, у спеціально створених умовах» [8]. Створення спеціальних класів для дітей з вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату, тяжкими порушеннями мовлення, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю навіть в загальноосвітніх навчальних закладах не відповідає принципам інклюзивного навчання та вважається сегрегованим підходом. Необхідно розмежовувати поняття спеціальних та інклюзивних класів, адже останні передбачають навчання дітей з інвалідністю разом із іншими дітьми в звичайних класах. На жаль, кількість дітей, які навчаються в спеціальних класах, навіть за останні роки не зменшується та перевищує ту, що наявна в інклюзивних. Так, якщо в 2015/2016 н.р. кількість дітей, які навчалися в спеціальних класах становила 5265 осіб, то в 2016/2017 н.р. їх налічувалося 5669 осіб. Їх збільшення на 7% можна пояснити скороченням кількості спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (з 276 до 262) порівняно з 2015/2016 навчальним роком. Однак спостерігається позитивна динаміка щодо створення та функціонування інклюзивних класів. Зокрема, якщо в 2015/2016 н.р. кількість дітей, що навчалися в інклюзивних класах, становила 2720 осіб, то наступного навчального року їх кількість зросла до 4180 осіб [9].

Все ж таки інтеграція дітей з особливими освітніми проблемами до загальноосвітніх навчальних закладів шляхом запровадження спеціальних класів не вирішувала проблеми, тому Кабінет Міністрів України 15 серпня 2011 р. затвердив «Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» [10]. У цьому документі мова йде про необхідні умови для організації інклюзивної освіти, встановлення граничної кількості учнів з особливими освітніми проблемами у класах з інклюзивним навчанням, психолого-педагогічний супровід таких дітей працівниками психологічної служби, розроблення індивідуальної програми розвитку для навчання дітей з особливими освітніми проблемами.

Протягом 2010-2015 років органи центральної виконавчої влади вирішували важливі питання щодо організації та забезпечення функціонування інклюзивних класів. Вони

стосувалися запровадження посади асистента вчителя, його педагогічного навантаження, посадового окладу, діяльності практичних психологів і соціальних педагогів, організації підвезення учнів з інвалідністю до школи, архітектурної доступності навчальних закладів та багато іншого. Вже в 2015/2016 навчальному році в інклюзивних класах загальноосвітніх навчальних закладів діяло 994 асистента вчителя. Їх кількість зросла більш як вдвічі наступного навчального року та становила – 1825 осіб [9].

З метою забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми проблемами МОН в жовтні 2010 р. затвердило Концепцію розвитку інклюзивного навчання, в якій закріплювалося його дефініція (комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей [11]), визначалися мета, завдання, шляхи реалізації концепції, принципи розвитку інклюзивної освіти.

Однак Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю, заслухавши на чотирнадцятій сесії (17 серпня – 4 вересня 2015 р.) першу доповідь України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, вказав на недоліки щодо організації інклюзивної освіти. Зокрема, вони стосувалися домінування сегрегованих шкіл, недостатності фінансових, кадрових ресурсів, «архітектурного доступу до шкільних приміщень та інших механізмів підтримки для розвитку якісної інклюзивної освіти» [12].

У результаті висловлених зауважень Кабінет Міністрів України 28 грудня 2016 р. затвердив «План заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року» [13]. Цей документ вміщує конкретні рекомендації, заходи, строки їх виконання та перелік центральних органів влади, відповідальних за виконання плану заходів для організації інклюзивної освіти. Безумовно, що право осіб з інвалідністю на освіту може бути реалізованим шляхом комплексного розв'язання їх потреб. Тому цим Планом було передбачено забезпечення архітектурної та транспортної доступності шкіл для осіб з особливими освітніми потребами, розроблення освітніх програм, адаптованих для них, укомплектування інклюзивних класів спеціальними приладами та навчальними матеріалами, організацію роботи асистентів учителя в класах та спеціально підготовлених педагогів, які б знали жестову мову, бюджетне фінансування та багато іншого. Як бачимо, впровадження інклюзивної освіти вимагало впровадження комплексних заходів, які полягають в організації матеріального, фінансового, психолого-педагогічного, організаційно-правового забезпечення.

Важливим кроком для правового регулювання інклюзивної освіти стало прийняття 5 вересня 2017 р. Закону України «Про освіту» [14], який легально закріпив такі основні поняття, як: «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами», «розумне пристосування», «індивідуальна програма розвитку», «індивідуальний навчальний план». До здобутків нового закону необхідно віднести й те, що в його ст. 7 закріплювалося право осіб з порушенням слуху навчатися жестовою мовою та вивчати українську жестову мову. Вперше на рівні базового освітнього закону в ст. 19 було визначено правові основи освіти осіб з особливими освітніми потребами, а в ст. 20 – інклюзивного навчання.

Важливо, що з метою забезпечення реалізації права на освіту та здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в Законі України «Про освіту» (ч. 5 ст. 20) легалізовано утворення органами державної влади та органами місцевого самоврядування інклюзивно-ресурсних центрів. Ще раніше, 12 липня 2017 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Положення про інклюзивно-ресурсний центр», в якому визначався порядок утворення та припинення, основні засади діяльності, правовий статус цієї установи. Інклюзивно-ресурсні центри створюються з метою забезпечення права дітей з особливими освітніми потребами віком від 2 до 18 років на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти, в тому числі у закладах професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладах освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу [15]. Таким чином, Уряд шляхом реорганізації психолого-медико-педагогічних консультацій створив нову інституцію для надання дітям з особливими освітніми потребами системної допомоги у вигляді психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг та кваліфікованого супроводу.

Необхідно розрізняти інклюзивно-ресурсні центри від ресурсних центрів підтримки інклюзивної освіти, які на відміну від перших не мають статусу юридичної особи, та є лише структурними підрозділами закладів післядипломної педагогічної освіти. Ресурсні центри

підтримки інклюзивної освіти створюються для методичного та аналітичного забезпечення діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, підвищення кваліфікації педагогічних працівників інклюзивно-ресурсних центрів та закладів освіти, здійснення аналітичної та прогностичної діяльності щодо організації навчання дітей з особливими освітніми потребами у відповідній області, м. Києві та Севастополі, аналізу даних реєстру дітей, які пройшли комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини підвищення рівня обізнаності громадськості про дітей з особливими освітніми потребами [16].

Про надання нового імпульсу в організації інклюзивної освіти в Україні свідчить те, що Кабінет Міністрів України 14 лютого 2017 р. «вперше виділив на інклюзивну освіту субвенцію у розмірі 209,4 мільйонів гривень, а на 2018 р. було закладено понад 500 мільйонів гривень такої субвенції, у тому числі вперше передбачено кошти в обсязі 200 мільйонів гривень на оснащення інклюзивно-ресурсних центрів (придбання сучасних методик оцінки розвитку дитини, зокрема, Leiter-3, WISC-IV, Conners-3, CASD, PEP-3 та навчання фахівців, а також придбання предметів, матеріалів і обладнання)» [4, с. 24].

Адже не можна повноцінно забезпечити інклюзивне навчання без наявності комп'ютерного, мультимедійного, демонстраційного обладнання, без меблів спеціального призначення, корекційних засобів навчання для дітей з тяжкими порушеннями мовлення, зору, опорно-рухового апарату та з інтелектуальними і сенсорними порушеннями. Спеціальне обладнання необхідне й для організації кабінету психологічної реабілітації, ресурсної кімнати для дітей з аутизмом, для проведення уроків фізкультури, корекційних занять з лікувальної фізкультури, ритміки. Тому вважаємо суттєвим кроком для просування інклюзивної освіти стало затвердження МОН 23 квітня 2018 р. Типового переліку спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах закладів загальної середньої освіти [17]. У цьому документі міститься ґрунтовний перелік спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Однак слід враховувати, що з розвитком комп'ютерних технологій, появою нових, більш удосконалених спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами цей перелік не може бути обмежувальним фактором та з часом потребуватиме ревізії.

Реалізувати інклюзивне навчання самотужки одному вчителю або батькам практично нереально. Для цього потрібна команда фахівців, з чітко визначеними повноваженнями. Адже на практиці вчителі та батьки зіштовхнулися з кадровою проблемою, а саме пошуком асистентів вчителів та асистентів дітей з особливими освітніми потребами. Тому 8 червня 2018 р. МОН наказом затвердило примірний склад команди психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Наприклад, до складу команди супроводу дитини у закладі загальної середньої освіти входять такі постійні учасники: директор або заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель початкових класів (класний керівник), вчителі, асистент вчителя, практичний психолог, соціальний педагог, вчитель-дефектолог (з урахуванням освітніх потреб дитини), вчитель-реабілітолог, батьки або законні представники дитини. Крім того, до складу цієї команди входять залучені фахівці: медичний працівник закладу освіти, лікар, асистент дитини, спеціалісти системи соціального захисту населення, служби у справах дітей тощо [18].

Таким чином, аналіз нормативно-правових актів та статистичних даних МОН вказує, що складна проблема інклюзивної освіти поступово вирішується. Від часу ратифікації Верховною Радою України Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю відбулася трансформація інституційних та законодавчих засад інклюзивної освіти. За цей період держава в особі певних органів вжила низку організаційно-правових, матеріальних, фінансових, психолого-педагогічних та інших заходів для забезпечення розвитку інклюзивної освіти. У результаті кількість дітей, які навчаються в інклюзивних класах, зростає. Станом на 2016/2017 н.р. найбільше їх у м. Київ (444 особи), Київській обл. (443 особи), Волинській обл. (268 осіб), Полтавській обл. (266 осіб), Житомирській обл. (260 осіб). Однак в окремих областях вкрай низькі показники впровадження інклюзивної освіти. Наприклад, у Миколаївській обл. інклюзивним навчанням охоплено 32 особи, у Луганській обл. – 35 осіб, в Івано-Франківській – 54 особи [10].

Однак для розвитку інклюзивної освіти органам держави необхідно вирішити ще ряд питань, зокрема: забезпечити придбання за кошти субвенції модифіковані та адаптовані підручники; розробити механізм передачі спеціального обладнання, закупленого для корекційного розвитку дітей, під час переходу їх з одного навчального закладу до іншого; удосконалити питання оплати вчителів, які працюють в інклюзивних класах, тобто встановити їм доплату не в граничному 20 % розмірі, а у фіксованому – не менше 20%; збільшити оплату праці асистентів вчителів, які навчають дитину з особливими освітніми потребами; запровадити в інклюзивних класах посаду асистента дитини (тьютора) з гідною заробітною платою;

забезпечити транспортне підвезення дітей з особливими освітніми потребами до навчальних закладів та інклюзивно-ресурсних центрів; здійснювати просвітницьку політику серед населення щодо інклюзивного навчання тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інклюзивна освіта в Україні: шляхи від теорії до практики : реком. бібліогр. покажч. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наукова бібліотека ; уклад. Л. Г. Айдарова ; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2017. 57 с.
2. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
3. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи : монографія / колектив авторів; відп. ред. Г.В. Давиденко. Вінниця, 2016. 242 с.
4. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник / за заг. ред. М. А. Порошенко та ін. Київ, 2018. 252 с.
5. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 16 грудня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
6. Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки: наказ Міністерства освіти і науки України від 11 вересня 2009 р. № 855 URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/4828/.
7. Про затвердження Плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1482-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1482-2009-%D1%80>.
8. Про затвердження Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України від 9 грудня 2010 р. № 1224 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10>.
9. Сайт МОН. Інклюзивне навчання. Статистичні дані URL: <https://mon.gov.ua/ua/statistichni-dani> (дата звернення: 18.01.2019).
10. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF>.
11. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 1 жовтня 2010 р. № 912 URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>.
12. Заключні зауваження стосовно первинної доповіді України про стан реалізації Конвенції ООН про права людей з інвалідністю URL: <http://rvua.com.ua/laws/zaklyuchni-zauvazhennya-stosovno-pervinnoi-dopovidi-ukraini-pro-stan-realizatsii-konventsii-oon-pro-prava-lyudey-z-invalidnistyu-31>.
13. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1073-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2016-%D1%80>.
14. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. №38-39. Ст. 380.
15. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF>.
16. Деякі питання створення ресурсних центрів підтримки інклюзивної освіти та інклюзивно-ресурсних центрів: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 617 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D0%BF>.
17. Про затвердження Типового переліку спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах закладів загальної середньої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України № 414 від 23 квітня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0582-18#n13>.
18. Про затвердження примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 8 червня 2018 р. № 609 URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnogo-polozhennya-pro-komandu-psihologo-pedagogichnogo-suprovodu-ditini-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-v-zakladi-zagalnoyi-serednoyi-ta-doshkilnoyi-osviti>.

Ольга Мельничук

Винницький національний аграрний університет,
доктор юридических наук, доцент (Україна)

Становление и развитие инклюзивного образования в Украине

Аннотация. В статье исследовано становление и развитие инклюзивного образования в Украине на основании его нормативно-правового регулирования. Раскрыты меры государства, направленные на обеспечение образования лиц с особыми образовательными потребностями. Освещена трансформация институциональных и законодательных основ инклюзивного образования. Проанализированы статистические данные Министерства образования и науки Украины по внедрению инклюзивного обучения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивное обучение, интегративное обучение, лица с особыми образовательными потребностями, лица с инвалидностью, образование.

ABSTRACT

Olha Melnychuk

Vinnitsia National Agrarian University
Dr (Law), Associate Professor (Ukraine)

Formation and development of inclusive education in Ukraine

The article deals with the formation and development of inclusive education in Ukraine on the basis of its legal regulation. The state measures aimed at providing education for people with special educational needs are revealed.

The historic milestone in introducing inclusive education was the ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine on December 16, 2009 of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. States Parties undertook to create an educational environment for persons with disabilities that would provide them with equal educational opportunities and access to it without discrimination, taking into account the individual needs of such persons, providing them with support for the facilitation of education.

During 2010-2015, the central executive authorities resolved important issues regarding the organization and operation of inclusive classes. They concerned the introduction of the post of assistant teacher, his teaching load, salary, the activities of practical psychologists and social educators, the organization of transportation of students with disabilities to school, the architectural accessibility of educational institutions, and much more.

An important step for the legal regulation of inclusive education was the adoption on September 5, 2017 of the Law of Ukraine "On Education", which legally consolidated the basic concepts in the field of inclusive education.

With a view to the development of inclusive education, the authorities now have to resolve a number of issues: to ensure that purchases for subventions are modified and adapted for schoolchildren with special educational needs; to develop a mechanism for the transfer of special equipment purchased for the correctional development of a child during the change of the educational institution; to increase the pay for assistant teachers who teach a child with special educational needs; to introduce in the inclusive class the post of child assistant (tutor) with a decent wage; to provide transportation of children with special educational needs to educational institutions, inclusive-resource centers; to carry out educational policy on inclusive education among the population, etc.

Key words: inclusive education, inclusive education, integrative education, persons with special educational needs, persons with disabilities, education.

REFERENCES:

1. Inkljuzyvna osvita v Ukrajinі: shljakhy vid teoriji do praktyky : rekom. biblioghr. pokazhch. Khark. nac. ped. un-t imeni Gh. S. Skovorody, naukova biblioteka ; uklad. L. Gh. Ajdarova ; vidp. red. O. Gh. Korobkina. Kharkiv : KhNPU, 2017. 57 s.
2. Kolupajeva A. A., Taranchenko O. M. Inkljuzyvna osvita: vid osnov do praktyky: monoghrafija. Kyjiv : TOV «АТОПОЛ», 2016. 152 s.
3. Inkljuzyvna osvita: dosvid i perspektyvy : monoghrafija / kolektyv avtoriv; vidp. red. Gh.V. Davydenko. Vinnycja, 2016. 242 s.

4. Orghanizacijno-metodychni zasady dijalnosti inkljuzyvno-resursnykh centriv: navchaljno-metodychnyj posibnyk / za zagh. red. M. A. Poroshenko ta in. Kyjiv, 2018. 252 s.
5. Konvencija OON pro prava osib z invalidnistju vid 16 ghrudnja 2009 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
6. Pro zatverdzhennja Planu dij shhodo zaprovadzhennja inkljuzyvnogho navchannja u zaghajjnoosvitnikh navchaljnykh zakladakh na 2009-2012 roky: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 11 veresnja 2009 r. № 855 URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/4828/.
7. Pro zatverdzhennja Planu zakhodiv shhodo zaprovadzhennja inkljuzyvnogho ta integhrovanogho navchannja u zaghajjnoosvitnikh navchaljnykh zakladakh na period do 2012 roku: Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 ghrudnja 2009 r. № 1482-r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1482-2009-%D1%80>.
8. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro specialni klasy dlja navchannja ditej z osoblyvymy osvitnimi potrebamy u zaghajjnoosvitnikh navchaljnykh zakladakh: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 9 ghrudnja 2010 r. № 1224 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10>.
9. Sajt MON. Inkljuzyvne navchannja. Statystychni dani URL: <https://mon.gov.ua/ua/statistichni-dani> (data zvernennja: 18.01.2019).
10. Pro zatverdzhennja Porjadku orghanizaciji inkljuzyvnogho navchannja u zaghajjnoosvitnikh navchaljnykh zakladakh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 serpnja 2011 r. № 872 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF>.
11. Pro zatverdzhennja Konceptiji rozvytku inkljuzyvnogho navchannja: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 1 zhovtnja 2010 r. № 912 URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennja-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannja>.
12. Zakljuchni zauvazhennja stosovno pervynnoj dopovidi Ukrainy pro stan realizaciji Konvenciji OON pro prava ljudej z invalidnistju URL: <http://rvua.com.ua/laws/zaklyuchni-zauvazhennja-stosovno-pervynnoi-dopovidi-ukraini-pro-stan-realizatsii-konventsii-oon-pro-prava-lyudej-z-invalidnistju-31>.
13. Pro zatverdzhennja planu zakhodiv z vykonannja rekomendacij, vykladenykh u zakljuchnykh zauvazhennjakh, nadanykh Komitetom OON z prav osib z invalidnistju, do pershoji dopovidi Ukrainy pro vykonannja Konvenciji OON pro prava osib z invalidnistju na period do 2020 roku: Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 ghrudnja 2016 r. № 1073-r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2016-%D1%80>.
14. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 5 veresnja 2017 r. Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy. 2017. №38-39. St. 380.
15. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro inkljuzyvno-resursnyj centr: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 lypnja 2017 r. № 545 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF>.
16. Deiaki pytannja stvorennia resursnykh tsentriv pidtrymky inkljuzyvnoi osvity ta inkljuzyvno-resursnykh tsentriv : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 serpnja 2018 r. № 617 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D0%BF>.
17. Pro zatverdzhennja Typovogho pereliku specialjnykh zasobiv korekciji psykhofizychnogho rozvytku ditej z osoblyvymy osvitnimi potrebamy, jaki navchajutsja v inkljuzyvnykh ta specialjnykh klasakh zakladiv zaghajjnoji serednjoj osvity: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 414 vid 23 kvitnja 2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0582-18Nen13>.
18. Pro zatverdzhennja prymirnogho polozhennja pro komandu psykhologho-pedagoghichnogho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvitnimi potrebamy v zakladi zaghajjnoji serednjoj ta doshkilnoj osvity: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 8 chervnja 2018 r. № 609 URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennja-primirnogo-polozhennja-pro-komandu-psyhologo-pedagogichnogo-suprovodu-ditini-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-v-zakladi-zagalnoyi-serednoyi-ta-doshkilnoyi-osviti>.

Статтю подано до редколегії 18.01.2019 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94 (477. 43/44-22) «192»: 323.282
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-61-67

Олена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Карально-репресивні методи боротьби радянського режиму проти селянського руху на Поділлі в початковий період непу.

Анотація. У статті на основі джерел та літератури аналізується боротьба більшовицької влади з повстанським селянським рухом на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. та розкриваються силові, карально-репресивні методи цієї боротьби – введення воєнного стану, арешти, ув'язнення, розстріли, конфіскації, заслання. Доведено, що саме таку методику, застосовану радянським режимом, слід вважати головною в організації придушення «політичного бандитизму» на Поділлі.

Ключові слова: влада, селянство, Поділля, «політичний бандитизм», репресії, опір.

Після тривалого періоду бездержавності в Україні відбуваються складні процеси державотворення. Оскільки проблеми сучасного державотворчого процесу сягають своїм корінням у тоталітарне минуле, це вимагає особливої актуальності вивчення феномена становлення комуністичної системи в цілому і в українському селі зокрема. Одним із яскравих проявів складних стосунків українського селянства з радянською владою у 20-х рр. ХХ ст. був селянський опір політиці більшовиків. Для подолання цього опору та заради утвердження і зміцнення своєї влади на селі більшовицький режим застосовував карально-репресивні заходи, перетворюючи селянське суспільство на поле битви між владою та селянами, які намагалися захистити власні інтереси. Навколо цього питання точаться гострі суперечки, тож його вирішення потребує подальшого дослідження. Крім того, регіональний аспект запропонованої тематики вивчений недостатньо. Тому автор поставила мету дослідити і показати суть, форми і методи карально-репресивної політики радянської влади 1920-х років щодо селянського руху на території Поділля.

Питання взаємин українського селянства з більшовицькою владою знайшли своє відображення у вітчизняній історіографії. Однак у більшості досліджень мова йде про селянський рух опору владі, боротьбу повстанських загонів і груп, які до середини 1920-х рр. успішно протистояли регулярним частинам Червоної армії та військам ГПУ. Так, М. Олійник [14] та О. Ганжа [4] висвітлюють діяльність більшовиків по закріпленню своєї диктатури на Поділлі, розкривають причини селянського опору. Д. Архирейський [2] аналізує соціальні і політичні протиріччя на селі, показує їх витоки. Перебіг військових подій подано у працях О. Полянського [27] та А. Зінченка і Л. Петрова [11]. Повстанський рух через персоналії повстанців розкривають біографічні видання К. Завальнюка [9] та Р. Ковалю [13].

В останні роки з'явилися наукові публікації, які об'єктивно аналізують каральну політику більшовиків щодо сільського населення. Так, у фундаментальній праці «Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси» наголошується, що політику 20 – 30-х рр. ХХ ст. в українському селі можна кваліфікувати як елемент державного тероризму [22]. На протистоянні влади більшовиків з невдоволеними масами населення, яке набуло надзвичайно жорстоких форм, акцентує увагу у дисертаційному дослідженні В. Ченцов [28]. Розумінню того, що збройні виступи селянства України були єдиним методом відстоювання своїх прав, сприяє дослідження М. Шитюка [29]. Саме в таких умовах, наголошує автор, відбувалося становлення репресивно-каральної системи в Україні, яка забезпечувала процес радянізації українського села і спрямовувалася на подолання будь-якого опору.

В умовах гострої суспільно-політичної та економічної кризи системи «воєнного комунізму» наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. різко посилюється невдоволення селянства політикою більшовицького режиму. Як вияв масового спротиву населення проведенню комунізації села та становленню тоталітарного режиму в Україні розпочинається справжня селянська війна [14, с. 145]. У цій боротьбі брали участь сотні тисяч людей. За офіційними даними тільки в означений період у повстанських загонах нараховувалося понад 100 тис. осіб, хоча точну статистику навести навряд чи можливо [4, с. 204]. На початку 1921 р. в Україні було зафіксовано 118 селянських повстань, спрямованих проти більшовицької антинародної політики «воєнного

комунізму» [2, с. 90]. Більшовицьке керівництво не бажало надати визначеного статусу повстанському рухові, а відтак для його ідентифікації використовувало зневажливий термін «бандитизм». Ленін у березні 1921 р. констатував: «...ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, який можна об'єднати словом: бандитизм» [16, с. 9]. Сьогодні можна з певністю стверджувати, що насправді йшлося про організований опір селянства більшовицькій владі, викликаний її продовольчою політикою та режимом терору, встановленим в Україні. Однак його існування було формальним обґрунтуванням репресій, які застосовувалися проти села у 1920-х роках.

Ще 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», основна увага в якій приділялася посиленню репресивних заходів проти селянства.

Законодавство УСРР передбачало різні карально-репресивні методи для боротьби з повстанцями: введення воєнного стану, масові обшуки і облави, здійснення арештів та ув'язнень в тюрмах і концтаборах, розстріли, виселення та заслання, примусові мобілізації, різноманітні конфіскації і вилучення, накладання штрафних санкцій, організація інститутів відповідачів, заручників, кругову поруку, оголошення поза законом ватажків повстанських формувань.

На боротьбу з повстанським рухом уряд був змушений кинути 2/3 регулярних частин Червоної армії. Крім того, проти повстанців діяли підрозділи військ внутрішньої охорони і внутрішньої служби чисельністю понад 50 тис. чол., міліційні підрозділи та інші каральні і винищувальні частини [2, с. 89]. На Поділлі було відправлено: у Гайсинський повіт – 300 багнетів, у Могилів-Подільський – 150, у Жмеринський – 200, у Літинський – 300 [6, арк. 245]. За даними, які наводить Р. Подкур, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. тут перебували 3 стрілецькі дивізії та корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окремі батальйони Петроградської дивізії військ ВЧК, частини особливого призначення. Загальна кількість, за різними підрахунками, становила 35 – 50 тис. багнетів і шабель [21, с. 176].

У листопаді 1920 р. на Поділлі було введено військовий стан. Для успішних дій по боротьбі з «бандитизмом» територію губернії було поділено на три райони, де розміщувалися каральні дивізії – Вінницький, Ольгопільський, Проскурівський. У кожному повітовому центрі розквартировувалися полки, батальйони, ескадрони для контролю над даною територією [23, с. 47]. Як засіб придушення селянського опору створювалися концентраційні табори. Протягом 1919 – 1921 рр. в Україні діяло 24 концтабори, з 1920 р. концтабір було утворено і біля Вінниці [25, с. 547].

8 грудня 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський, командувач військами М. Фрунзе і секретар КП(б)У В. Молотов затвердили «Стислу інструкцію по боротьбі з бандитизмом на Україні». Цей документ містив 55 пунктів, причому майже всі вони закінчувалися погрозами: розстріляти, конфіскувати, знищити [3, с. 239].

Постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р. «Про заходи по боротьбі з бандитизмом» було визначено, що фронт війни з бандитизмом є «фронтом такої ж державної важливості, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами» [10, с. 41].

Проти повстанців було розгорнуто цілу мережу силових організацій. З лютого 1921 р. на території Поділля почала діяти постійна губернська військова нарада по боротьбі з бандитизмом, до складу якої входили голова губвиконкому, секретар губкому, губвоенком та голова губчека. Їм доручалося скласти списки сіл, які були «бандитськими вогнищами» і жити до них суворі міри покарання аж до повного знищення. Постанови наради були обов'язковими для виконання всіма місцевими органами [17, с. 269 – 271]. 19 квітня 1921 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про діяльність надзвичайних трійок», створюваних при губернських та повітових нарадах, завданням яких була розправа з повстанцями, захопленими внаслідок оперативних дій, причому право розстрілу «бандитів» їм надавалося без безпосереднього узгодження даного вироку.

Влада діяла і перевіреними методами – до боротьби з селянством залучали самих селян, розпалюючи ворожнечу у їх середовищі. За рішенням військової наради почалося формування воєнізованих загонів членів КНС та загонів самооборони. Таку ж ухвалу прийняв і І Подільський губернський з'їзд рад. У резолюції «Про боротьбу з бандитизмом» він зобов'язав залучити до неї широкі маси селянства, а губвиконкому доручив терміново вирішити питання організацію загону з «перевірених комнезамів» [20, с. 93 – 94]. Передбачалося формування І Подільського добровольчого кавалерійського полку незаможного селянства. «Товариші незаможники! На виконання наказу, даного верховним господарем Поділля – І Подільським губернським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вибраному ним губернському виконавчому комітету, організувати при губернській нараді по боротьбі з бандитизмом І-й кавалерійський добровольчий полк незаможного селянства» [6, арк. 32]. Повітові військнаради повинні були в 20-денний строк набрати не менше, ніж по 50 добровольців і забезпечити їх

кіньми, конфіскованими у куркулів. Озброювати їх слід було також за рахунок «викачаної» у селян зброї.

Перехід до непу, який передбачав обмеження методів директивного управління і використання елементів ринкових відносин, майже не змінив стосунків між режимом і українським селянством, адже політика соціально-класової диференціації села продовжувалася, а продподаток виявився грабіжницьким і став непосильним тягарем. Інформаційні бюлетені ДПУ з витягами листів селян свідчать: «Горе з цим продподатком, доведеться залишитися без хліба», або: «Сільська адміністрація ходить по хатах і забирає все, що є в хаті, вивозить на торги і продає за півціни і платять за продподаток» [12, с. 118]. Повстанський рух продовжувався, змінилася лише тактика боротьби. Замість великих з'єднань почали створюватися невеликі загони, які застосовували партизанські методи. Це змусило і владу поміняти тактику у відповідь. Використання польових частин було визнано неефективним, відтак, почали створювати «винищувальні, винятково маневрені загони чисельністю в 300 вершників і 150 піхотинців, з легкою артилерією, двома бронемашинами, на тачанках». Головою Подільської губернської наради було видано циркуляр, в якому визначалися необхідні дії: не послаблювати роботу повітових військових нарад; поповнити склад агентурно-розвідувальних частин; чітко слідкувати за діями повстанських загонів; вчасно реагувати на зміну тактики дій селян; контролювати усі найважливіші пункти (лісові дороги, прикордонні пости), через які відбувався зв'язок з «бандитами» [4, с. 23]. Ці методи боротьби з бандитизмом у зв'язку з його посиленням було схвалено на засіданні Подільської військової наради 28 липня 1921 р. [26, с. 202]. Більшовицька влада чітко дала зрозуміти повстанцям, що на непокору та опір вона буде відповідати ще жорстокішими репресіями. Так, тільки в с. Попова Гребля Чечельницького району за наказом повітової трійки було підпалено і згоріло 534 хати, загинуло двоє дітей, 1840 осіб залишилося без житла [5, арк. 61]. Крім того, голова повітвиконкому Атюнін визначив групу селян, кооператорів та вчителів, навіть кількох партійних, для виселення вглиб Росії. Діяльність трійок супроводжувалася відвертим свавіллям та жорстокістю. За інформацією бюлетеня секретно-політичного відділу РНК УСРР (липень 1921 р.), нарадою застосовувалися надзвичайні заходи щодо селян, які приховували бандитів. «На місяць доводилося скликати сход, обирати 5 куркулів або підозрілих осіб і перед усім сходом рубати їх шашками». Такі заходи мали подіяти на селян і змусити їх виявляти бандитів. Трійки не тільки придушували збройний опір селянства, чинили розправи, а й викачували зброю та інше військово майно. Селян, які не здавали зброю протягом триденного терміну, розстрілювали за «бандитизм», а їх майно конфісковували. Щоб заохотити населення до викачки військового майна, іноді виплачували певну суму коштів за здану зброю. Для території Поділля РНК УСРР виділив 3 млн. крб. [18, с. 88].

За весь час боротьби проти повстанського руху більшовики постійно вдавалися до заохочення наклепництва та доносів. Спецслужби мали розгалужену мережу інформаторів, яких вербували з числа амністованих бандитів або простих селян, заохочуючи їх до співпраці перевіреними способами – матеріально або погрозами. Так, якщо селянин відкрито надавав інформацію про повстанця, йому віддавалося конфісковане майно викритого [7, арк. 107 – 110]. Було сформовано цілу мережу платних таємних співробітників, яких могли навіть вкорінити у банди. Агентурна робота використовувалася як підґрунтя для застосування подальших репресій, так як шляхом збору інформації проводилася попередня розвідка, і на момент приходу збройних каральних загонів увесь «контрреволюційний» елемент села був виявлений.

Радянська влада намагалася встановити кругову поруку на селі, щоб кожен, хто там проживає, ніс відповідальність не лише за себе, а й за інших. Найбільш небезпечними для селян стала система заручників та відповідачів.

12 квітня 1921 р. до Подільської губернії надійшов наказ Центральної комісії по боротьбі з дезертирством, який містив «інструкцію про заручників» [1, с. 159 – 199]. В інструкції йшлося про те, що заручників потрібно набирати саме з тих районів, які проголошувалися «зонами поширення бандитизму», а також тих, де активно діяли повстанські загони. Заручниками переважно ставали заможні селяни, дружини, батьки і діти «бандитів». Під підозру потрапляли і ті, хто співчував «бандитам», переховував їх від переслідувань, постачав повстанцям продукти та зброю. Заручниками брали і тих селян, які мали зброю і відмовлялися її здавати. Після арешту відбувався шантаж. Спочатку сповіщали населення, що при будь-яких проявах бандитизму підозрілі будуть відразу розстріляні, потім повстанців змушували з'явитися з повинною, після чого арештованих мали відпустити. Однак навіть при виконанні таких умов під розстріл здебільшого потрапляли абсолютно всі. Літинський райпродкомісар доповідав: «Затримано 8 чоловік заручників – заможних хазяїв. Оскільки затримані не визнали себе винними, то всі за вироком ревтрибуналу були розстріляні». Рішення про розстріл заручників ухвалювалося не судом, а повітвійськнарадою з наступним затвердженням губвійськнарадою. Як приклад можна привести постанову губвоєнзборів про розстріл в Літинському районі не

менше 10 куркулів незалежно від їх вини у відповідь на вбивство повстанцями деяких відповідальних радянських працівників [5, арк. 98]. Під керівництвом губернської надзвичайної трійки у складі Костандогло, Осадчого та Форовича 13 вересня 1922 р. було розстріляно за офіційними даними 580 заручників, а за неофіційними – понад 1000 чол. віком від 17 до 90 років. За кожного вбитого представника влади слід було розстріляти вдвічі більше заручників. У випадку, коли бандита чи дезертира схоплять без повідомлення про це влади, стягувався штраф – пара коней або корів чи 200 пудів хліба [19, с. 128 – 129].

У травні 1921 р. Раднарком України прийняв постанову про введення в кожному селі відповідачів з числа авторитетних господарів, не старших 50 років, із розрахунку 1 людина на 20 хат. Вони, на відміну від заручників, залишалися на місці проживання, але не могли покинути село без дозволу місцевого КНС. У разі вбивства в селі представника радянської влади, червоноармійця або члена комнезаму розстрілювали вдвічі більше відповідачів. Призначення відповідачем сприймалося селянами як найважче покарання. Так, у заяві жителів містечка Жабокричі, під якою стоїть 60 підписів, зазначається: «Призначили нас відповідачами, всякий дивиться на себе як на приговорених до вірної смерті» [6, арк. 357]. 31 травня Подільський губернський військовий комітет затверджує інструкцію про призначення відповідачів, яка передбачає розстріл 5 відповідачів за 1 вбитого та наказує сільрадам всіх сумнівних, а також причетних до бандитизму осіб брати на облік, і складені таким чином списки в 5-денний термін передати в повітове відділення ДПУ.

Під час боротьби з дрібними загонами повстанців значно зросла роль ВУЧК – ДПУ. Так, якщо у липні 1921 р. на війська ВУЧК припадало 22,3 % операцій проти «банд», то вже у першій половині 1922 р. їх кількість зросла до 95 % [24, с. 326]. Наказом № 136 від 13 травня 1922 р. московське керівництво відзначило заслуги чекістів у боротьбі з повстанцями України. У документі наголошувалося, що виключно чекістськими методами було ліквідовано до 90% відомих отаманів та розгромлено низку бандитських організацій. А згідно з наказом Реввійськради і ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 р. боротьба з «бандитизмом» була цілком покладена на війська ДПУ і міліцію [15, с. 102]. Отже, органи ДПУ і в період непівської лібералізації економічного, політичного і духовного життя надалі продовжували ретельно виконувати свої репресивно-каральні функції. Як і надзвичайні комісії, вони користувалися правом позасудових дій. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про надання ДПУ права безпосередньої розправи і винесення з відома президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання [14, с. 259]. Їм дозволялося самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. Іноді виносилися просто безглузді і неаргументовані рішення. Наприклад, вони могли засудити до розстрілу селянина, який мав дивний вираз обличчя, або ж їм дуже сподобалися чийсь чоботи [18, с. 89]. Матеріали справ засуджених за «політичний бандитизм» селян, що зберігаються у Держаному архіві Вінницької області, промовисто говорять про те, як виносилися розстрільні вирокі. Аби розстріляти, не обов'язково було довести вину заарештованого, достатньо було оголосити про підозру у скоєнні злочину (наприклад, підозру про те, що селянин брав участь у повстанському загоні або просто був куркулем). На допиті могли задаватися загальні питання, які не стосувалися справи, а більшість свідків під час дачі показів вперше бачили підозрюваного. Після допитів справи відправлялися на підшив і в архів, а до ув'язнених застосовувалася вища міра покарання – розстріл [8].

Наведені факти свідчать, що головною в організації боротьби радянської влади з «політичним бандитизмом» на Поділлі слід вважати карально-репресивну методику. Тільки вдавшись до надзвичайних, репресивних заходів, влада змогла розмежувати сам повстанський рух та його основну базу – село та досягти перелому в боротьбі проти свого народу. Через масові репресії, застосовані до населення, значною мірою було підірвано генофонд селянства Поділля, вони реально зруйнували звичні внутрішньоселянські зв'язки, норми, деформували культуру подільського села. Однак, подальший аграрно-політичний курс держави характеризувався посиленням карально-репресивних заходів стосовно українського селянства, і систематичні репресії стали обов'язковою складовою внутрішньої політики радянської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність/За заг. ред. В. Г. Яцуби. Секретаріат Кабінету міністрів України. Київ, 2001. 270 с.
2. Архирейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр.//3 архіву ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1999. № 1/2
3. Внутренние войска Советской республики. 1917 – 1922 гг. Документы и материалы. М.: Политиздат, 1972. 239 с.
4. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. 42 с.

5. Держархів Вінницької Облaстi. ФР – 925. Оп. 8. Спр. 59. 437 арк.
6. Держархів Вінницької Облaстi. ФР – 925. Оп. 8. Спр. 81. 684 арк.
7. Держархів Вінницької Облaстi. ФР – 925. Оп. 8. Спр. 56. 163 арк.
8. Держархів Вінницької Облaстi. ФР – 925. Оп. 8. Спр. 123 186 арк.
9. Завальнюк К. В. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналiях (20-ті роки ХХ ст.) Вінниця: Логос, 2000. 265 с.
10. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків: Літодрукерня Книгоспілки, 1921 – 1923. 1147 с.
11. Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр.//Сучасність. 1997. № 12. С. 74 – 85.
12. Информационные бюллетени ГПУ//Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе/Упоряд., ред. Ф. Зубанича. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
13. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ: Просвіта, 2001. 245 с.
14. Олійник М.П. Колективізація на Поділлі в роки непу // Гуржіївські читання: Збірник наукових праць. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2013. Вип. 6. С. 310-313
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1929). Київ: Основи, 1996. 397 с.
15. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків: Вид-во ХДУ, 1971. 171 с.
16. Ленін В. І. ПЗТ: в 55 т.: пер. з рос. т. 43. Київ: Політвидав України, 1974. 596 с.
17. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташес В. В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1990. 251 с.
18. Матвеев А. Ю. Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать//Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2003. № 493. С. 85 – 91.
19. Петров В. Репресії більшовиків в Україні у 1921 – 1922 роках (на матеріалах Поділля) // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23 – 24 листопада 2001 р.). Вінниця: Велес, 2002. С. 126-130.
20. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.): Збірник документів і матеріалів/Ред. Кол.: І. О. Пшук (відповідал. Ред), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін. Вінниця, 1957. 560 с.
21. Подкур Р. Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський початку 1920-х рр. // Регіональна історія України. Збірник наукових статей/Гол. ред. В. Смолій. Вип. 8. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 169-188
22. Політичний терор і тероризм в Україні: Історичні нариси/Д. А. Архірейський, О.Г.Бажан, Т. В. Голкова та ін. Київ: Н. д., 2002. 952 с.
23. Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ с. у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції (Вінниця, 24. XI. 2005 р.) Ред. Кол.: І. Гамрецький, Ю. Зінько, В. Лациба та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2006. 200 с.
24. ПУ УССР. Отчёт о полугодовой деятельности (январь – июнь 1922 года//З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. № 1/2. С. 317-383.
25. Советская деревня глазами ВЧК – НКВД 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923 – 1929 / Под ред. А. Бареловича, В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 2000. 1168 с.
26. Стадник О. О. Подільське село в роки НЕПу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921 – 1928 рр.). Дис... канд. істор. наук. Вінниця, 2007. 251 с.
27. Полянський О.А. Український рух опору в 1921 – 1939 рр./.. Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. 63 с.
28. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Київ: НАН України; Інститут історії України, 1999. 482 с.
29. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ ст. Київ: Тетра, 2000. 534 с.

Елена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Карательно-репрессивные методы борьбы советского режима против крестьянского движения на Подолье в начальный период нэпа

Аннотация. В статье на основании источников и литературы анализируется борьба большевистской власти против повстанческого крестьянского движения на Подолье в

.....
начале 20-х гг. XX в., раскрываются силовые, карательно-репрессивные методы этой борьбы – введение военного положения, аресты, тюремные заключения, расстрелы, конфискации имущества, ссылки. Доказано, что именно такую политику, применяемую советским режимом, необходимо считать основной при организации борьбы с «политическим бандитизмом» на Подолье.

Ключевые слова: власть, крестьянство, Подолье, «политический бандитизм», репрессии, сопротивление.

ABSTRACT:

Elena Stadnyk

Vinnitsia Mychailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Punitive and repressive methods of fighting the Soviet regime against the peasant movement in Podillia in the initial period of the NEP.

The article, based on sources and literature, analyzes the struggle of the Bolshevik authorities with the insurgency movement of the Podolsk peasantry, which in the historical literature was called «political banditry». To suppress the peasant resistance, the authorities used punitive and repressive measures. Their essence, forms and methods are disclosed in the article. The author refers to such methods: the introduction of a military state in Podolia, massive searches, arrests and imprisonments in prisons and concentration camps, shootings, evictions, confiscations and seizures, compulsory mobilization of the population, and others. The documents of the Soviet government are analyzed – resolutions, instructions, circulars on measures to combat banditry, as well as the work of the authorities (military meetings, extraordinary triples, and overalls) to carry out repressions in villages of Podillia. The following methods of intimidation of the population as taking hostages and their shooting, fines, eviction were analyzed. The transition to the NEP has not change the relationship between the authorities and the Ukrainian peasantry. The rebel movement continued. The Bolshevik government assured that anybody would be subject to further repressions for resistance. In the struggle against insurgent movement, the role of the DPU, which carried out repressive and punitive functions, grew. She received the right to arrest, conduct an investigation, make sentences and execute them.

It is proved that in the organization of the struggle of Soviet power with the peasant movement in Podillia punitive and repressive methods were basic. Due to the mass repression that was carried out during the years of the NEP, the gene pool of the peasantry of Podillia was undermined, and the culture of the villages of Podillia was deformed. Only by resorting to extraordinary measures, the authorities were able to suppress the peasant resistance and achieve victory in the struggle against their people. However, this methodology has become Soviet towards the Ukrainian peasantry.

Key words: power, the peasantry, Podillia, political banditry, repressions, resistance.

REFERENCES:

1. Administratyvno-terytorialnyj ustroj Ukrainy: Istorija ta suchasnistj/Za zagh. red. V. Gh. Jacuby. Sekretariat Kabinetu ministriv Ukrainy. Kyjiv, 2001. 270 s.
2. Arkhirejskij D. Vlada i seljanstvo v Ukraini u 20-ti rr.//Z arkhivu VUChK – GhPU – NKVD – KGHb. 1999. № 1/2
3. Vnutrennye vojska Sovetskoj respublyky. 1917 – 1922 ghgh. Dokumenty y materyaly. M.: Polytyzdat, 1972. s. 239.
4. Ghanzha O. Opir seljan stanovlennju totalitarnogho rezhymu v USRR. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 1996. 42 s.
5. Derzharkhiv Vinnycjkoji Oblasti. FR – 925. Op. 8. Spr. 59. 437 ark.
6. Derzharkhiv Vinnycjkoji Oblasti. FR – 925. Op. 8. Spr. 81. 684 ark.
7. Derzharkhiv Vinnycjkoji Oblasti. FR – 925. Op. 8. Spr. 56. 163 apk.
8. Derzharkhiv Vinnycjkoji Oblasti. FR – 925. Op. 8. Spr. 123. 186 apk.
9. Zavaljnjuk K. V. Lycari voli. Povstansjkij rukh na Podilli u personalijakh (20-ti roky XX st.) Vinnycja: Loghos, 2000. 265 s.
10. Zbirnyk uzakonenj i rozporjadzhenj robitnycho-seljansjkogho urjadu Ukrainy. Kharkiv: Lito-drukarnja Knyghospilky, 1921 – 1923. 1147 s.
11. Zinchenko A., Petrov L. Seljanstvo Podillja u povstansjkomu rusi 1919 – 1926 rr.//Suchasnistj. 1997. № 12. s. 74 - 85

12. Ynformacyonnye bjulleteny GhPU//Chorna knygha Ukrainy. Zbirnyk dokumentiv, arkhivnykh materialiv, lystiv, dopovidej, statej, doslidzhenj, ese/Uporjad., red. F. Zubanycha. Kyjiv: Vyd. centr «Prosvita», 1998. 784 s.
13. Kovalj R. Povnennja otamaniv Ghajdamackogho kraju. Kyjiv: Prosvita, 2001. 245 s.
14. Olijnyk M.P. Kolektyvizacija na Podilli v roky nepu / // Ghurzhijski chytannja: Zbirnyk naukovykh pracj. Cherkasy: Vyd-vo Chabanenko Ju. A., 2013. Vyp. 6. s. 310 – 313
14. Kuljchycykj S. Komunizm v Ukraini: pershe desjatyrichchja (1919 – 1929). Kyjiv: Osnovy, 1996. 397 s.
15. Kucher O. O. Rozghrom zbrojnoji vnutrishnoji kontrrevoljuciji na Ukraini v 1921 – 1923 rr. Kharkiv: Vyd-vo KhDU, 1971. 171 s.
16. Lenin V. I. PZT: v 55 t.: per. z ros. t. 43. Kyjiv: Politydav Ukrainy, 1974. 596 s.
17. Majmeskulov L. N., Roghozyn A. Y., Stashes V. V. Vseukrainskaja Chrezvyčajnaja komysyja (1918 – 1922). Kharjkov: Yzd-vo Kharjkovskogho unyversyteta, 1990. 251 s.
18. Matvejev A. Ju. Opir seljan Podillja i Pivdenno-Skhidnoji Volyni kolektyvizaciji: dokumenty svjdatj // Visnyk Nacionaljnogho universytetu «Ljvivsijka politehnika». 2003. № 493. s. 85 – 91
19. Petrov V. Represiji biljshovykiv v Ukraini u 1921–1922 rokakh (na materialakh Podillja)/Politychni represiji na Podilli v KhKh st.: Materialy Mizhnarodnoji naukovy-praktyčnoji konferenciji (Vinnycja, 23 – 24 lystopada 2001 r.). Vinnycja: Veles, 2002. s. 126 – 130
20. Podillja v period vidbudovy narodnogho ghospodarstva (1921 – 1925 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv/Red. Kol.: I. O. Pshuk (vidpovidal. Red), A. Gh. Babenko, S. Ja. Vinikovecjkj ta in. Vinnycja, 1957. 560 s.
21. Podkur R. Misto na kordoni: Kam'janecj-Podiljskij pochatu 1920-gh rr.//Regionaljna istorija Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statej/Ghol. red. V. Smolij. – Vyp. 8. Kyjiv: Instytut istoriji NAN Ukrainy, 2014. s. 169 – 188
22. Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini: Istorychni narysy/D. A. Arkhirejskij, O. Gh. Bazhan, T. V. Gholkova ta in. Kyjiv: N. d., 2002. 952 s.
23. Politychni represiji ta gholodomory na Vinnychchyni v KhKh s. u konteksti nacionaljnoji pam'jati. Materialy oblasnoji naukovy-praktyčnoji konferenciji (Vinnycja, 24. Khl. 2005 r.) Red. Kol.: I. Ghamrecjkj, Ju. Zinjko, V. Lacyba ta in. Vinnycja: Knygha-Vegha, 2006. 200 s.
24. PU USSR. Otchët o polughodyčnoj dejateljnosti (janvarj – yjunj 1922 ghoda//Z arkhiviv VUCHK – GhPU – NKVD – KGB. 1997. № 1/2. s. 317 – 383
25. Sovetskaja derevnja ghlyzamy VChK – NKVD 1918 – 1939. Dokumenty y materyaly. V 4-gh t. T. 2. 1923 – 1929 / Pod red. A. Barelovycha, V. Danylova. Moskva: ROSSPƏN, 2000. 1168 s.
26. Stadnyk O. O. Podiljske selo v roky NEPu. Socialjno-ekonomichnyj ta ghromadsjko-politychnyj rozvytok (1921 – 1928 rr.). Dys... kand. istor. nauk. Vinnycja, 2007. 251 s.
27. Poljansjkij O.A. Ukrainskij rukh oporu v 1921–1939 rr./ Ternopilj: Pidruchnyky i posibnyky, 2004. 63 s.
28. Chencov V. Politychni represiji v Radjanskij Ukraini v 20-ti roky Kyjiv: NAN Ukrainy; Instytut istoriji Ukrainy, 1999. 482 s.
29. Shytjuk M. Masovi represiji proty naselennja pjdnja Ukrainy v 20-ti – 50-ti roky KhKh st. Kyjiv: Tetra, 2000. 534 s.

Статтю подано до редколегії 10.01.2019 р.

УДК 94 (477) «1929/1933»
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-67-74

Володимир Петренко

Вінницький кооперативний інститут,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр.

Анотація. У статті досліджуються тотальні репресії більшовицької окупаційної влади в Україні під час примусової суцільної колективізації та розкуркулення селянства. Зокрема, злочинна діяльність «буксирних» бригад в ході перманентного вилучення продовольства на Поділлі впродовж 1929-1933 рр., що призвело до масового зuboжіння населення та Голодомору-геноциду. Систематично проводячи планові та децентралізовані заготівлі, «штурмові декади» тощо, бригади до останку вилучали продукти харчування в оселях, прирікаючи селянські родини на голодну смерть.

Ключові слова: українське селянство, колективізація, більшовицька влада, розкуркулення, хлібозаготівлі, «буксирні» бригади, репресії, голодомор.

Організаторів Голодомору 1932-1933 років: Сталіна Й., Молотова В., Кагановича Л., Постишева П., Косіора С., Чубара В., Хатаєвича М. констатувала постановою апеляційного суду м. Києва від 13.01.2010 р. у кримінальній справі № 1-33/2010, порушеною СБУ України «за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр.» [34]. Головними виконавцями злочину були, сформовані більшовицькою партійною номенклатурою, численні бригади, які, відбираючи до останку продукти харчування в селянських оселях, здійснили геноцид.

Дослідженню проблематики рукотворного голоду в Україні та на Поділлі у 1932-1933 роках, присвятили свої наукові праці відомі історики, зокрема: Васильєв В., Віола Л. – у праці «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» [1]; Дровозюк С. – у монографії «Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-х – 30-х роках ХХ століття: історіографічний нарис» [30]; Конквест Р. – у праці «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» [31]; Кульчицький С. – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [32]; Шульга І. – у праці «Голод на Поділлі» [37] та ін.

Проте історіографія ще потребує аналітичних напрацювань, які б всебічно висвітлили технології вилучення продовольства в українських селах, а саме, дослідження ролі «буксирних» бригад, організованих окупаційною більшовицькою владою для експропріації власності у селянства в ході проведення примусової суцільної колективізації.

Про результати дослідження, насамперед, документального масиву ДАВО – далі. Ще наприкінці 1928 р. більшовицьке керівництво ініціювало, для виконання хлібозаготівельних планів, залучення робітничих бригад [2, арк. 236]. У 1929 р. їм уже заборонялося залишати села без дозволу райпарткомів – до остаточного виконання заготівель [33, с. 210].

Діяльність «буксирних» бригад набула масового характеру з початком суцільної колективізації, згідно рішень листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б) [1, с. 17]. Особовий склад бригад, яких влада змусила брати на «буксир», а по-суті – грабувати селянство, організовувався з багатьох прошарків населення. Окрім партійних уповноважених, сільських активістів та робітників місцевих підприємств, залучалися і «двадцятип'ятитисячники»: робітники важкої промисловості, яких заохочували «пролетаризувати дрібнобуржуазне селянство». Вони також стали учасниками «будівництва колгоспного ладу», розкуркулення, експропріації коштів, майна та продовольства. Набір робітників у села розпочався одразу ж, цю кампанію мали в основному завершити в січні 1930 р. 50 % робітників повинні були становити члени партії більшовиків, 20 % – комсомольці [11, арк. 4].

В Україні планувалося завербувати 7 500 робітників, з них до 2 000 осіб – для роботи за межами республіки [5, арк. 42]. Але процес вербування розпочався повільно, робітники знали про ситуацію в українському селі і не бажали ризикувати. У зв'язку з цим, 18 грудня 1929 р. до всіх округкомів КП(б)У надійшла таємна директива ЦК ВКП(б) за підписом Л. Кагановича (відповідав за аграрний сектор), у ній зазначалося: «При наборі партійців і комсомольців, необхідно задіяти мобілізацію. Робітники направляються для відповідальної роботи в колгоспах у якості голів або їх заступників, членів правління... Вербування, проходження спец курсів завершити до 1 лютого, щоб робітники були у колгоспах до весняної посівної кампанії» [6, арк. 45].

Отже, класовий антагонізм в країні продовжувався, тоталітарна влада змусила робітничий клас «мобілізацією» взяти участь у руйнації одноосібних селянських господарств, примусових продовольчих акціях тощо.

Для заохочення робітників РНК СРСР прийняла 29 грудня 1929 р. постанову «Про пільги робітникам-добровольцям, які від'їжджають на роботу в колгоспи». Надавалися такі пільги: відпустка із збереженням зарплати слухачам курсів; безоплатний проїзд робітникам та членам сім'ї; оплата добових у розмірі середньої зарплати на підприємстві; гарантування зарплати в колгоспах та доплата підприємствами, де раніше працювали; збереження місця роботи; отримання без черги житла від місцевої ради для родини; збереження міського житла без зміни площі; соціальне страхування, на випадок втрати працездатності; фінансова допомога при приїзді на місце роботи; пенсії для сім'ї, у разі втрати годувальника; зарахування дітей до навчальних установ без конкурсу, з правом отримання стипендії [9, арк.1].

Мобілізація до складу «7 500» проводилася у 40 містах України. На Поділлі – у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Проскурові, Тульчині, Умані [3, арк. 224]. Проте відомості про «7 500» мобілізованих робітників для проведення «революції згори» не остаточні. Наприклад, у Тульчині було завербовано владою 76 осіб (планувалося 48) [8, арк.101]. Всього, лише впродовж року (з грудня 1929 р. по грудень 1930 р.), більшовицькою владою було

мобілізовано в Україні 9 500 робітників [18, арк. 59], з них 69,9 % – члени ВКП(б), 8,6 % – комсомольці [36, с. 556].

Відправляючи їх в села, секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич наголошував: «Ви повинні приступити до виконання своїх обов'язків з почуттям суворої партійної відповідальності. Викиньте свій буржуазний гуманізм через вікно і дійте як більшовики, гідні т. Сталіна. Бийте куркульську посіпаку, де б він не був. Це війна – або ми їх, або вони нас. Останній залишок капіталістичного сільського господарства треба знищити... Ваше завдання добути зерно будь-якою ціною, де б воно не приховувалось: в печах, під ліжком... Не бійтеся застосовувати крайніх мір, партія цілковито підтримує вас. Це боротьба не на життя, а на смерть: краще зробити забагато, а ніж недостатньо...» [31, с. 165].

Вже наприкінці 1929 р. ці бригади заявили про себе в подільських селах. Наприклад, у Могилів-Подільському районі діяла бригада під керівництвом партійця Брюшкевича, яка відібрала у сім'ї Т. Черненка 50 пудів зерна, при плановому завданні 20 пудів; у Г. Копецького вилучили останніх 4 пуди кукурудзи; були проведені обшуки і в 7-ми бідняцьких господарствах, де описали майно: подушки, пряжу, рядна, кожухи, хустки та ін. [7, арк. 196].

У селах Тростянецького району, для виконання плану хлібозаготівлі, в лютому 1930 р. були сформовані «спеціальні бригади» по 20-25 чол. До складу, окрім сільського активу, ввійшли 48 робітників та 28 комуністів району. Після вилучення хліба та «решучого наступу на куркуля», – так зазначено в документі, – «біднота та середняки пішли до СОЗу» [10, арк. 43].

Про збільшення кількості бригад на Поділлі йдеться у матеріалах інформсектора ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі у жовтні 1930 р.», зокрема: «Хлібозаготівлі за місяць характеризуються зрушенням. У Тульчинському районі ухвалені збільшені плани. Щоб посилити хлібозаготівлі, на допомогу колгоспникам та одноосібникам цього району направляються бригади з Вінницького та Проскурівського. Також дієвий метод надсилання бригад з сіл, що вже виконали плани, у відстаючі села; партактивами ухвалюються рішення про організацію червоних валок для вивозу хліба» [4, арк. 102-104].

Таким чином, у 1930 р. влада активізувала діяльність бригад в селах, наділивши їх безмежною владою під час хлібозаготівель. Бригади, які за трактуванням партійної номенклатури, брали відстаючих на «громадський буксир», отримали назву «буксирних». Вони стали головними виконавцями вилучення до останку продуктів у селянства. До їх складу на перших порах входили: партійні уповноважені, робітники – «двадцятип'ятитисячники», сільський актив, слухачі партійних освітніх закладів, члени ЛКСМУ; більшість з них, під час здійснення реквізицій, були озброєними.

Згодом, у 1930-1931 рр., до вже вказаних категорій виконавців, влада залучила жінок – робітниць елеваторів «Союзхліб» [4, арк. 105]; вчителів (здебільшого проявляли пасивність) [12, арк. 23, 24]; демобілізованих червоноармійців (на Поділлі – 1 500 чол.) [5, арк. 29].

Сталінський режим задіяв усі сили і заходи проти селянства, навіть – піонерські організації. Так, у плані роботи Жмеринського райпарткому за жовтень 1930 р. зазначалося: «На підприємствах, установах, військових частинах проводяться збори робітників, службовців, армійців щодо допомоги селу... 22 жовтня у школах пройшли загальні збори піонерських організацій, де заслухали участь дітей в хлібозаготівлях, колективізації, розповсюдженні позик... На них утворили дитячі бригади для виконання політично-господарських кампаній. У всіх селах відбуваються демонстрації учнів з вимогами до батьків здати хліб» [19, арк. 58].

Комуністична ідеологія наскрізь пронизала суспільство, змусивши й дітей стати виконавцями своїх планів, а більшовицька держава остаточно трансформувалася в тоталітарну. Через кілька років виконавці вже Великого терору будуть просити збільшити ліміти для розстрілу «ворогів народу».

У 1931 р. активність бригад посилилася. У документах райпарткомів відклалася інформація про організацію владою у кожному селі штабів, які координували дії «буксирних» бригад [12, арк. 16, 17]. Причому, в багатьох селах було по кілька штабів і бригад: одні вилучали продовольство, інші – «здійснювали мобілізацію коштів» [22, арк. 59].

Методи діяльності штабів та бригад впродовж 1931-1932 рр. були вкрай жорстокими. У листах (березень 1931 р.) до редакції «Радянське село» селяни Жмеринського району писали: «Чи знаєте Ви, що робиться у нас в селі Людавка? Щоденно руйнуються хати, клуні за невиконання хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, сільгосподатку, штрафів... Тягнуть останню корову і порося – це такий лєнінський призив до колгоспу... А в колгоспах робочі ламають будівлі й возять на купу, таких будівель сотні. Жінки голосять і говорять: «Торік куркулів виганяли з хат, а тепер взяли за всіх селян» [21, арк. 25].

В інформаційному листі Гайсинського райпарткому до ЦК КП(б)У від 6 березня 1931 р. йшлося, що в селі Бубнівка членом партії, 25-тисячником Гомельдіновим поранено пострілами з нагану двох колгоспників; в селах Грузьке та Митків значну роль відіграли міжселищні

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

«буксирні» колгоспні бригади, кількістю 428 осіб (52 бригади); у с. Кисляк «буксирна» бригада колгоспників с. Карбівка з 20 осіб за три дні заготовила 2 500 пудів зерна; у с. Зятківці «буксирна» бригада колгоспників с. Краснопілка, Грузьке в кількості 40 чол. за 5 днів заготовили 5 000 пудів хліба; в с. Карбівка діяла «буксирна» бригада технікуму механізації; у с. Гнатівка – «буксирна» бригада робітників цукроварні; в с. Кузьминці – бригада держустанов [17, арк.5-15].

Отже, у 1931 р. кількість «буксирних» бригад зросла: влада формувала їх з комсомольців, студентів, працівників установ. Організовувались «буксирні» бригади і з колгоспників, які направлялися в сусідні села для вилучення продовольства. Руками самих селян влада тероризувала селянство загалом: приховати продукти від голодних «своїх» – було практично неможливо.

Тотальне вилучення продуктів з кожним днем лише наростало. Навіть у жнива обшуки в селянських оселях не припинялися. Так, у селі Чорторія Іллінецького району в серпні 1931 р. члени бригади, що збирали гроші на тракторобудування, «ходили по хатах», забирали майно, вилучували курей, стріляли в собак. Під час розповсюдження позик застосовували фізичний вплив на селян арештами, саджанням у погріб, стусанами; вночі влазили в хатини через вікна, пояснюючи це тим, що селяни вдень у полі [17, арк. 25].

Свавілля і жах запанували в селах. Ситуація погіршилася, коли у селян відібрали корів. Налякані, розуміючи приреченість на голодну смерть, матері з дітьми піднімали крик, на який збігалися сусіди. Гуртом намагались відстояти годувальницю. У селі Забужжя Брацлавського району Бондарчук М. та Бідняк К. разом з дітьми кричали, плакали, звертались до інших селян зі словами «спасайте, нас грабують». В Ішук Г., біднячки, вдови з чотирма дітьми, під час вилучення у двір вибігли діти і почали кричати. Бригадир ударив дитину в груди, у якої «попилася з рота кров» [16, арк. 20, 49].

Як можна було врятуватися? Втечу, але з великою сім'єю, без паспорту і коштів далеко не доїдеш. Спротивом? Опір тривав, але він був локальним, в основному мав характер терористичних актів, підпалів, жіночих «волинок» тощо. Найстійкіші і сміливіші селяни вже були розстріляні, інші – перебували на «соловках» та у в'язницях. Фізично протистояти озброєним виконавцям злочину було майже нікому.

Залишалася ще надія на порятунк приховуванням продовольства від реквізиторів. В інформаційному листі Тульчинського райпарткому до ЦК КП(б)У від 12 жовтня 1931 р. йдеться про схованки, а також про формування районних «буксирних» бригад, зокрема: «Методи роботи по хлібозаготівлях такі: у кожному селі є партійний уповноважений, організовуються районні бригади з колгоспників, членів КНС та партії. Кількісний склад бригад 160 чол., на село відправлено третю буксирну бригаду терміном на 24 дні. Ведеться підготовка до формування четвертої районної бригади для заміни цієї, що зараз працює... Заготівля проводиться за рахунок знайденого хліба у подвійних стелях, замурованого в стінах, захованого в землі...» [26, арк. 38].

Цей інформаційний лист засвідчує, що «буксирні» бригади з 1931 р. вже постійно перебували в українських селах, змінюючи одна одну через певний проміжок часу. Отже, відбір продуктів відбувався систематично, що не залишало шансів на існування. Даний факт визначає злочин як геноцид.

Борючись за життя, селяни Іллінецького, Гайсинського та ін. районів проявили неабиякий хист в облаштуванні схованок. Так, селянин с. Кіблич Цвігун замурував зерно у ніші під піччю, а Максименко закопав збіжжя в хаті; у с. Нараївка селянин Поляруш заховав пшеницю в матрац; селянин с. Карбівка Голованчук ховав борошно в очереті; у с. Степашки «буксирники» знайшли хліб на цвинтарі, закопаний у могилу, на якій поставили хрест і вінки; в с. Сокілець селяни перемішували зерно з половиною та замурували в стіни [17, арк. 11-15]. На жаль, всі ці схованки були виявлені членами бригад.

Проте в селі Осіївка Бершадського району селянська кмітливість допомогла багатьом родинам (свідчення учителя історії місцевої школи В. Тодоренка). Так, Кукурудзяк І. насипав зерно в глечики, а зверху накрив плоччям і залив смолою; глечики вночі відніс до ставка і опустил їх у воду. М. Ільченко викопав у шопі яму, висипав туди зерно і вкрив дошками; потім насипав землі й купу гною, зерно пахло гноєм, але голодна сім'я врятувалася. Т. Кубко заховав зерно у дуплі верби, що росла над річкою... [29, арк. 36].

Більшовицька влада цілеспрямовано вихолощувала села. У жовтні 1931 р. розпочалися так звані «штурмові декади», в ході яких задіявалися районні «буксирні» бригади та сільські [15, арк. 57]. У цей же час «ударникам» – членам бригад, райкоопспілкою та райколгоспспілкою були видані грошові премії у розмірі 500 та 1000 крб. [14, арк. 19].

У грудні 1931 р. розпочався новий набір – мобілізація 800 активістів, партійців міст Харкова, Києва та Одеси для роботи на селі у відстаючих районах. Всеукраїнський штаб

«буксирних» бригад, який організував і координував діяльність усіх бригад в Україні, вимагав забезпечення районів «буксирними» бригадами по 35-40 чол. у кожному селі [20, арк. 337].

«Відстаючими» районами Поділля, куди надіслали «буксирні» бригади з великих міст для виконання хлібозаготівель (окрім вже задіяних місцевих бригад), були: Бершадський, Гайсинський, Крижопільський та ін. [20, арк. 332]. Всеукраїнський штаб «буксирних» бригад вирішив взяти на «буксир» Шаргородський район [16, арк. 149].

Вилучення продовольства не припинялося, незважаючи на те, що в 1931 р. вже розпочався масовий голод. Так, у селі Вишківці Немирівського району партійці Шваук та Трач, відібравши останні продукти у селянки-вдови М. Слободянюк, на її запитання «що ж їй з дітьми взимку їсти?», – відповіли: «Будете різати своїх дітей і їсти». У сім'ї Нечипорука Н. із села Забужжя Немирівського району бригада відібрала одяг, зерно і всю городину [16, арк. 148]. У Брацлавському та Немирівському районах бригади отримали ще й наказ «у селах виявляти утаємнення буряка» [15, арк. 70].

У 1932 р. відбір продуктів харчування в селянства значно посилювався. Більшовицькі «буксирні» бригади відбирали все продовольство в оселях, виконуючи вимогу влад – «беззаперечне вилучення». Майже всі активісти були озброєні, а для координації злочинних дій у селах, як уже зазначалося, організувалися бригадні штаби [23, арк. 10].

Про свавілля влади в подільських селах у 1932-1933 рр., систематично інформували більшовицьку номенклатуру обласні та районні відділи ДПУ. Зокрема, 22 липня 1932 р. Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляв: «Про волинки в с. Зятківці Гайсинського р-ну. В ході операції заарештовано 10 чол.: 2 куркулі, 3 розкуркулених, інші – колгоспники... Під час заходів, у колгоспників забирався хліб за вироблені трудовні. Характерно, що коли колгоспники були відправлені в інші села в складі буксирних бригад, у них в цей час забирали продукти вдома. У зв'язку з продовольчими труднощами, один з колгоспників написав заяву про видачу йому 20 фунтів хліба, а голова колгоспу наклав резолюцію: «Видати 20 ф. снігу» [24, арк. 102].

Документи свідчать, що для вилучення продовольства все частіше направлялись бригади, які формувалися з колгоспників сусідніх сіл. Це підтверджують події в селі Лісничі Бершадського району, де реквізиції здійснювали буксирні бригади партійно-комсомольського активу сіл Яланець та Михайлівці [13, арк. 20]. Причому, відбирали продукти отримані на трудовні і вже приготовлені для вживання. Наприклад, у с. Голдашівка була конфіскована їжа у сім'ї червоноармійця Росохати [14, арк. 25].

Для виконання хлібозаготівельних завдань, а по суті – відбору продовольства (цими кампаніями здійснювалася систематична реквізиція продуктів харчування) [32, с. 4], влада з 1932 р. мобілізувала всі комсомольські осередки області. Це підтверджують архівні матеріали, які зосереджені у фонді Вінницького обкому ЛКСМУ. Зокрема, в доповідній секретаря Барського райкому Петербела йдеться, що в районних бригадах перебувало 416 комсомольців, які діяли на кожному кутку вулиць сіл. Це дало «позитивний» результат, наприклад, у селі Митки 24 комсомольці виконали хлібозаготівельний план 1932 р. на 115 %. Виконавши план, комсомольська буксирна бригада отримала премію 200 крб. [27, арк. 10].

За відмову брати участь в акціях або невиконання завдань, комсомольці виключались з лав ЛКСМУ, отримували суворі догани тощо. Так, в селі Войнашівка Барського району секретар організації Крикливий був виключений з комсомолу і знятий з посади голови колгоспу за відмову виконувати примусові хлібозаготівлі. Покарали і секретаря комсомольської організації села Степанки Мурованокуріловецького району Колодія – за «куркульську заботу про одноосібників» [27, арк. 11].

Незважаючи на катастрофічне становище в українських селах, Й. Сталін у листі до Л. Кагановича від 11.08.1932 р. наголошував: «Найголовніше в даний час – Україна. Справи там кепські. Якщо не візьмемося за виправлення становища – Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тис. чл.) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців... Наша ціль – перетворити Україну в справжній бастион СРСР. Грошей на це не економити» [35, с. 273].

Перебіг подій в Україні контролювався кремлівською верхівкою СРСР постійно: відбір продовольства тривав і в 1932-1933 рр. Так, отримавши наказ про децентралізовану заготівлю, «буксирні» бригади повністю вилучили худобу та залишки продуктів харчування у селян сіл Калініне та Клебань Тульчинського району [26, арк. 69].

У с. Байківка Калинівського району члени бригади (очолював партієць Мічковський), відібравши у селян продукти, катували чоловіків і жінок. Про це повідомляв районний уповноважений ДПУ Грановський, а саме: «Від завданих побоїв, Мельник Я. (65 років) померла через кілька днів... Після тривалого перебування на морозі, Скрипник М. попросила відпустити її до грудної дитини, у відповідь їй сказали: «Не можеш стояти – сідай на сніг»... Член бригади

Забаштанський завдав побоїв Сидорук О., яка знаходилася на останньому місяці вагітності, від побоїв у неї відкрилася кровотеча і вона народила мертву дитину. Її чоловік, почувши крики, кинувся з лопатою на Забаштанського, але той почав стріляти...» [23, арк.35, 36].

У с. Брицьке Липовецького району члени «буксирної» бригади, які прибули з Новогребельської цукроварні взимку 1933 р., знущалися над селянами, наносячи їм побої. У с. Пісочин (цього ж району) 11 партійців, перебуваючи в стадії сп'яніння, брали участь у самосудах над селянами, привласнюючи майно без складання актів [28, арк. 4].

Подібних фактів, які підтверджують масовий терор в роки Голодомору – тисячі. Про організований владою геноцид голодом засвідчує й інформація одного з членів брацлавської «буксирної» бригади. Він повідомляв: «Ходимо мобілізовані в бригади по Брацлавському району. У нас триста дворів, які поділили на 5 штабів; кожна бригада робила обшуки на своїй ділянці. Постійно направляємо в штаб заарештованих, які не виконали заготівлю, де над ними розправлялися співробітники району. Боржників вночі водили від штабу до штабу, а, відпустивши додому, тут же арештовували і знову водили по штабах; так не давали спати місяць... Рікою ллються сльози, стогін; на це не звертають увагу, хитрощами відбираючи хліб. Котрі не витримали, лежать від голоду в могилі, інші опухли і не можуть працювати...» [25, арк. 134].

Таким чином, «буксирні» бригади відіграли злочинну роль в історії України. Їхне формування розпочалося з початком суцільної колективізації та розкуркулення селянства. До складу входили: уповноважені партійних і радянських органів влади, «двадцятип'ятитисячники», сільський актив та інтелігенція, працівники фінансових і кооперативних установ, студенти та слухачі партійно-освітніх закладів, демобілізовані червоноармійці, робітники елеваторів «Союзхліб», колгоспники, комсомольці, школярі та ін. Для координації дій «буксирних» бригад та посилення діяльності, більшовицька окупаційна влада створила Всеукраїнський штаб «буксирних» бригад, який з 1931 р. організовував їхню взаємозаміну в селах з метою систематичного вилучення продовольства і запровадив для виконавців премії від 200 до 1000 крб. У 1932-1933 рр. під час проведення планових та «децентралізованих» заготівель, «штурмових декад» тощо, вони до останку вилучали продукти харчування в оселях, прирікаючи селянські родини на голодну смерть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА :

1. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. 536 с.
2. Держархів Вінницької області. Ф. П-29. Оп.1. Спр.380. 275 арк.
3. Держархів Вінницької області. Ф. П-29. Оп.1. Спр. 521. 225 арк.
4. Держархів Вінницької області. Ф. П-29. Оп.1. Спр. 568. 118 арк.
5. Держархів Вінницької області. Ф. П-29. Оп.1. Спр. 577. 242 арк.
6. Держархів Вінницької області. Ф. П-31. Оп.1. Спр. 484. 65 арк.
7. Держархів Вінницької області. Ф. П-31. Оп.1. Спр.563. 578 арк.
8. Держархів Вінницької області. Ф. П-33. Оп.1. Спр. 906. 112 арк.
9. Держархів Вінницької області. Ф. П-33. Оп.1. Спр. 1010. 61 арк.
10. Держархів Вінницької області. Ф. П-33. Оп.1. Спр. 1014. 156 арк.
11. Держархів Вінницької області. Ф. П-39. Оп.1. Спр. 73. 31 арк.
12. Держархів Вінницької області. Ф. П-39. Оп.1. Спр. 80. 43 арк.
13. Держархів Вінницької області. Ф. П-39. Оп.1. Спр. 103. 38 арк.
14. Держархів Вінницької області. Ф. П-39. Оп.1. Спр. 108. 31 арк.
15. Держархів Вінницької області. Ф. П-40. Оп.1. Спр. 179. 70 арк.
16. Держархів Вінницької області. Ф. П-40. Оп.1. Спр. 182. 194 арк.
17. Держархів Вінницької області. Ф. П-45. Оп.1. Спр. 119. 40 арк.
18. Держархів Вінницької області. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 353. 78 арк.
19. Держархів Вінницької області. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 359. 66 арк.
20. Держархів Вінницької області. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 447. 376 арк.
21. Держархів Вінницької області. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 452. 25 арк.
22. Держархів Вінницької області. Ф. П-53. Оп.1. Спр. 222. 96 арк.
23. Держархів Вінницької області. Ф. П-53. Оп.1. Спр. 268. 235 арк.
24. Держархів Вінницької області. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 13. 165 арк.
25. Держархів Вінницької області О. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 21. 160 арк.
26. Держархів Вінницької області. Ф. П-136. Оп.4. Спр. 168. 72 арк.
27. Держархів Вінницької області. Ф. П-457. Оп.1. Спр. 29. 48 арк.
28. Держархів Вінницької області. Ф. П-873. Оп.1. Спр. 60. 23 арк.
29. Держархів Вінницької області. Ф. Р-6021. Оп.2. Спр.2. 98 арк.

30. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-х – 30-х роках ХХ століття: історіографічний нарис. Вінниця: О. Власюк, 2006. 364 с.
31. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. К.: Либідь, 1993. 384 с.: іл.
32. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2008. 424 с.
33. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 320 с.
34. Постанова апеляційного суду м. Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>.
35. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э Рис, Л. Роговая. М.: РОССПЭН, 2001. 798 с.
36. Український радянський енциклопедичний словник. В 3 т. / Голова ред. колег. М. Бажан. Т. 1. К.: АН УРСР, 1966. 856 с.
37. Шульга І. Голод на Поділлі. Вінниця: Континент-Прим, 1993. 223 с.

Владимир Петренко

Винницкий кооперативный институт,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Большевистская власть и украинское крестьянство: репрессии «буксирных» бригад на Подолии в 1929-1933 гг.

Аннотация. В статье исследуются тотальные репрессии большевистской оккупационной власти в Украине во время проведения принудительной сплошной коллективизации и раскулачивания крестьянства, в частности, преступная деятельность «буксирных» бригад в ходе перманентного изъятия продовольствия на Подолии в течении 1929-1933 гг., что привело к массовой нищете населения и Голодомору-геноциду. Систематически проводя плановые и децентрализующие заготовки, «штурмовые декады» и тому подобное, бригады полностью изымали продукты питания в жилищах, обрекая крестьянские семьи на голодную смерть.

Ключевые слова: украинское крестьянство, коллективизация, большевистская власть, раскулачивание, хлебозаготовки, «буксирные» бригады, репрессии, голодомор.

ABSTRACT

Volodymyr Petrenko

Vinnytsia Cooperative Institute
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Bolshevik authorities and the Ukrainian peasantry: repressions of the "tow's" brigades in Podillia in 1929-1933.

In the article the totalitarian repressions of bolshevist of occupation power are probed in Ukraine during the forced continuous collectivization and rozkurkulennya of peasantry, in particular, criminal activity of «tow» brigades during the permanent exception of food on Podilli during 1929-1933, that resulted in mass impoverishment of population and golodomoru-genocide. The bolshevist mode as early as 1928 was initiator, for fulfilling the khlibozagotivel'nikh plans, bringing in of work-gangs. In 1929 it was already forbidden them to abandon villages without permission of raypartkomiv – to final implementation of purveyances. Forming and activity of «tow» brigades purchased mass character with beginning of continuous collectivization, in obedience to decisions in 1929 November of plenum of СК ВКР(б). The personnel of brigades which power compelled to take in a «tow» and in essence – to rob a peasantry, got organized from many layers of population. In addition to party commissioners, rural activists and workers of local enterprises, «dvadcyatypyatidysyatniki» were attracted: workers of heavy industry, which was encouraged «proletarizuvati a petty-bourgeois peasantry». They also became participants in the "building of the collective-farm system", dispossessing, expropriating funds, property and food. The mobilization of workers in villages began immediately after the resolution of the plenum, and only by February 1930 it was In 1930-1931, to the already indicated categories of performers, were attracted: workers of financial and co-operative institutions; workers of elevators of

«Soyuzkhlіb»; collective farmers which was sent in nearby villages; rural teachers; discharged red army soldiers; students and listeners of party educational establishments; komsomol, pioneer organizations and others. For co-ordination of actions of «tow» brigades and strengthening of activity, power created the Allukrainian staff of «tow» brigades, which from 1931 organized their interchanging in villages with the purpose of systematic exception of food and inculcated a from 200 to 1000 rub for the performers of bonus. Majority from them, during realization of requisitions, were armed. In 1932-1933 during the leadthrough of the planned and decentralizing purveyances, «assault ten-day periods», and others like that, they to the end withdrew food stuffs in dwellings, dooming peasant monogynopaediums on hungry death.

Key words: Ukrainian peasantry, collectivization, Bolshevik power, dispossession, grain procurement, tow brigades, repression, famine.

REFERENCES:

- 1.Vasylijev V., Viola L. Kolektyvizacija i seljanskyj opir na Ukrajinі (lystopad 1929 – berezenj 1930 rr.). Vinnycja: Loghos, 1997. 536 s.
- 2.Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-29. Op.1. Spr.380. 275 ark.
- 3.Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-29. Op.1. Spr. 521. 225 ark.
4. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-29. Op.1. Spr. 568. 118 ark.
5. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-29. Op.1. Spr. 577. 242 ark.
6. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-31. Op.1. Spr. 484. 65 ark.
7. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-31. Op.1. Spr.563. 578 ark.
8. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-33. Op.1. Spr. 906. 112 ark.
9. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-33. Op.1. Spr. 1010. 61 ark.
10. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-33. Op.1. Spr. 1014. 156 ark.
11. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-39. Op.1. Spr. 73. 31 ark.
12. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-39. Op.1. Spr. 80. 43 ark.
13. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-39. Op.1. Spr. 103. 38 ark.
14. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-39. Op.1. Spr. 108. 31 ark.
15. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-40. Op.1. Spr. 179. 70 ark.
16. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-40. Op.1. Spr. 182. 194 ark.
17. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-45. Op.1. Spr. 119. 40 ark.
18. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-51. Op.1. Spr. 353. 78 ark.
19. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-51. Op.1. Spr. 359. 66 ark.
20. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-51. Op.1. Spr. 447. 376 ark.
21. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-51. Op.1. Spr. 452. 25 ark.
22. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-53. Op.1. Spr. 222. 96 ark.
23. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-53. Op.1. Spr. 268. 235 ark.
24. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-136. Op.3. Spr. 13. 165 ark.
25. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-136. Op.3. Spr. 21. 160 ark.
26. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-136. Op.4. Spr. 168. 72 ark.
27. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-457. Op.1. Spr. 29. 48 ark.
28. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-873. Op.1. Spr. 60. 23 ark.
29. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. R-6021. Op.2. Spr.2. 98 ark.
- 30.Drovozyuk S. Nacionaljno-kuljturne ta dukhovne zhyttja ukrajinsjkogho seljanstva u 20-kh – 30-kh rokakh KhKh stolittja: istoriografichnyj narys. Vinnycja: O. Vlasjuk, 2006. 364 s.
- 31.Konkvest R. Zhnyva skorboty: Radjansjka kolektyvizacija i gholodomor / Per. z anghl. K.: Lybidj, 1993. 384 s.: il.
- 32.Kuljchycjkyj S. Gholodomor 1932-1933 rr. jak ghenocyd: trudnoshhi usvidomlennja. K.: Nash chas, 2008. 424 s.
- 33.Petrenko V. Biljshovycjka vlada ta ukrajinsjke seljanstvo u 20-kh – 30-kh rr. KhKh st.: prychny, tekhnologhiji, naslidky Gholodomoru-ghenocydu (za materialamy Podillja). Vinnycja: DP «Derzhavna kartografichna fabryka», 2008. 320 s.
- 34.Postanova apeljacijnogho sudu m. Kyjeva za kryminaljnoju spravoju, porushenoju za faktom vchynennja ghenocydu v Ukrajinі u 1932-1933 rr. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kryminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>.
- 35.Stalyn y Kaghanovych. Perepyska. 1931-1936 ghgh. / Sost. O. Khlevnjuk, R. Dəvys, L. Kosheleva, Ə Rys, L. Roghovaja. M.: ROSSPƏN, 2001.798 s.
- 36.Ukrajinsjkyj radjansjkyj encyklopedychnyj slovnyk. V 3 t. / Gholova red. kolegh. M. Bazhan. T. 1. K.: AN URSS, 1966. 856 s.
- 37.Shuljgha I. Gholod na Podilli. Vinnycja: Kontynent-Prym, 1993. 223 s.

Статтю подано до редколегії 11.01.2018 р.

УДК 94:[378.6:37](477.44-25)«1985/1991»
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-75-81

Яна Кукуленко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірантка (Україна)

Навчальна робота Вінницького педінституту у перебудовчий період

Анотація. У статті на основі архівних джерел показано здобутки і об'єктивні труднощі в організації навчального процесу у Вінницькому педінституті у роки перебудови. Авторка звернула увагу на ту обставину, що викладачам кафедр було складно перебудуватися і мислити відповідно до вимог часу, особливо на початковому етапі перебудовчого періоду. Йдеться про запровадження нових навчальних дисциплін і внесення відповідних змін у назви кафедр, створення клубів за інтересами з урахуванням специфіки навчальних дисциплін, що читалися студентам. Аналізується навчально-методична робота, наведено приклади співпраці вишу із школами міста і області. Показано нові форми і методи активного навчання, проаналізовано стан комп'ютеризації навчального процесу, успішність студентів. Значну увагу приділено організації практик, дотриманню трудової дисципліни, складанню студентами державних екзаменів.

Ключові слова: інститут, перебудова, кафедра, спецкурс, студент, практика, екзамен, успішність.

В умовах перебудови вищої школи, демократизації і гласності, переоцінки цілого ряду суспільних явищ, поглиблення уваги до самостійної творчої роботи студентів особливого значення набувала чітка організація навчального процесу. В організації навчальної роботи були об'єктивні труднощі. Вони зумовлені, зокрема, зростанням кількості студентів, не вистачало навчальних приміщень, студенти на тривалий період залучалися на сільськогосподарські роботи. Значною мірою це стосується і Вінницького педінституту. Навчальна робота цього вишу практично не досліджена. Окремі аспекти проблеми висвітлені фрагментарно у праці історика В. Ф. Черкасова [16]. У нашій статті на основі архівних джерел охарактеризовано різні напрямки навчальної роботи Вінницького педінституту у період перебудови.

Перебудовчі процеси у навчальній діяльності вишів впроваджувалися з великими труднощами. Незважаючи на проголошені демократичні принципи, на початку перебудовчого періоду викладачі університету продовжували відчувати на собі ідеологічний контроль з боку правлячої комуністичної партії та спецслужб. З погляду на це, не є дивним, що у звіті засіданні вченої ради Вінницького педінституту 22 жовтня 1986 р. фігурували обов'язкові ідеологічні кліше про те, що на лекціях, семінарських заняттях, у процесі гурткової роботи студентам прищеплювався «марксистсько-ленінський світогляд, глибоке матеріалістичне розуміння закономірностей світового історичного процесу, ґрунтовне знання програмового матеріалу стосовно до вимог середньої школи». У звіті йшлося також про те, що «велику увагу приділяють викладачі ідейному загартуванню студентів, вихованню їх в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, усвідомленню ними переваг радянського способу життя, непримиренності до буржуазної ідеології й моралі». У документі також зафіксовано твердження, що важливе місце в системі навчальної і виховної роботи посідала «критика буржуазних фальсифікаторів історичного процесу та заходи контрпропаганди» [1, арк. 64]. Вищеназваними причинами можна пояснити той факт, що в педінституті продовжували читати спецсемінари ідеологічного спрямування: «Актуальні проблеми сучасної ідеологічної боротьби і критики антикомунізму», «Актуальні проблеми партійного керівництва розвитком духовного життя», «Проблеми теорії національного питання в працях В. І. Леніна», «Господарський механізм соціалістичного суспільства і основні напрямки його удосконалення» [1, арк. 62; 3, арк. 51].

Все ж, незважаючи на певну консервативність, у середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. навчальний процес зазнав певних змін. Навчання у виші проходило в одну зміну за сталим розкладом, який складався на кожний семестр. Щоправда, мали місце прояви незадовільної роботи. Так, у 1988-1989 н.р. на філологічному факультеті «розклад занять можна було назвати антирозкладом». Доступний як викладачам, так і студентам (вони мали негласне право корекції), він змінювався не тільки протягом тижня, але й протягом дня. Часто зривалися заняття. Не контролювалося виконання навчальних планів [6, арк. 98].

Важливим фактором вдосконалення системи підготовки учителів і основою навчального процесу були навчальні плани і програми. У липні 1989 р. Міністерство освіти УРСР впровадило

нові національно орієнтовані плани підготовки. Запроваджувалися нові навчальні дисципліни. Відповідно вносилися зміни у назви кафедр. Так, у лютому 1990 р. кафедру наукового комунізму було перейменовано в кафедру історії і теорії соціалізму; наукового атеїзму, етики і естетики – в кафедру світової та вітчизняної культури; історії КПРС – у кафедру політичної історії [2, арк. 82-84; 10, арк. 153]. Крім того, на історичному факультеті створили клуби за інтересами з урахуванням специфіки навчальних дисциплін, що читалися студентам. Зокрема, працювали такі клуби: на I курсі – «Історична давнина» (історико-культурні цінності періоду Київської Русі та феодалізму); на II курсі – літературно-музичний клуб (загальнолюдські цінності, ідеали гуманізму через світову культуру і мистецтво); III курс – «Білі плями» радянської історії (політичні портрети, розвиток літератури, науки, мистецтва, громадської думки у 20-30-ті рр. XX ст.); IV курс – клуб «Цікаві зустрічі» (педагогічна майстерня); V курс – політичний клуб «Планета» (міжнародні стосунки, проблеми соціалізму і капіталізму, країн третього світу на сучасному етапі). На старших курсах обговорили проекти законів про вибори і про мову [9, арк. 139].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. більше уваги почали приділяти вивченню історії, літератури та мистецтва рідного краю. Наприклад, у 1989-1990 н.р. кафедра української літератури Вінницького педінституту провела обласну науково-практичну конференцію «Література рідного краю». Історичний факультет регулярно проводив обласні історико-краєзнавчі конференції. У 1990 р. виші отримали листа від Міністерства народної освіти УРСР, у якому рекомендували кафедрам суспільних наук ширше використовувати у своїй навчально-виховній роботі матеріали історії, культури, науки республіки, рідного краю [10, арк. 169-170].

У Вінницькому педінституті проводилася підготовка вчителів російської мови і літератури для Узбецької РСР. З 1984 р. українські виші щорічно приймали 300 вступників з Узбекистану, а з 1989 р. прийом збільшили на 100 осіб. Водночас у зв'язку з низьким рівнем знань студентів-узбеків закінчували виш від 54 до 78% з числа зарахованих. Через це школи УзРСР на 1988 р. були забезпечені вчителями на 70-80%. Зважаючи на це, Міністерство народної освіти УРСР дало вказівку педінститутам республіки провести відповідну роботу серед студентів російських відділень філологічних факультетів і виявити охочих працювати вчителями російської мови і літератури у школах Узбецької РСР [15, арк. 32]. У Вінницькому педінституті восени 1989 р. у 10 академгрупах навчалися 256 студентів-узбеків. Вони мали дуже слабку успішність. За результатами літньої екзаменаційної сесії якісна успішність становила лише 34,2%. У зв'язку з цим керівництво вишу пропонувало деканату філологічного факультету встановити дієвий контакт з Хорезмським педінститутом Узбецької РСР на предмет того, щоб щорічно у цей інститут направляти представників філологічного факультету для організації набору на узбецьке відділення [7, арк. 183]. Це пояснювалося тим, що в українські педвиші вступали абітурієнти, які не пройшли у казахські виші. Значна частина абітурієнтів навчалася у школах російською мовою навчання, але були не атестовані [7, арк. 189].

Навчальні плани передбачали спецкурси, спецсемінари і факультативи, що мали шкільне спрямування. Так, у 1986-1987 н.р. вивчали спецсемінари «Навчально-виховна робота з учнями в умовах подовженого дня», «Професійна орієнтація учнів», «Методика правового виховання», «Дитяча технічна творчість», «Основи педагогічної майстерності вчителя» [3, арк. 24-25].

Значна увага приділялася навчально-методичній роботі. Зокрема, психолого-педагогічні кафедри організували роботу семінару підвищення педагогічної майстерності молодих викладачів. Систематично проводилися систематичні заняття з тренінгу спілкування [6, арк. 102]. У 1989-1990 н.р. працював інститутський семінар педагогічної майстерності для молодих викладачів (керівник – доцент П. М. Нужна). З цікавими та корисними доповідями виступили професори П. С. Рудюк, А. В. Щербо, доценти А. А. Томусяк, Л. В. Афанасьєва, Р. С. Гуревич, О. В. Сисоєва [10, арк. 173].

Підвищення вимогливості до знань та умінь студентів здійснювалося на основі тісного зв'язку з сучасною школою. Зокрема, викладач кафедри алгебри та методики математики Б.Я. Сиваківський практикував у школі, де у 1987-1988 н.р. дав понад 10 уроків, брав участь у роботі творчої групи «Перспектива». Викладач М. З. Глузман надавав допомогу вчителям СШ №7 і №32 у проведенні гурткової роботи, олімпіад [4, арк. 4]. Доцент О. В. Сисоєва вела уроки з курсу «Етика і психологія сімейного життя» у Тростянецькій СШ Турбівського району [1, арк. 166]. Водночас, для читання спецкурсів і методик у педінституті залучали кращих учителів шкіл міста і області (у 1986-1987 н.р. вони працювали тут на 0,3 ставки) [3, арк. 54].

Викладачі педінституту постійно співпрацювали з кабінетом шкіл-інтернатів обласного інституту удосконалення учителів, брали участь у плануванні, організації і проведенні семінарів учителів та вихователів [1, арк. 166]. Що стосується останнього, то, наприклад, доцент О. В. Сисоєва вела психологічний семінар з проблем педагогічного спілкування з вчителями Немирівської СШ №2 [1, арк. 166]. Викладачі кафедри педагогіки і психології проводили постійно чинний семінар у Барському і Шаргородському районах на тему: «Реформі школи – енергію

прискорення», брали участь у проведенні семінарів директорів, завучів шкіл, що проводили райвно [1, арк. 168]. У 1987-1988 н.р. кафедра педагогіки і методики початкового навчання спільно з миськвно запровадили нову форму вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду – «Педагогічна панорама», яка проводилася у формі теоретичного психолого-педагогічного аналізу новаторської технології викладання у початкових класах і практичного ознайомлення з новими прийомами роботи на уроках кращих учителів. У цій роботі брали участь студенти-старшокурсники тощо [4, арк. 34].

З 1987-1988 н.р. було запроваджено нову форму співпраці педінституту і шкіл. У тому ж навчальному році у школах міста і області відкрили 17 філіалів кафедр інституту. Особливо активно у цьому напрямку працювала кафедра географії, філіал якої знаходився у СШ №2. Вона провела два спільні засідання з учителями географії з актуальних проблем реформи загальноосвітньої школи, організувала у школі роботу гуртків з фенології і ґрунтознавства, провела тиждень географії та охорони природи. Розпочали роботу над спільною науковою темою «Сучасна географія і конструювання нових типів уроків з географії у середній школі». Учні школи включали до складу студентських груп на літню польову практику тощо [4, арк. 34]. У СШ №25 ефективно працював філіал кафедри методики трудового навчання, а в СШ №32 – кафедри теорії і методики фізичного виховання [6, арк. 108].

Вінницький педінститут був методичним центром регіону. У 1986-1987 н.р. тут на курсах перепідготовки учителів пройшли підвищення кваліфікації 1080 учителів різних спеціальностей, у 1988-1989 н.р. – 654. Під час проведення лекцій, практичних і семінарських занять акцентувалася увага на вивченні методологічних матеріалів, ознайомленні з новинками науки, техніки, культури, методики фахових спеціальностей. Підвищення кваліфікації пройшли і 417 директорів шкіл. Крім того, викладачі педінституту проводили заняття у обласному інституті підвищення кваліфікації учителів [3, арк. 28; 6, арк. 107]. У січні-березні 1991 р. на базі вишу відбулися обласні олімпіади з української мови, математики, біології, інформатики і обчислювальної техніки, фізики, основний тягар за проведення яких було покладено на плечі викладачів [8, арк. 30].

Поширювались нові форми і методи активного навчання. Зокрема, у Вінницькому педінституті проводився «Аукціон педагогічних ідей», у якому брали участь студенти і учні. Було виявлено чимало нових педагогічних рішень майбутніх вчителів. Вони виявляли здатність самостійно не тільки мислити, але й діяти. Студенти створювали наочні посібники, сценарії вечорів, стінгазети, фрагменти уроків, позакласних заходів тощо. Викликав інтерес досвід проведення практикуму на музично-педагогічному факультеті з шкільного пісенного репертуару у формі класних альбомів [4, арк. 30].

Однією з форм вивчення і пропагування передового педагогічного досвіду і досягнень педагогічної думки було запрошення для читання лекцій висококваліфікованих спеціалістів. Наприклад, у 1987-1988 н.р. спецкурси і курси лекцій читали 8 вчених, які прибули з інших вишів і науково-дослідних установ [4, арк. 28]. Серед них – наукові співробітники НДІ педагогіки УРСР Л. О. Хлебнікова та Н. Е. Миропольська, доцент Миколаївського педінституту В. А. Хоменко [16, с. 189].

Одним із елементів демократизації внутрішньовишівського життя було проведення, починаючи з другої половини 80-х рр., у виші анкетування «Викладач очима студентів» [4, арк. 29].

Розширювалася комп'ютеризація навчального процесу. Це було пов'язано з тим, що з 1985-1986 н.р. відповідно до березневої постанови 1985 року ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у всіх середніх навчальних закладах було запроваджено курс «Основи інформатики та обчислювальної техніки» [11, с. 93]. У педінституті у 1986-1987 н.р. кафедра математики багато уваги приділяла навчанню студентів користуватися ЕОМ, щоб вони могли в школі викладати основи інформатики і електронно-обчислювальної техніки. Організовано роботу школи «Програміст», перепідготовку учителів середньої школи у галузі інформатики і електронно-обчислювальної техніки [3, арк. 23].

У підготовці фахівців важливим критерієм якості навчання є результати екзаменаційних сесій. У другій половині 80-х рр. абсолютна і якісна успішність були більш-менш стабільними. Так, у 1985-1986 н.р. на літній сесії денної форми навчання абсолютна успішність становила 96,6%, якісна – 48,9% [1, арк. 29], у 1986-1987 н.р. – відповідно 96,4% і 51,3% [3, арк. 14], у 1987-1988 н.р. – 95,8% і 52,9% [4, арк. 36], у 1988-1989 н.р. – 94,9% і 52,2% [6, арк. 111]. У 1989-1990 н.р. ці показники знизилися відповідно до 91,7% і 48,9%. Це певною мірою пояснюється введенням у дію положення про вільне відвідування лекцій [10, арк. 158]. З цього приводу 30 серпня 1990 р. ректор Вінницького педінституту Н. М. Шунда на засіданні вченої ради зауважував: «У вирішенні питання про вільне відвідування занять ми повинні виходити з конкретних умов інституту, факультету, кафедри, наявності навчально-матеріальної бази, нових

підручників і посібників, необхідної теоретичної і методичної літератури. Слід мати на увазі і новий зміст навчання, переосмислення ряду теоретичних і практичних проблем з сучасних позицій. Питання про вільне відвідування лекцій з того чи іншого предмету має вирішувати конкретна кафедра на пропозицію викладача-лектора. Крім того, потрібний диференційований підхід до контингенту студентів. Як правило це повинні передусім бути здібні та сумлінні студенти, здатні самостійно опрацювати той чи інший курс» [10, арк. 156]. На заочній формі навчання успішність була нижчою: на літній сесії 1985-1986 н.р. абсолютна успішність становила 90,8% [1, арк. 4998], у 1988-1989 н.р. – 86,4%, у 1989-1990 н.р. – 83,5% [10, арк. 167].

У педінститутах, у т.ч. у Вінницькому, розробляли систему заохочування. Кращим студентам надавали іменні Ленінські стипендії. Так, у 1986-1990 рр. такі стипендії отримували по 5 студентів. Стипендії М. О. Островського і М. П. Стельмаха виплачували по одному студенту [2, арк. 65; 13, арк. 5-17; 14, арк. 164-165]. Крім того, у 1989-1990 н.р. один студент отримував стипендію ВЦРПС, а ще двоє – стипендію ради інституту [9, арк. 45].

Теоретичні знання, здобуті студентами під час академічного навчання, перевірялися і закріплювалися на педагогічній практиці, яку координували кафедри педагогіки і психології, а керівництво здійснювали фахові кафедри. У 1986-1987 н.р. практикантів прийняли 30 шкіл міста і 52 сільські і районні школи, три міжміські комбінати, 5 ПТУ. Якісний показник успішності за педпрактику становив 97,3% [3, арк. 25]. В організації педпрактики мали місце суттєві недоліки, окрема, студентів недостатньо залучали до вивчення й узагальнення передового досвіду вчителів, мали місце прояви формального проведення підсумків педпрактики [3, арк. 25]. У серпні 1988 р. завідувач кафедри педагогіки цього вишу М. І. Сметанський зробив своєрідну аналіз-квінтесенцію стану підготовки вчителів: «На наших факультетах не приділяється увага розробці професіограми учителя мови і літератури, історії, фізичного виховання і т.п. Відсутність професіограми, конкретної цілі нашої роботи породжує часто непогодженість між представниками фахових, суспільних і психолого-педагогічних дисциплін. Як результат наявність випадкових спецкурсів (майже ніхто не аналізує їх доцільність), відсутній глибокий аналіз оптимальності змісту тих чи інших предметів (кожен вважає свій предмет найголовнішим і не завжди його бачити у взаємозв'язку). Прикро сьогодні визнавати, що педагогічному вузі педпрактика не стала й досі тією стержневою дисципліною, яка завойовує симпатію студентів. Чому? По-перше, це відсутність належного зв'язку між теоретичним засвоєнням педагогічних знань і їх застосуванням на практиці. Якби так поєднувалася теорія з практикою у педагогічному вузі, то це був би жах. А ми звиклись з таким станом» [4, арк. 5-6].

Студенти-філологи проходили діалектологічну практику, основною метою якої було сприяння та поглиблене усвідомлення й засвоєння історико-теоретичних курсів, особливо української музики і фольклору, побуту та етнографії. Зокрема, молодь педінституту у складі експедицій відвідувала різні райони Полісся [16, арк. 203-204]. Щоправда, мали місце випадки, коли через зайнятість викладачів проведення практики зривалося. Наприклад, влітку 1989 р. було відмінено діалектологічну практику, оскільки кафедра української мови була перевантажена навчальною роботою і не було викладачів, які могли б виїхати зі студентами на двотижневу практику. Тому вирішили замінити її лінгвістичним рефератом, у якому кожний студент мав викласти історію своєї місцевості (села, містечка, міста тощо), етнографію, лінгвістичний аналіз місцевої говірки, пояснення місцевих топонімів. Перед студентами було поставлене завдання зібрати матеріали до лексичного аналізу, що його готував Інститут мовознавства АН УРСР [5, арк. 79]. Подібні випадки мали місце і на кафедрі російської і зарубіжної літератури, де наприкінці 80-х рр. неодноразово порушували питання про «мінімальну користь» фольклорно-діалектологічної практики і щодо заміни її на інші більш ефективні форми. Зокрема, професор І. В. Рибінцев пропонував залучати студентів до роботи в обласному архіві, краєзнавчих відділах бібліотек, над рідкісними книгами з фольклору, організувати для молоді крайові екскурсії. Щоправда, ніякого конкретного рішення тоді прийнято не було [10, арк. 71-72].

Для студентів-істориків була передбачена правова практика. Вона проходила при міських і районних виконавчих комітетах Рад народних депутатів за місцем проживання. Практиканти знайомилися з роботою виконкомів, відділів міліції, суду і прокуратури. Щоправда, ця практика тривала лише тиждень. Частина студентів були учасниками загонів сприяння міліції (у Вінницькому педінституті – загін «Макаренківська дружина») [6, арк. 74].

Значна увага приділялася дотриманню трудової дисципліни. Частина студентів за безвідповідальне ставлення до навчання, порушення трудової дисципліни відрахували з вишу. У 1986-1987 н.р. інститут покинули 56 студентів [3, арк. 16], у 1989-1990 н.р. – 74 [10, арк. 158]. Викладачі отримували дисциплінарні стягнення. Так, у 1987-1988 н.р. за порушення трудової і виконавчої дисципліни догани і зауваження оголосили 13 викладачам [4, арк. 32]. Деякі викладачі виявляли «характер» і безвідповідально ставилися до своїх обов'язків. Так, доцент

О. Р. Малхазов у 1989-1990 н.р. на II курсі факультету фізичного виховання з військової психології виставив заліки лише 6 студентам із 59, а залікові відомості здав у деканат із запізненням. Після цього у залікові книжки без «бігунків» поклав залік ще 15 студентам. З вини викладача абсолютна більшість студентів не отримали стипендії [10, арк. 157].

Після закінчення курсу навчання студенти склали державні екзамени. Напередодні проводилася підготовча робота: для студентів-випускників читалися оглядові лекції, проводилися групові та індивідуальні консультації, семінари, для самостійної роботи студентам кожної спеціальності виділялися окремі приміщення, вони мали доступ до фондів бібліотеки і кабінетів впродовж всього дня. Студентів екзаменували, зокрема, з марксизму-ленінізму, який покликаний був «показати наскільки забезпечена наступність у вивченні складових частин марксизму-ленінізму в нерозривній єдності як цілісного вчення, якою мірою вдалося сформулювати у вихованців вузу науковий світогляд, ідейну переконаність, непримиренність до буржуазної ідеології і моралі, активну життєву позицію» [12, с. 77]. Частина молоді виконували дипломні роботи. У 1987 р. дипломні роботи захищали 119 випускників денної форми навчання [3, арк. 13], у 1988 р. – 168 [4, арк. 135].

Водночас мали місце недоліки у процесі підготовки і проведення державних екзаменів. Так, студенти вишу скаржилися, що на початку 1989-1990 н.р. вони не були ознайомлені з положенням, вимогами і програмами екзаменів. З вини деканату і кафедр у першому семестрі не було прочитано два спецкурси, а тому їх довелося переносити, через що другий семестр був перевантажений. Оглядові лекції читалися перед державними екзаменами і навіть у період складання державного екзамену з педагогіки [10, арк. 160]. Частина випускників не склали екзаменів. Наприклад, у 1989-1990 н.р. «провалили» екзаменів 27 випускників, з яких 22 припало на спеціальність «Російська мова і література». Голова ДЕК, звітуючи про роботу комісії, звернув увагу на те, що «завтрашні вчителі не оволоділи рядом розділів з програмового матеріалу середньої школи, часто не вміють, як слід, робити розбір речення; чимало випускників не прочитали рекомендованих текстів художніх творів, що становлять основний фонд надбань російської літератури, недостатньо обізнані з сучасною літературою, виявили слабкі знання з теорії літератури» [10, арк. 159].

У 1987 р. виш закінчили 965 випускників (715 – денної форми і 250 – заочної форм навчання) [3, арк. 12-13], у 1988 р. – 857 [4, арк. 85], у 1990 р. – 1295 (788 осіб стаціонару і 507 заочників [10, арк. 158, 167]). У 1986 р. 86 випускників денної форми закінчили виш із дипломом з відзнакою [1, арк. 29], у 1987 р. – 68 [3, арк. 12-13], у 1989 р. – 84 [6, арк. 113], у 1990 р. – 107 [10, арк. 158]. Абсолютна більшість випускників отримували перше робоче місце. У 1988 р. з 857 випускників 848 отримали розподіл на роботу, а 9 – отримали дозвіл на самостійне працевлаштування. 21 випускника направили до Казахської РСР, Молдавської – 11, Узбецької – 3 [4, арк. 85].

Таким чином, у роки перебудови в організації навчальної роботи у Вінницькому педінституті мали місце як здобутки, так і об'єктивні труднощі. Викладачам кафедр було складно перебудуватися і мислити відповідно до вимог часу, особливо на початковому етапі перебудовного періоду. Водночас у цей період запроваджувалися нові навчальні дисципліни і вносилися відповідні зміни у назви кафедр, створювалися клуби за інтересами з урахуванням специфіки навчальних дисциплін, що читалися студентам. Значна увага приділялася навчально-методичній роботі, співпраці вишу із школами міста і області. Впроваджувалися нові форми і методи активного навчання, серед пріоритетних залишалися питання комп'ютеризації навчального процесу, успішності студентів, організації практик, дотримання трудової дисципліни, складання студентами державних екзаменів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3440.
2. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3556.
3. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3557.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3660.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3696.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3697.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3698.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3745.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3748.
10. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 3749.
11. Мірошниченко І. Г. Підготовка студентів-фізиків до експлуатації навчальної електронної апаратури // Радянська школа. Київ, 1985. №8. С. 93-95.

12. Тоцький І. Н., Пашко М. С. Державний екзамен з марксизму-ленінізму // Радянська школа. Київ, 1988. №5. С. 77-78.
13. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9317.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9343.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9350.
16. Черкасов В. Ф. Становлення і розвиток музично-педагогічної освіти в Україні (1962-1991 рр.): монограф. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 376 с.

Яна Кукуленко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірантка (Україна)

Учебная работа Винницкого пединститута в перестроечный период

Аннотация. В статье на основе, архивных источников показано достижения и объективные трудности в организации учебного процесса в Винницком пединституте в годы перестройки. Автор обратила внимание на то обстоятельство, что преподавателям кафедр было сложно перестроиться и мыслить в соответствии с требованиями времени, особенно на начальном этапе перестроечного периода. Речь идет о введении новых учебных дисциплин и внесении соответствующих изменений в названия кафедр, создание клубов по интересам с учетом специфики учебных дисциплин, которые читались студентам. Анализируется учебно-методическая работа, приведены примеры сотрудничества вуза со школами города и области. Показаны новые формы и методы активного обучения, проанализировано состояние компьютеризации учебного процесса, успеваемость студентов. Значительное внимание уделено организации практик, соблюдению трудовой дисциплины, сдачи студентами государственных экзаменов.

Ключевые слова: институт, перестройка, кафедра, спецкурс, студент, практика, экзамен, успешность.

ABSTRACT

Yana Kukulenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
postgraduate student (Ukraine)

Educational work of the Vinnitsia Pedagogical Institute in the adjustment period

In the article on the basis of the first of all archival sources we have shown achievements and objective difficulties in organizing the educational process at the Vinnitsia Pedagogical Institute in the reconstruction period. The author paid attention to the fact that it was difficult for the teachers of the departments to rebuild and thought according to the requirements of this time, especially at the initial stage of the reconstruction period. It is about the introduction of new educational disciplines and the introduction of corresponding changes in the names of departments, creation of clubs according to the interests taking into account the specifics of the disciplines that were taught to the students. More attention was paid to studying history, literature and art of the native land. Young people studied special courses, special seminars and elective subjects; most of them had a school orientation. The training of the teachers of the Russian language and literature for the Uzbek SSR is described. Methodological work is analyzed; examples of cooperation with the schools of the city and the region are presented: teachers were conducted seminars for future teachers and educators, practiced at school, the best school teachers were involved for teaching special courses and methods in the pedagogical institute. At the end of the 1980s, a number of schools opened branch offices of the Institute. On the basis of the Pedagogical Institute, re-training courses for school principals and teachers were organized. The author showed new forms and methods of active learning, analyzed the state of computerization of the educational process, the success of students (from 1989-1990 this figure dropped, which was explained by the introduction of the provisions on free attendance of lectures). The system of encouragement for students was characterized; the best of them were given the Lenin scholarship. In the article considerable attention is paid to the organization of pedagogical, dialectological and legal practice, observance of labor discipline (some students were excluded from Institute for irresponsible attitude to teaching). It was about the students who compiled state examinations, conducted graduation theses by young people. The absolute majority of graduates received their first job.

.....
Key words: *institute, adjustment, department, special course, student, practice, exam, progress.*

REFERENCES:

1. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3440.
2. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3556.
3. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3557.
4. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3660.
5. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3696.
6. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3697.
7. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3698.
8. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3745.
9. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3748.
10. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F. R. 5050. Op. 1. Spr. 3749.
11. Miroshnychenko I. H. Pidhotovka studentiv-fyzikiv do ekspluatatsii navchalnoi elektronnoi aparatury // Radianska shkola. Kyiv, 1985. №8. S. 93-95.
12. Totskyi I. N., Pashko M. S. Derzhavnyi ekzamen z marksyzmu-leninizmu // Radianska shkola. Kyiv, 1988. №5. S. 77-78.
13. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 9317.
14. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 9343.
15. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 9350.
16. Cherkasov V. F. Stanovlennia i rozvytok muzychno-pedahohichnoi osvity v Ukraini (1962-1991 rr.): monohraf. Kirovohrad: Imeks-LTD, 2008. 376 s.

Статтю подано до редколегії 22.01.2019 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 316.36:316.334.55](477.53)«182»
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-82-87

Олена Бороденко

Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**Шлюбна локація: спроба реконструкції історій сільських сімей
Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX століття**

Анотація. У дослідженні зроблено спробу показати шлюбну локацію сільських родин Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. Виокремити особні приклади матримоніальних союзів патрилокального, матрилокального та проміжного локаційних типів, указати на можливі сімейні переміщення впродовж існування подружжя.

Ключові слова: домогосподарство, сім'я, сповідні розписи, шлюб, шлюбна локація, церковні обшуки.

Відповідно до звичаїв українського населення Полтавської губернії після вінчання, весільного святкування в будинку нареченої та проведення обряду «братъ продаєть сестру» подружжя від'їжджало в домогосподарство чоловіка [2, с. 246], тобто визначало сімейну локацію (від лат. locatio – розміщення, місцезнаходження). Такий союз, коли дружина переходила в родину чоловіка прийнято називати патрилокальним [18]. Проте так було не завжди, декотрі з наречених-чоловіків все ж таки залишалися в домогосподарстві дружини, а окремі мігранти навіть переїжджали в інший населений пункт, тоді родина ставала матрилокальною. Очевидно, існувала й проміжна форма локації, коли подружжя пара проживала особно, ані в жіночій, ані чоловічій родині.

Із-поміж спеціальних історико-демографічних методик спробували використати положення однієї з них, розробленої в середині XX ст. французьким демографом Луї Анрі – «метод відтворення історії сімей» [1, с. 82, 122]. Цей метод доволі схожий із мікроісторичним аналізом сімей, який ґрунтується на генеалогіях і реконструкціях історій окремих родин і прив'язує події до конкретних індивідів, які носять одне прізвище. За допомогою цих методик можливо відтворити у всіх деталях механізми утворення, росту, розпаду окремих сімей, розпочинаючи від хрещення, шлюбу і закінчуючи похоронами їхніх членів. Методика, розроблена французьким вченим, дозволяє дослідити ці зміни протягом як мінімум одного століття та визначити природу демографічних коливань впродовж певного періоду часу [13, с. 29].

У нашому дослідженні простежимо історію створення родин різних шлюбно-локаційних типів: патрилокального, матрилокального та проміжного. Щоправда, відсутність інформативної джерельної бази в необхідному об'ємі для розкриття генеалогічних відмінностей окремо взятих сімей за сто років зумовили представлення особних родинних картин дещо неповно. Проте це не було головною метою дослідження, адже передусім прагнули показати сімейну локаційність. Лише одну родину Сисоя Стефанова Бартоша з с. Процівка продемонструємо в розрізі зміни трьох поколінь. Одночасно визначимо час створення та існування сімей, покажемо випадки повторної шлюбності, вікові інтервали між народженням дітей, вінчанням і періодом першої народжуваності, антропологічні відмінності тощо.

За відправну точку в нашому дослідженні візьмемо шлюбні/церковні обшуки («обыскные книги») с. Миколаївка за різні роки [10; 11]. Потім, використовуючи матеріали сповідних розписів особних сіл Роменського повіту Полтавської губернії, визначимо локацію новостворених родин. Зокрема, прослідкуємо матрилокальність миколаївських наречених або переміщення подружніх пар після вінчання в інші села, наприклад, Калинівку, Процівку, Рогинці. Для розкриття указанного питання використаємо матеріали церковних книг визначеного регіону: сповідні розписи Роменського повіту за 1749 та 1847 рр., с. Калинівка за 1831-1854 рр., с. Процівка – 1755-1859 рр., с. Рогинці – 1799-1859 рр. [19; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Уперше «обыскные книги» було введено в 1765 р. [14, с. 189-190], скоректовано призначення та форму написання указами 1802 р. [15, с. 230] та 1837 р. [16, с. 947-948]. Церковна документація укладалася священиком парафіяльної церкви напередодні кожного обряду вінчання та тим самим підтверджувала наявність необхідних умов, визначених законом, для здійснення цього таїнства [20, с. 643]. У шлюбних обшуках визначалося територіальне походження, сімейний стан, відсутність перепон до укладання шлюбу. Сповідні розписи

запроваджувалися з метою встановлення церковного контролю за мораллю парафіян та фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя [17, с. 123].

Отже, спочатку спроекуємо зародження однієї з родин, представленої шлюбними обшуками с. Миколаївка. Так, 7 травня 1839 р. відбулося вінчання 28-річного вдового дворянина Григорія Дмитрова Бабкіна з с. Калинівка з 27-річною козацькою вдовою Мариною Басарабкою [11, арк. 108]. Про патрилокальне переміщення молодих дізнаємося з матеріалів сповідних розписів с. Калинівка за 1842 р. Подружжя оселилося у домогосподарстві Бабкіна та за цей час у родині народився син Полікарп, який зареєстрований чотирирічним [4, арк. 64-64 зв.]. Наведена шлюбна локація вказує на патрилокальний характер, адже дружина переїхала у домогосподарство свого чоловіка та ще й в інше село. До року або двох років сімейного життя з'явилася спільна дитина.

Історію наступної патрилокальної родини прослідкуємо від народження нареченого Сисоя Стефанова (Степанова) Бартоша із с. Процівка, покажемо його родословну в декілька поколінь – за 110 років. Сповідні розписи 1749 р. показують домогосподарство Бартошенків. Це була складна або мультифокальна за типом родина, яка складалася принаймні з чотирьох нуклеарних ядер – сімей братів, одне з яких представляло родину Сисоєвого діда. Домову спільноту очолював Григорій Петров Бартошенко (40 років), його дружиною була Агафія Павловна (30 років). У них був однорічний син Федір. Друге нуклеарне ядро очолював 30-річний дід Сисоя Яків Петрович. Бабусею була 25-річна Параскева Алексеєва [19, арк. 71 зв.]. На час укладання церковної книги в сім'ї діда було троє дітей: майбутній батько Сисоя Стефан – 10 років, Анастасія – 9 років та Анна 7 років. Яків Петрович Бартошенко помирає наприкінці 60-х років, адже в 1770 р. Параскева Олексіївна Бартошиха вказана вдовою-очільницею домової спільноти, у якій проживав син Стефан з дружиною. Остання згадка про бабусю датується 1787 р. Записана вона 88-річною, хоча в попередніх реєстрах за 1778, 1784, 1785 рр. її вік коливався від 89 до 94 років [5, 143, 193, 199, 224 зв.].

Наступне нуклеарне ядро демонструвало сім'ю третього брата з роду Бартошенків: 28-річного Федіра Петрова, його дружини, 26-річної Анни Стефанової, та двох дітей (Афанасія 6 років, Орини 1 року). Четверта проста сім'я наймолодшого брата Мартина Петрова (26 років) показана ним, його дружиною Єфросинією Григорівною (22 роки) та однорічною донькою Марфою. Отже, домогосподарство Сисоєвого діда було складним за типом і складалося з чотирьох нуклеарних ядер рідних братів Бартошенків.

У 1755 р. Сисоєв батько Стефан Бартош або ще тоді Бартошенко, був неодружений, однак за сповідними розписами йому вже 23 роки. Він одружився, ймовірно, між 1756-1758 рр., позаяк в 1759 р. він фігурує 28-річним чоловіком у шлюбі з 25-річною Марфою [5, арк. 4 зв., 11]. Вочевидь, дітей у цієї родини довгий час не було. У церковних реєстрах за 1760, 1761, 1770, 1778 рр. дітей не записано. Потім у 1784-1785 рр. з'являється 18-19-річна донька Агафія. Можемо припустити, що вона була прийнята на виховання як осиротіла або ж якась родичка. У 1789 р. одноразово згадується онука Ксенія – 7 років, можливо також нерідна, хоча вже в 1790 р. Стефан Яковлев 58 років і Марфа Лук'яновна (55 років) – знову бездітні. У 1791 р. батько Сисоя зареєстрований із новою 56-річною дружиною Тетяною Власовою. Дітей не представлено [5, арк. 193, 199, 244, 271].

Ймовірно, Сисой народився в 1792 р. у родині «воєнного» (козака) Стефана Яковлева Бартоша. Уперше однорічний хлопчик на ім'я «Сосой» фігурує в сповідних розписах 1793 р. На час народження сина батькові було близько 59-60 років, а матері – Тетяні Іванівні – 37. Виходить, що це вже третя дружина Стефана, молодша за нього на 23 роки. Окрім однорічного Сисоя у родині було ще двоє дітей: Єфросинія – 6 років і Трохим 5 років, мабуть, діти від попереднього шлюбу матері [6, арк. 35]. У пізніших редакціях сповідних розписів за 1802-1803 рр. Трохим фігурує по-батькові – Данилов [6, арк. 158 зв., 181 зв.]. Це вказує на те, що брат був рідний тільки по матері. Отож, з'ясуємо, що для матері шлюб з його батьком теж був не першим. Сестру Єфросинію вже в 1796 р. не згадано, мабуть, десь в 9-10 років вона померла [6, арк. 72, 158 зв., 181]. Стефан був очільником мультифокальної домової спільноти, адже на подвір'ї проживала ще й нуклеарна родина 36-річної Настасії Федорової Бартошевої, названою карабєнеркою, сімейний статус якої чітко не зазначено. Припускаємо, що жінка була солдаткою, а її чоловік перебував на військовій службі, тому не був присутній на сповіді та відповідно не записаний до церковного реєстру. Прізвище жінки вказує на родинні зв'язки з очільником, однак ступінь спорідненості не можливо встановити.

У 10-11-річному віці Сисой залишився без батька. Ще в 1802 р. 68-річний Стефан Яковлев був згаданий, а в 1803 р. домогосподарство вже очолювала вдова Тетяна Іванівна Бартошка, яка чомусь за віком не постарішала, а навпаки помолодшала, оскільки нібито їй було 35 років. Хлопець з роками дорослішав і за нашими підрахунками одружився у 18-19 років. Вінчання двох першошлюбників відбулося 6 лютого 1810 р. у миколаївській Різдво-Богородицькій церкві.

Дружиною стала Єфросинія Коговда [10, арк. 198]. Подружня пара утворила патрилокальну сім'ю, адже наречена переїхала у Сисоєве село – Процівку. У 1811 р. домову спільноту розширеного типу очолювала 51-річна овдовіла Тетяна Бартошка, разом із якою проживали Сисой (22 років) і його дружина Єфросинія 20 років, а також неодружений другий син Трохим 28 років. Проте процівський парафіяльний священник вже у 1818 р. не зазначає присутність Трохима. Скоріше за все він одружився та утворив матрилокальну родину або ж помер [7, арк. 6, 63]. Бачимо, що вік молодят, передусім чоловіка, очевидно завищений.

У сім'ї Сисоя народжувалися діти. Першою зафіксованою у церковному реєстрі 1818 р. дитиною був 9-річний син Петро. Щоправда, хлопчик прожив недовго, позаяк у 1820 р. і далі не згадується. Натомість у 1825 р. парафіяльний священник, який не вчасно вносив відомості про дітей, показує вже троє дітей: Мотрону – 12 років, Лукію 9 років та Анну 5 років. Невдовзі в 1833 р. остання дівчинка так само зникає з реєстраційних записів, очевидно через смерть. Упродовж 1833-1835 рр. у складі нуклеарної частини сім'ї було показано двоє дівчат [7, арк. 131, 191 зв., 212 зв., 223 зв., 228]. Однак вже в 1836 р. присутня лише 17-річна Лукія [8, арк. 2 зв.]. Сестра Мотрона, напевно, вийшла заміж та як більшість дівчат опісля весільних святкувань перейшла в домогосподарство чоловіка. Подібно з церковної документації зникає й інша донька. Лукія (20 років) ще проживала в 1839 р. разом із батьками, 50-річним Сисоєм Стефановичем та 44-річною Єфросинією Іванівною. Потім, очевидно, вона вступила в шлюб, а батьки вже без дітей проживали разом ще рік, однак в 1845 р. Сисоєва дружина померла [8, 137 арк.].

Отже, перша патрилокальна родина Сисоя Стефанова Бартоша за 35 років існування мала четверо дітей, але двох утратила за малолітства. Віковий інтервал між одруженням і народженням первістка-хлопчика був близько року. Різниця у віці між дітьми становила 3-4 роки. Останнє народження дівчинки Анни припадає десь на 1819 р., коли Єфросинії Іванівні було близько 38 років, а Сисою – 40 років. Це дає змогу визначити час створення сім'ї, тобто період між вступом у шлюб та останнім народженням, протяжність якого варіювалася в залежності від шлюбного віку подружжя [1, с. 124]. Тому можемо стверджувати, що час утворення матримоніального союзу Сисоя Бартоша становив близько 19-20 років. Матеріали сповідних розписів показали антропомічні зміни, зокрема прізвища, адже дід записаний Бартошенком, а його син та онук Сисой по-різному. Для прикладу, в 1825 р. Сисой зареєстрований Бартошенком, а в 1831 р. і далі – Бартошом [7, арк. 131, 178].

Чоловік не довго був у жалобі, навряд чи дотримався піврічного жалобного терміну, адже в 1845 р. він проживав у своєму домогосподарстві, але з другою дружиною – Феодосією Тимофієвою. Жінка, напевно, за сімейним станом була вдовицею, оскільки перейшла в його двір не сама. Разом із нею зареєстровано двох її дітей: Домнікію – 11 років та Андрія – 7 років. Проте у 1854 р. донька дружини вже не записана. Очевидно, досягнувши шлюбного віку, перейшла в чоловікове домогосподарство. Значився лише 13-річний син Андрій. Остання згадка про Сисоя, знайдена нами, датується 1859 р. Тоді чоловік був ще живим, записаний 69-річного віку, хоча йому повинно було б бути 67-68 років, і проживав разом із 48-річною другою дружиною Феодосією. Різниця у віці між подружжям становила близько 20 років. Дітей вже не зареєстровано, адже син Андрій зникає з аркушів церковних книг, можливо знову ж таки через смерть або раннє одруження, створення матрилокальної сім'ї, щоправда, як показало наше дослідження, така вірогідність незначна [8, арк. 171 зв., 189 зв., 210 зв.]. Припускаємо, що хлопець, як нерідний син господаря двору, міг податися на заробітки. Отже, Сисой Бартош був принаймні двічі одружений, на відміну від батька, який мав три шлюби.

Звернімо увагу на наступну подружню пару, яка вірогідно створила родину проміжного локаційного типу. Павло Ігнатов Подрез з с. Житне 21 січня 1835 р. одружився на миколаївській Домнікії Ігнатовій Зубка [11, с. 83 зв.]. У книзі з реєстрацій сповідей населення за 1847 р. знаходимо згадку про двір Василя Артемова Олексієнка (30 років) і його дружини Марії Наумової (29 років). Вони проживали разом із 4-річним сином Яковом. Не відомо у яких родинних відносинах були Подрези з Олексієнками, можливо підсусідками, але житнянський 33-річний згаданий вище Павло Ігнатов із дружиною Домнікією Ігнатовою, 34 роки, і чотирма дітьми: Євдокією – 10 років, Петром 6 років, Дар'єю – 5 років та Феклою 2 років, зареєстровані у цьому домогосподарстві [3, арк. 1040 арк.]. Отже, сім'я Павла Подреза проживала в домовій спільноті, яка явно не вказує належність ані до чоловікової, ані жінчиної родини.

У наступній частині нашої розвідки спробуємо простежити матрилокальність окремих сімейних союзів. Правдоподібно, що такі сім'ї були малочисельними. Із 14 сімей, локацію яких нам вдалося дослідити, лише у двох випадках чоловік-наречений переїхав жити у домову спільноту своєї дружини. Першою була дворянська родина Костянтина Яковлева Авраменка з с. Рогинці. Після вінчання 10 листопада 1829 р. із миколаївською дворянкою Параскевою, донькою корнета Івана Кота (Котова), новостворена сім'я так і залишилася на постійному місці

проживання у селі нареченої. Очевидно, для Костянтина це був вигідний шлюб, адже він одружився на доньці губернського секретаря [3, арк. 1050 зв.].

Досліджуючи батьківську родину нареченого за сповідними розписами указанного вище року, виявляємо, що 17-річний Костянтин зареєстрований у домогосподарстві 57-річної вдови-поручиці Єлизавети Григорівни Авраменкової. Разом із ними у домовій спільноті проживала нуклеарна сім'я кадетської вдови Марфи Григорівни Авраменкової (60 років). Її дітьми були: Устин Федоров 19 років, Костянтин – 17 років, Федір – 12 років. Указано, що всі вони «живущие въ хуторе Авраменкова» [9, арк. 36 зв.]. У такому складі, однак без згадування Костянтина Яковлева, домової спільнота залишалася впродовж 1829-1833 рр. Вже у 1835 р. Устину не показано. Відомо, що в 1836-1840 рр. у домогосподарстві проживали дві вдови, але без дітей [9, арк. 100, 139, 151 зв., 229 зв., 323 зв., 340 зв.]. Очевидно, поступово всі хлопці одружилися й не залишилися у рогинцівському хуторі, а створили матрилокальні або сім'ї проміжного типу.

У сповідних розписах с. Миколаївка 1847 р. знаходимо подвір'я 36-річного колезького реєстратора Костянтина Івановича Авраменка та його дружини Параскеви Іванівни 33 років. Домова спільнота була нуклеарного типу та налічувала ще трьох дітей: Василя 14 років, Данила 9 років та Єлисея 5 років [3, арк. 1037]. Очевидно, переїзд Костянтина з хуторянського домогосподарства був пов'язаний з отриманням найнижчого цивільного чину. Можливо, спочатку молодята проживали разом із батьками нареченої, але потім, із появою дітей, відділилися в окреме домогосподарство. За майже двадцятилітню історію розвитку, напевно, сім'я збагатилася, адже у Костянтина Авраменка були володіння у с. Миколаївка та хуторі Соколова, де проживало 26 осіб дворових і поміщицьких селян [3, арк. 1051]. Так, з матрилокальної утворилася сім'я проміжного типу. Натомість, мати дружини, вдова корнета Івана Власова Кота 66-річна Ксенія Никифоровна, проживала в окремому дворі [3, арк. 1036].

На матрилокальний характер сім'ї вказує домогосподарство Романа Іванова Бабенка, 33 роки, та його дружини-однолітки Ксенії Зиновіївни, які проживали спільно з Тимофієм – 8 років, Григорієм – 4 років та Онікієм 2 років. Подвір'я Бабенків зареєстроване у миколаївській сповідальній книзі за 1847 р. [3, арк. 1040 зв.]. Подружжя повінчалася 27 січня 1835 р. Відомо, що наречений був удівцем із с. Калинівка, а наречена походила з родини Зиновія Зубка та була першошлюбницею [11, арк. 83 зв.]. Поряд із ними у 1847 р., напевно, проживала новостворена сім'я сестри Ксенії, також матрилокального типу, 22-річної Тетяни Зиновіївої, яка була заміжньою за Ісидором Кириловичем Лавриком 24 років [3, арк. 1040 зв.]. Дітей у сестринському нуклеарному ядрі не зазначено.

Отже, в обох матрилокальних сім'ях простежено певні особливості їхнього розвитку. У першому випадку спостерігаємо ранньовіковий дворянський шлюб, адже на час вінчання нареченому було близько 17, а нареченій – 14-15 років. У другому – вінчання подружжя після 20-річного віку. У Авраменків різниця у віці між чоловіком і дружиною становила 2-3 роки, а Бабенки були однолітками. Віковий інтервал між вінчанням і первітком становив близько 3 років у першій сім'ї. У другій родині такий інтервал був річний. В обох матримоніальних союзах зареєстровано по троє дітей. Міждитячий віковий інтервал коливався від 2 до 5 років.

Підсумовуючи, зауважимо, що у дослідженні спробували реконструювати історії окремих сімей патрилокального, матрилокального і проміжного локаційного типів, а родинну картину патрилокального типу Сисоя Бартоша представили у трипоколінних змінах за 110 років. Сільські матримоніальні союзи територіально належали до Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. Відтворення історій окремих сімей показали: переважали патрилокальні, малочисельно зустрічалися матрилокальні та родини проміжного локаційного типу; переміщень зазнавали сім'ї різних соціальних прошарків; шлюбна локація могла змінюватися впродовж росту родини та пов'язана із демографічними процесами, передусім заселеністю, структурними та типологічними змінами домових спільнот, а також природними, тобто тими, що відбувалися у родинному середовищі, зокрема дітонародженням, особними одруженнями її членів або смертністю. Не виключаємо, що на переміщення сімей могли впливати соціально-економічні процеси, що відбувалися в сільській громаді, зміна професійних інтересів тощо. Вікова різниця між подружжям коливалася від одного до восьми років, а найбільша становила 23 роки. У більшості новостворених сімей діти народжувалися впродовж перших років спільного життя. Міждитячий інтервал коливався від 2 до 5 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. Москва: РГГУ, 1997. 207 с.
2. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии, Николая Арендаренка, составленные въ 1846 году. Въ трехъ частях. Ч. II. Полтава: В типографіи Губернскаго Правленія, 1849. 393 с.
3. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. 1780 арк.

4. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 126. 290 арк.
5. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 225. 280 арк.
6. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 226. 287 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 228. 235 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. 226 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 274. 435 арк.
10. Держархів Сумської області. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. 62 арк.
11. Держархів Сумської області. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. 118 арк.
12. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. Москва: Статистика, 1979. С. 132-158.
13. Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы. Серия «Становление Европы» [пер. с итал. А. Миролубовой]. СПб.: «Александрия», 2010. 304 с.
14. Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.]. (ПСЗРИ). СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е.И. В. Канцелярии. 1830. Собрание первое. Т. XVII. 1115 с.
15. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. 1120 с.
16. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. Ч. 2. 1067 с.
17. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 122-148.
18. Федорова Н. А., Каримова Л. М. Историческая демография: теория и метод. Учебное пособие. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2012.
19. Центральний державний архів України у м. Києві. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. 818 арк.
20. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIa (1897): Нэшвилль – Опацкий. С. 643. URL: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory

Елена Бороденко

Полтавский национальный педагогический университет им. В.Г. Короленко,
кандидат исторических наук, доцент, (Украина)

**Брачная локация: попытка реконструкции историй сельских семей Роменского уезда
Полтавской губернии первой половины XIX века**

Аннотация. В исследовании предпринята попытка показать брачную локацию сельских семей Роменского уезда Полтавской губернии первой половины XIX в. Выделить отдельные примеры матримониальных союзов патрилокального, матриликального и промежуточного локационных типов, указать на возможные семейные перемещения на протяжении существования супружеств.

Ключевые слова: брак, брачная локация, домохозяйство, семья, исповедные росписи, церковные обыски.

ABSTRACT

Olena Borodenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**Marriage location: an attempt to reconstruct the histories of rural families in Romny
district of the Poltava province in the first half of the 19th century**

It was made an attempt to show the marriage location of rural families in the Romny district of the Poltava province in the first half of the 19th century, to highlight individual examples of matrimonial unions of the patrilocal, matrilocal and intermediate location types, to point out possible family movements during the existence of matrimones. The materials of marriage searches and confessional murals, to reproduce the stories of individual rural families, and the story of one - Sisoy Stefanova Bartosh, to present in the context of the change of three generations over 110 years were used. Other issues also be disclosed: features of population registration by priests in church documentation; the conceptual apparatus of historical and demographic nature, which the author uses, the gender-age differences of entry into the first family union; possible causes that affected the movement of families; the time period of the creation and existence of families; the social origin of the spouses; the age difference between the spouses; the repeated marriage rate, the number of children; the age intervals

between childbirth, and also between the wedding and the birth of the firstborn; anthroponymic features and etc. The study showed that the patrilocal prevailed, matrilocal and families of intermediate location type were few in number; movements of families of different social groups; marital status could change during family growth and it is associated with demographic processes, primarily, population, structural and typological changes in communities, as well as natural, that is, those that occurred in the family environment, in particular, in childbirth, marriage or mortality; the movement of families could be influenced by socio-economic processes occurring in the rural community and etc. The age difference between the spouses ranged from one to eight years, and the largest was 23 years. The interstitial interval between children ranged from 2 to 5 years.

Key words: marriage, marriage location, household, family, confessionals, church searches.

REFERENCES:

1. Anri L., Blyum A. Metodika analiza v istoricheskoy demografii [per. s fr. S. Khoka i Yu. Yegorovoy]. Moskva: RGGU, 1997. 207 s.
2. Arendarenko N. Zapiski o Poltavskoy gubernii, Nikolaya Arendarenka, sostavlennyya v 1846 godu. V trekh chastyakh. Ch. II. Poltava: V tipografii Gubernskago Pravleniya, 1849. 393 s.
3. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti (DASO). F. 960. Op. 3. Spr. 1. 1780 ark.
4. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 126. 290 ark.
5. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 225. 280 ark.
6. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 226. 287 ark.
7. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 228. 235 ark.
8. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 229. 226 ark.
9. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 274. 435 ark.
10. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 1036. Op. 1. Spr. 3. 62 ark.
11. Derzharkhiv Sumsjkoji oblasti. F. 1036. Op. 1. Spr. 5. 118 ark.
12. Laslett P. Semya i domokhozyaystvo: istoricheskiy pokhod // Brachnost, rozhdamost, semya za tri veka: Sb. statey / [pod red. A. G. Vishnevskogo i I. S. Kona]. Moskva: Statistika, 1979. S. 132-158.
13. Livi Bachchi, Massimo. Demograficheskaya istoriya Yevropy. Seriya «Stanovlenie Yevropy» [per. s ital. A. Mirolyubovoy]. SPb.: «Aleksandriya», 2010. 304 s.
14. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1646 goda [v 45 t.]. (PSZRI). SPb.: Tip. II Otd. Sobstvennoy Ye.I. V. Kantselyarii. 1830. Sobranie pervoe. T. XVII. 1115 s.
15. PSZRI. Sobranie pervoe. T. XXVII. 1120 s.
16. PSZRI. Sobranie vtoroe. T. XII. Ch. 2. 1067 s.
17. Romanova O. Spovidni knyghy Kyjivskoj mytropoliji XVIII st. Jak sposib cerkovnogho kontrolju za morallju parafijan // Ukrainskyj istorychnyj zhurnal. 2008. № 4. S. 122-148.
19. Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv Ukrainy u m. Kyievi. F. 127. Op. 1015. Spr. 15. 818 ark.
20. Entsiklopedicheskij slovar Brokgauza i Yefrona. T. XXIa (1897): Neshvill – Opatskiy. S. 643. Yelektronniy resurs: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory

Статтю подано до редколегії 21.01.2019 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100):327(321)

DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-88-96

Вячеслав Ціватий

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України

**Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618-1648):
історичний, дипломатичний та інституціональний дискурси**

Анотація. У статті проаналізовано події та наслідки Тридцятилітньої війни (1618-1648) для нової європейської дипломатії та політико-інституціонального розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав у ході та за підсумками Тридцятилітньої війни. Підсумки Вестфальського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Вестфальського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією першої половини XVII століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

У статті розглянуто події Тридцятилітньої війни 1618-1648 років, боротьбу за національний суверенітет і утворення національних держав, заключення мирного договору, становлення нової постійної дипломатії та нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.), Вестфальська система міжнародних відносин, Вестфальський конгрес (1648р.), Вестфальський мир, національний суверенітет, безпека, Європа.

Події Тридцятилітньої війни (1618-1648), що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Вестфалії, а також сам Вестфальський конгрес 1648 року, його результати та історичні наслідки вже понад триста років привертають пильну увагу істориків, політиків, дипломатів різних держав світу. За останні роки в різних державах відзначається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Нового часу (XVI-XVIII), а особливо – політико-дипломатичних подій Вестфальського (1648) і Віденського (1814-1815) конгресів [9; 14, с. 229-246; 22].

У 2018 році ювілейна дата, пов'язана з історією Тридцятилітньої війни – 400-річчя від її початку. Вестфальський конгрес і Вестфальський мир відсвяткували свій 370-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з їх інституціональної історії, та оцінити їх історичне значення для розвитку політико-дипломатичних і систем міжнародних відносин в історичній ретроспективі. Цей ювілей спонукає, і багато в чому навіть стимулює, обговорити проблеми війни і миру, конфронтації і компромісів в історичній ретроспективі і перспективі з позицій суперечливого досвіду світової політики та дипломатії.

Міжнародні відносини в історії Європи та світу пройшли ряд складних етапів. Від сильного впливу релігійних і династичних принципів вони поступово набували сучасний світський характер. Генрі Кіссінджер із цього приводу писав: «Коли завалилася концепція єдності, держави Європи, що народжувалися (інституціоналізувалися), стали потребувати в будь-якому політичному принципі міждержавних відносин, який би виправдовував їх політико-дипломатичні запити і регулював би взаємовідносини між ними. Вони знайшли його в концепції *raison d'état* і рівноваги політичних сил. Одне залежало від іншого» [8, с. 47].

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи [15, с. 268-274].

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних і дипломатичних системах.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак, вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми –

маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, А.І. Дмитрієв, Н.Г. Подалаяк, С.С. Троян, Б.О. Ачказі, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб та інші [4].

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Характерною рисою зарубіжної історіографії другої половини ХХ-початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці зарубіжних істориків-дослідників, таких як Т. Ленц, М. Жарет, Б. Барбіш, Дж. Блек, Г. Білер, С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, Ю.Є. Івонін, П.Ю. Уваров, Л.І. Івоніна, А.Ю. Прокопьев, М.А. Юсім, М.В. Беляев, Г. Духхардт, В. Вільсон та інші. [1; 11; 20; 37].

Англо-американська і французька історіографія представлена в праці Марка Жаретта [29]. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 році [30]. Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на результати Тридцятилітньої війни та їх інституціональний зв'язок з Віденським конгресом. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію XVII-XVIII століть у різних її проявах, а в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську дипломатичну історію раннього Нового часу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Вестфальський і Віденський конгреси. У його роботі надається розгорнута історіографія досліджуваного питання [30, р. 36-58].

Завершення, нехай і наполовину, довгої Тридцятилітньої війни, вихваляється більшістю істориків (у всякому разі, французьких, інші висловлюються стриманіше), як і укладений мирний договір було оцінено й визнано далеко не всіма підданими юного короля. Вони були дуже зайняті: одні – працями і турботами, інші – конфліктами, інтригами, сварками і грошовими претензіями. Коротше кажучи, когось цілком поглинала Фронда, когось – злидні. Тридцятилітня війна – це перш за все протиборство особистостей – лідерів політичних, дипломатичних, воєнних і релігійних [17; 24; 25].

Загалом, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генези та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти – не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати історичне значення і особливий вплив Тридцятилітньої війни на міжнародно-політичний розвиток Європи у добу раннього Нового часу, а також акцентувати увагу на новій дипломатії та її дипломатичному інструментарії досліджуваного періоду, фронтах післявоєнного світоустрою.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494-1559рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрезійська система

міжнародних відносин). Ці назви (Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо [14, с. 241-246].

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648рр.), і, відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існувавших постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо [6].

XVI століття відкрило новий етап міждержавних стосунків і дипломатичних баталій у ранньомодерній Європі. Цей період тісно пов'язується із зародженням та інституціоналізацією нової дипломатії – постійної дипломатії як інструменту реалізації зовнішньої політики та ефективної діяльності моделей дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) [32].

Головним каталізатором європейських міжнародно-політичних подій слугувала Тридцятилітня війна (1618-1648) та її підсумки, зафіксовані у документах Вестфальського конгресу (1648). Вестфальський мир чітко закріпив принципи «державного інтересу» і констатував інституціональне закріплення націй в Європі [3]. Характер Вестфальського миру 1648 року, який додав нового інституціонального вигляду і підвищив значення європейського нормативного порядку, створив новий ідейний, а пізніше – і політико-дипломатичний простір. Вестфальський мир вперше в європейському масштабі відкрив те, що політика може бути технологією залагодження конфліктів [12; 13]. Нові зміни обумовили й нові підходи абсолютистських монархій до своєї зовнішньополітичної діяльності в період XVI-XVII століть [2; 5; 27; 33; 36].

Масштаби міждержавних відносин уже не окреслювалися стосунками із сусідніми чи найближчими державами, уже напередодні Тридцятилітньої війни існувала європейська система міжнародних відносин, а зовнішньополітична активність держав поширювалася на всю Європу. Форми і методи дипломатії доби раннього Нового часу були спрямовані на створення своєї державі, шляхом використання різноманітного дипломатичного інструментарію, найсприятливіших умов у стосунках з іншими державами [19].

Якщо поставленої мети не вдавалося досягти мирним, політико-дипломатичним шляхом, то мета реалізовувалася за допомогою військової сили та зброї, що яскраво підтвердили події та історичні наслідки Тридцятилітньої війни для європейського простору XVII століття. Для цього періоду історії міжнародних відносин симптоматичне зростання масштабів військових зіткнень та протистояння численних армій держав. Армії вимагали на своє утримання величезних коштів, які зтягувалися з рядових платників податків. Цей грошовий тягар і безпосередньо самі гроші в тогочасних сучасників-хроністів отримали назву – «нерв війни» [15, с. 268-274; 24].

У цей період також активізується і впливовий чинник міжнародних відносин – релігійний. Адже після Реформації населення Європи розділилося на два напрями: католиків і протестантів. Лозунг допомоги одновірцям провокував і втягував держави в міждержавні конфлікти по всій Європі. Католицизм, наприклад, став основою зовнішньої політики Іспанії. На протигагу їй виступила протестантська Англія, а згодом – Республіка Сполучених Провінцій. Релігійні протиріччя або найменші непорозуміння в тогочасних політико-дипломатичних умовах миттєво переростали в збройні міжнародні конфлікти. Таким яскравим прикладом і стала Тридцятилітня війна...

Нові моделі дипломатії європейських держав раннього Нового часу поєднували в своєму арсеналі і звичні для них із попереднього середньовічного періоду звичаї: систематично використовувалися принципи династичних шлюбів, принципи династичних успадкувань тощо. Також залишалися стереотипними й ментальні установки суспільства щодо зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу – на зовнішню політику кожної держави продовжували мати вплив особистісні антипатії чи симпатії, прихильність чи відстороненість її очільників.

Тридцятилітня війна (1618-1648) стала логічним продовженням міжнародно-політичних подій в Європі після Італійських воєн (1494-1559) та славнозвісного Като-Камбрійського мирного договору (1559). Система політичної рівноваги не втрималася і отримала свій подальший міждержавний силовий діалог у ході, важливих подіях та інституціональному фіналі

Тридцятилітньої війни [35]. Відповідно до загальноприйнятої періодизації Тридцятилітньої війни виділяється чотири її основні етапи: чеський, або чесько-пфальцьський період (1618-1624); данський період (16125-1629); шведський період (1630-1635) і франко-шведський (1635-1648).

Накопичення протиріч у міждержавних відносинах європейських держав XVII століття супроводжувалося безумовними змінами і в їх дипломатичній діяльності та оновленні її дипломатичного інструментарію. Характерною рисою цього періоду є існування постійних дипломатичних представництв у більшості держав. Утримання посольств на постійній основі вимагало достатнього фінансування, тому не всі тогочасні держави мали такі можливості. Але розуміння важливості існування постійних дипломатичних представництв спонукало відшукувати такі кошти. Напередодні Тридцятилітньої війни система постійного дипломатичного представництва стала загальноєвропейським явищем [23].

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) дипломатія стає професійним полем діяльності і справжнім мистецтвом. У цей період формується дипломатичний церемоніал, етикет і основні аспекти протокольної практики, порядок прийому Послів і обов'язковий перелік почестей, які мають надаватися Послам зарубіжних країн [1; 24].

Інституціоналізація нової дипломатії – постійної дипломатії, сприяла появі спеціальних трактатів і підручників для дипломатів. У них чітко формулювалися права і обов'язки Посла, особливості його поведінки в країні перебування. Принцип посольської недоторканності став загальновизнаним принципом. Урочистий прийом означав повагу до держави, і навпаки – стриманий («холодний») прийом означав неприховане невдоволення її міжнародною політикою чи політико-дипломатичну зневагу [20; 24; 25].

Досягненням цього історичного періоду стала інституціоналізація та розвиток міжнародного права. Цей процес розпочався в період Італійських війн (1494-1559) і завершився по завершенню Тридцятилітньої війни (1618-1648). Норми зовнішніх зносин уже чітко фіксували і обґрунтовували норми взаємовідносин між державами, давали визначення концептів «війна», «мир», «договір» і т.д. Дипломатичний корпус (Corps diplomatique) з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1643-1648рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, уже зароджувалась «Європейська згода» [25 с. 223-229].

Тридцятилітня війна була яскравим проявом і віддзеркаленням тих міжнародно-політичних і політико-дипломатичних процесів, які характеризували Європу першої половини XVII століття. Історичні передумови цієї війни формувалися досить тривалий час, а сама вона була фактично викликана загостренням політичних протиріч і релігійного розбрату. Тиск католиків на протестантів в Німеччині посилювався ще з середини XVI століття в умовах розгортання Контрреформації. На захист католиків виступили папа римський і Габсбурги – німецький імператор та іспанський король. На противагу їм, в якості захисників інтересів протестантів виступили протестантські Англія, Республіка Сполучених Провінцій, Данія, Швеція, а також католицька Франція – із бажанням не допустити посилення Габсбургів [5; 24; 36].

На початок XVII ст. взаємних образ і претензій накопичилося так багато, що єдиним засобом розв'язання міжнародно-політичних суперечок та розірвання конфліктогенного вузла протиріч, здавалося, є тільки війна...

Перипетії Тридцятилітньої війни багаті на цікаві військові сюжети, дипломатичні раути, тривалий і оригінальний переговорний процес, політико-дипломатичне європейське життя і мирне улаштування тридцятилітнього конфлікту [5]. Інституціональний процес набуття дипломатією статусу постійної дипломатії в добу Ранньомодерного часу обумовив і появу численних дипломатичних дилем, які доводилося вирішувати дипломатам у нових міжнародно-політичних умовах під час і по завершенню Тридцятилітньої війни. Цей період налічує багато унікальних і цікавих сторінок в історії європейської дипломатії XVII століття [5; 14, с. 230-231].

У фінальних військових подіях Франція відстояла свою політико-дипломатичну індивідуальність. Завдяки політичним і дипломатичним успіхам кардинала Мазаріні та військовим перемогу в баталіях Анрі де Тюренна і Луї де Конде, Франція відновила свої політико-дипломатичні позиції, особливі міжнародні позиції та гегемонію в Європі на найближче майбутнє [18; 21; 28; 31; 34].

Вестфальський мир став переломним моментом у зовнішній політиці австрійських Габсбургів. Її головним змістом на наступні 250 років стала експансія на південний схід. Решта учасників Тридцятилітньої війни продовжували колишню зовнішньополітичну лінію і дипломатичну тактику. Швеція спробувала добити Данію, поглинути Польщу і не допустити розширення російських володінь у Прибалтиці. Франція систематично опановувала територіями в Імперії, не перестаючи підривати і без того слабкий тут авторитет імператорської влади.

Швидке піднесення належало Бранденбургу, який у другій половині XVII ст. став небезпечним для своїх сусідів – Швеції і Польщі [36].

Як було прийнято в ті часи, та й пізніше, варто було початися конфлікту, як негайно зав'язувалися таємні або завуальовані (кулуарні) дипломатичні контакти: свої послуги відразу пропонували посередники [3, с. 11-78; 4].

24 жовтня 1648 року в німецькому Оснабрюці був остаточно підписаний Вестфальський мир, який припинив Тридцятилітню війну, що охоплювала воєнними діями майже всі європейські держави. Жертви цієї довготривалої війни обраховувалися мільйонами. Вестфальський мирний договір 1648 року був підписаний у Мюнстері із дотриманням усіх вимог до тогочасних церемоніальних і дипломатичних практик, нового інструментарію переговорного процесу [7; 10].

Отже, у 1648 році важливі віхи європейської історії були розставлені в Мюнстері (де велися переговори з католицькою стороною) і Оснабрюці (де велися переговори з протестантською стороною). Насправді, дипломати як зазвичай «приправили блюдо» дріжджами майбутніх сварок, в які доведеться вплутатися Людовику XIV. Отже, багато рис середньовічного світогляду, неточність, схильність до складнощів і суперечностей, правова витонченість, зовнішня незловивість були живі ще в середині XVII століття і не збиралися зникати із дипломатичних практик.

За підсумками Тридцятилітньої війни вперше європейські держави розглядали континент як єдине ціле і були готові нести за нього спільну відповідальність. Те, що відбувалося в Мюнстері та Оснабрюці, чимось нагадувало Нараду з безпеки і співробітництва в Європі. При цьому новий порядок гарантували великі держави. Об'єднані провінції Північних Нідерландів і Швейцарський союз отримали незалежність. Швеція придбала права на володіння Передньою Померанією, Вісмаром, а також архієпископством Бременським і єпископством Верденським. Курфюрст Брандербурзький отримав землі, які вже незабаром стали ядром майбутньої Пруссії. Франція також домоглася своїх військових цілей, отримавши ельзаські володіння австрійської корони і тим самим вивільнившись з габсбургських лещат... [9; 14, с.229-246; 28; 31].

Гарантами Вестфальського миру стали Швеція і Франція. Жодна стаття Вестфальського миру не могла бути змінена без їх згоди. Для німців, які проживали в більш ніж 300 дрібних і дуже дрібних князівствах, це означало, що якби вони надумали об'єднатися в єдину державу, то для цього їм треба було б схвалення Швеції та Франції. Постанови Вестфальського миру стосувалися територіальних змін, релігійних відносин, політичного устрою імперії.

Сучасні історики розглядають Вестфальський мир як подію, яка заклала основи сучасного світового порядку – поділу світу на національні держави і появу пов'язаних з цим принципів міжнародного права. У деякому розумінні саме Вестфальський мир заклав основи сучасної Європи, більша частина якої входила в ті часи до сфери впливу Священної Римської Імперії.

Цей мир фактично зрівняв у правах реформоване християнство (різні протестантські церкви) з римо-католицьким християнством. На міжнародному рівні був визнаний принцип – чия держава того й віра. Окрім того, у міжнародній політиці з'явилося поняття – вестфальська система, яка забезпечувала суверенітет держави на своїй території. Збереження статус-кво в центрі Європи відповідало прагненню європейських держав – у цілях забезпечення безпеки – не допустити посилення німецького імператора. З цього часу німці більше не могли самостійно розпоряджатися своєю долею. Тепер вони повністю залежали від інтересів своїх сусідів. Схожі обставини зіграли певну роль і в 1990 році в процесі возз'єднання двох німецьких держав. Так що возз'єднання Німеччини дійсно стало частиною процесу європейської інтеграції.

Що ж являв собою «європейський політико-дипломатичний пейзаж після битви» – Вестфальський мир у XVII столітті? Німецький історик Хайнц Духхардт визначає його як «європейський мир». У цьому відношенні його підхід близький до думки більшості зарубіжних і українських дослідників, які поділяють таку думку німецького історика: досить багато говорить про те, що дипломати в обох вестфальських містах, де проходили конгреси, цілком були знайомі з мовними дипломатичними зворотами і метафорою «європейської рівноваги», тобто мислили в категоріях системних зв'язків. Але, на жаль, у подальшому цю обставину, посиливши світські риторично-державні риси європейської дипломатії, не врятував континент від наступних гострих протиріч і воєн (9, с. 545). Із цим висновком важко не погодитися, згадавши розвиток міжнародних відносин після 1648 року.

Тридцятилітня війна та інституціоналізована Вестфальська система міжнародних відносин – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної нової постійної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і основ норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. Тридцятилітня війна стала піком і одночасно початком занепаду епохи найманих армій, апогеєм комерціалізації та приватизації військових дій у

ранным Новому часу. Дипломатичні раути та баталії Тридцятилітньої війни знайшли своє логічне інституціональне завершення у Вестфальському мирному договорі, який став фактично кодексом сучасної дипломатії.

Вестфальська система підтвердила свій статус як інституція, зі стійким і ефективним дієвим міжнародним механізмом. Можна констатувати, що вона успішно діяла протягом усього XVII-XVIII століття, хоча й поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин вже лише після Віденського конгресу (1814-1815). Свою захисну інституціональну функцію Вестфальська система міжнародних відносин цілком виправдала: коли не має можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися в загальну війну.

Модель Вестфальського компромісу (тобто не його конкретний зміст як світу між католиками і протестантами, а його певну формальну структуру, спроможну бути застосована до конфліктів інших сил) втілила в собі протиріччя між технічними та етичними аспектами, утримуючи їх в деякій єдності й породжуючи нову динаміку західної цивілізації. Починаючи з Вестфальського миру 1648 року, режим суверенітету замінив усі інші форми політичної організації на міжнародному рівні.

Тридцятилітня війна завершила собою історичну епоху. Вона вирішила питання, порушене Реформацією – питання про місце церкви в державному житті Німеччини і ряду сусідніх країн. Друга найважливіша проблема епохи – створення національних держав на місці середньовічної Священної Римської імперії – вирішена не була. Імперія фактично розпалася, але далеко не всі виниклі на її руїнах держави мали національний характер. Навпаки, умови національного розвитку німців, чехів, угорців значно погіршилися. Зросла незалежність князів, яка перешкождала національному об'єднанню Німеччини, закріпила розкол її на протестантську північ і католицький південь. Вестфальською системою міжнародних відносин були закладені основні принципи сучасної світової політики XX-XXI століття. Поява національних держав – найважливіша ознака, яка ознаменувала настання Нового часу, з приходом якого світ ступив на шлях індустріального розвитку.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про політико-дипломатичний вплив інституціональної історії, традицій та практичного досвіду постійної дипломатії від доби Середньовіччя і раннього Нового часу до сьогодення: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної дипломатичної історії Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляев М.П. Французская и имперская дипломатия в поисках мира: Из истории Вестфальского мирного конгресса. М., 2000. 111с.
2. Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война. М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат, 2012. 571с.
3. Вестфальський мир 1648 року і організація міжнародного правопорядку // Гернот Білер, Анатолій Дмитрієв. Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів). К.: Ін Юре, 1998. С. 11-78.
4. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 426с.
5. Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. Смоленск, 1996. 226с.
6. История Европы. От средневековья к новому времени. М., 1993. Т.3. 692с.
7. Кальер Франсуа де. Каким образом договариваться с государями: Рус. пер. 1757 г. Репр. воспроизведение изд., выпущ. в Санкт-Петербурге в 1772 г., с прил. М.: МИА, 2001. 290с.
8. Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997. 496с.
9. Кризис и трагедия континента. Тридцатилетняя война (1618-1648) в событиях и коллективной памяти Европы / науч. ред. и сост. Ю. Е. Ивонин и Л. И. Ивонина. М. : Транс-Лит, 2015. 564 с.
10. Мабли Г. Б. де. Принципы переговоров: пер. с фр., примеч. и указ. Л. А. Сифуровой. Москва: Научная книга (НК), 2014. 295 с.
11. Поршнева Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М., 1976. 320с.
12. Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555-1648. СПб., 2002. 256с.
13. Прокопьев А.Ю. Тридцатилетняя война в современной немецкой историографии // Альманах «Университетский историк». СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2002. Вып. 1. С. 13-23.
14. Циватий В.Г. Віденський конгрес 1814-1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 25: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. Ред. С.В. Віднянський. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 229-246.

15. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. К.: «ДЕМІД», 2000. Вип. 4. С. 268-274.
16. Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі – України з короною польською (1569-1769рр.). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 256с.
17. Acta Pacis Westphalicae. Serie III C. Band IV. Diarium Lambergi 1645-1649 / Bearb. von F. Bosbach. Münster, 1986. 596s.
18. Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. Barcelona, 1975. 400p.
19. Arndt Johannes. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. Stuttgart: Reclam, 2009. 340s.
20. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. Paris: Presses Universitaires de France, 2012. 369p.
21. Benecke G. Germany in the Thirty Years War. Munster, 1978. 410s.
22. Black J. A History of Diplomacy. Reaktion Books, 2010. 312p.
23. Bonney R. The Thirty Years War 1618-1648. Osprey, 2002. 96 p.
24. Correspondance inedite du Grand Conde // Louis Joseph de Bourbon Conde (prince de), Charles Louis de Sevelinges. Mémoires pour servir à l'Histoire de la 24. 25. Maison Condé / Par L. -G. Michaud. T. I. P., 1820.
26. Dickmann F. Der Westfalische Frieden. – Munster, 1965. 290s.
27. Guthrie W.P. The later Thirty Years War. From the battle of Wittstok to the Treaty of Westphalia. Westport (Connecticut). London, 2003. 300p.
28. Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. Vol. 5. P., 1889.
29. Jarrett Mark. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. London/New York, I.B. Tauris, 2013. 522p.
30. Lentz Thierry. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815. Paris, 2013. 400p.
31. Lettres du cardinal Masarin pendant son ministere / Par M. A. Cheruel et G. Avenel. T. III. P., 1877.
32. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle. – Paris: PUF, 1976. 231p.
33. Pages G. La guerre de Trente ans. 1618-1648. P., 1939. 360p.
34. Parrot D. War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge, 2006. 240p.
35. Peter H. Wilson. The Thirty Years War. Europe's Tragedy. Harvard: Harvard University Press, 2012. 996 p.
36. Wedgwood Veronica. The Thirty Years War. New York: New York Review Books, 2005. 536p.
37. Wilson W. A tragic farce: the Fronde (1648–1653). Exeter, 1998. 396p.

Вячеслав Циватый

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кандидат исторических наук, доцент,
Заслуженный работник образования Украины (Украина)

Международно-политические последствия и фронтиры Тридцатилетней войны (1618-1648): исторический, дипломатический и институциональный дискурсы

Аннотация. В статье проанализировано Тридцатилетнюю войну (1618-1648 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Вестфальского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Вестфальского конгресса и опыт, приобретённый европейской дипломатией первой половины XVII века, предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня.

В статье рассмотрены события Тридцатилетней войны 1618-1648гг., борьба за национальный суверенитет и создание национальных государств, заключение мирного договора и становление новой системы международных отношений.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, Тридцатилетняя война (1618-1648), Вестфальская система международных отношений, Вестфальский конгресс (1648), Вестфальский мир, национальный суверенитет, безопасность, Европа.

ABSTRACT

Viacheslav Tsivatyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
PhD (History), Professor of History, The Honored Worker of Ukraine (Ukraine)

**International-Political Consequences and Frontiers of the Thirty Years War (1618-1648):
Historical, Diplomatic and Institutional Discourses**

The Thirty Years War (1618-1648) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Westphal served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Westphal and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

At the turn of the Middle Ages and early modern times there is an objective process driven by the launch of the institutional design of foreign policy and diplomatic services of the leading countries in Europe. Accordingly, there is the relationship between the original concepts and priorities: «Europe», «identity», «humanity», «foreign policy» and «diplomacy», «war» and «peace» and so on. To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals create tasks and in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more.

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the Middle Ages. Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Europe.

Particular attention is paid to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, standards of the protocol, the etiquette and the ceremony of the leading countries in Europe. The directions of the evolution of the theory and practice of diplomacy in historical perspective.

The professional demands to the diplomats and government employees, who are engaged in the foreign policy in the context of particular historical period of their activities and continuity of diplomatic practice, are analyzed.

In article are considered events of the Thirty Year War 1618-1648 years, fight for national sovereignty and creation national state, conclusion peace treaty and formation of the new system of the international relations.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, Thirty Years War (1618-1648), the Westphal system of international relations, the Congress of Westphal (1648), Peace of Westphalia, national sovereignty, safety, Europe.

REFERENCES:

1. Belyaev M.P. Frantsuzskaya i imperskaya diplomatiya v poiskah mira: Iz istorii Vestfalskogo mirnogo kongressa. M., 2000. 111s.
2. Vedzhvud Sesili Veronika. Tridsatiletnyaya voyna. M.: AST, Astrel, Poligrafizdat, 2012. 571s.
3. Vestfaljskij myr 1648 roku i orghanizacija mizhnarodnogho pravoporjadku // Ghernot Biler, Anatolij Dmytrijev. Vestfaljskij myr 1648 roku (do 350-ji richnyci doghovoriv). K.: In Jure, 1998. S. 11-78.
4. Dmytrijev A.I. Vestfaljskij myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo: Monoghrafija. K.: In-t derzhavy i prava im. V.M. Korecjokogho NAN Ukrainy, 2001. 426s.
5. Ivonina L.I., Prokopev A.Yu. Diplomatiya Tridsatiletney voyni. Smolensk, 1996. 226s.
6. Istoriya Evropyi. Ot srednevekovya k novomu vremeni. M., 1993. T.3. 692s.
7. Kaler Fransua de. Kakim obrazom dogovarivatsya s gosudaryami: Rus. per. 1757 g. Repr. vosproizvedenie izd., vyipusch. v Sankt-Peterburge v 1772 g., s pril. M.: MIA, 2001. 290s.
8. Kissindzher G. Diplomatiya. M., 1997. 496s.
9. Krizis i tragediya kontinenta. Tridsatiletnyaya voyna (1618-1648) v sobyitiyah i kollektivnoy pamyati Evropyi / nauch. red. i sost. Yu. E. Ivonin i L. I. Ivonina. M.: Trans-Lit, 2015. 564 s.
10. Mabli G. B. de. Printsipyi peregovorov: per. s fr., primech. i ukaz. L. A. Sifurovoy. Moskva: Nauchnaya kniga (NK), 2014. 295 s.
11. Porshnev B.F. Tridsatiletnyaya voyna i vstuplenie v nee Shvetsii i Moskovskogo gosudarstva. M., 1976. 320s.

12. Prokopev A.Yu. Germaniya v epohu religioznogo raskola. 1555-1648. SPb., 2002. 256s.
13. Prokopev A.Yu. Tridtsatiletnyaya voyna v sovremennoy nemetskoj istoriografii // Almanah «Universitetskij istorik». SPB.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2002. Vyip. 1. S. 13-23.
14. Civatj V.Gh. Vidensjkyj konghres 1814-1815 rr.: instytucionaljnij verdykt jevropejskogho polityko-dyplomatychnogho ta suspiljno-istorychnogho rozvytku // Mizhnarodni zv'jazky Ukrajinj: naukovy poshuky i znakhidky. Vyp. 25: Mizhvidomchij zbirnyk naukovykh pracj / Vidp. Red. S.V. Vidnjanskyj. K.: In-t istoriji Ukrajinj NAN Ukrajinj, 2016. S. 229-246.
15. Civatj V.Gh. Jevropejska zovnishnja polityka doby rannjogho Novogho i Novogho chasu: problemy instytucionalizaciji (teoretyko-metodologichnyj aspekt) // Naukovyj visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrajinj. K.: «DEMID», 2000. Vyp. 4. S. 268-274.
16. Chukhlib T. Maghnat, Kozak i Ghajdamaka. Borotjba za vladu Rusi – Ukrajinj z koronoju poljskjoju (1569-1769rr.). K.: Vydavnychij dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija», 2018. 256s.
17. Acta Pacis Westphalicae. Serie III C. Band IV. Diarium Lambergi 1645-1649 / Bearb. von F. Bosbach. Münster, 1986. 596s.
18. Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. Barcelona, 1975. 400p.
19. Arndt Johannes. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. Stuttgart: Reclam, 2009. 340s.
20. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. Paris: Presses Universitaires de France, 2012. 369p.
21. Benecke G. Germany in the Thirty Years War. Munster, 1978. 40s.
22. Black J. A History of Diplomacy. Reaktion Books, 2010. 312p.
23. Bonney R. The Thirty Years' War 1618-1648. Osprey, 2002. 96 p.
24. Correspondance inedite du Grand Conde // Louis Joseph de Bourbon Conde (prince de), Charles Louis de Sevelinges. Mémoires pour servir à l'Histoire de la 26. 25. Maison Condé / Par L. -G. Michaud. T. I. P., 1820.
26. Dickmann F. Der Westfalische Frieden. Munster, 1965. 290s.
27. Guthrie W.P. The later Thirty Years War. From the battle of Wittstok to the Treaty of Westphalia. Westport (Connecticut). London, 2003. 300p.
28. Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. Vol. 5. Paris, 1889.
29. Jarrett Mark. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon. London/New York, I.B. Tauris, 2013. 522p.
30. Lentz Thierry. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815. Paris, 2013. 400p.
31. Lettres du cardinal Masarin pendant son ministere / Par M. A. Cheruel et G. Avenel. T. III. Paris, 1877.
32. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Georges Livet. Paris: PUF, 1976. 231p.
33. Pages G. La guerre de Trente ans. 1618-1648. Paris, 1939. 360 p.
34. Parrot D. War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge, 2006. 240p.
35. Peter H. Wilson. The Thirty Years War. Europe's Tragedy. Harvard: Harvard University Press, 2012. 996 p.
36. Wedgwood Veronica. The Thirty Years War. New York: New York Review Books, 2005. 536p.
37. Wilson W. A tragic farce: the Fronde (1648–1653). Exeter, 1998. 396p.

Статтю подано до редколегії 21.01.2019 р.

УДК 94:327(410+438+477.8)"192"
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-96-103

Елена Дубровко

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины,
кандидат исторических наук, доцент (Беларусь)

Вопрос о Восточной Галиции в парламентских дебатах Великобритании в начале 1920-х годов

Анотация: В статье проанализированы случаи появления на повестке дня палаты общин британского парламента в начале 1920-х годов вопроса о статусе Восточной Галиции. Показано содержание выступлений по этому вопросу, выявлены причины, обусловившие заинтересованность в нём английских парламентариев, источники их информированности. Установлено, что этот вопрос поднимался депутатами от оппозиции

.....
в контексте критики политики собственного правительства, что стимулировало его искать приемлемую формулу его решения.

Ключевые слова: Великобритания, Восточная Галиция, парламент, Польша, украинцы, автономия.

Активизация самостоятельной внешнеполитической деятельности Украины на рубеже 20 – 21 столетий, решение ею сложного вопроса о стратегическом партнёрстве в условиях складывания после распада СССР современной системы международных отношений актуализирует обращение к истории начала 20 века, когда украинские территории в годы становления Версальской системы международных отношений оказались зоной столкновения интересов и амбиций разных политических сил. Ведущие европейские страны в указанное время, как и сейчас, проявляли интерес к событиям, происходившим в регионе, вырабатывали свою позицию по отношению к ним, при этом зачастую имевшую значительное влияние на судьбу украинского народа, оказавшегося разделённым в межвоенные годы государственной границей. В частности, представляет интерес позиция Великобритании, лидера Антанты, в отношении такого острого вопроса послевоенного урегулирования в Восточной Европе как вопрос о Восточной Галиции.

В историографии место восточногалицийского региона во внешней политике Великобритании освещалось преимущественно в рамках исследования польского вектора английской политики, что обусловило интерес к этой проблематике, прежде всего, польских историков [30; 7]. Они же в начале 20 века расширяя поле исследований британской политики в восточноевропейском регионе, проявили интерес к политике Великобритании в украинском вопросе [34]. В советской исторической науке в рамках названной темы закрепился тезис о том, что державы Антанты передали Польше западную Украину в 1919 г. в качестве вознаграждения за борьбу с Советской Россией [3; 2]. Вполне правомерен рост интереса к британской политике в регионе современных украинских историков [5], равно как и украинских историков из эмигрантских кругов [42]. Однако при этом, многие аспекты восточногалицийской политики Великобритании после Первой мировой войны ещё не раскрыты исследователями, при том что появляются доступные источники, позволяющие это сделать. В частности, предметом исследования в настоящей статье стал вопрос о Восточной Галиции в парламентских дебатах Великобритании в начале 1920-х годов. Основной корпус источников для его изучения – оцифрованные издания официальных отчётов о дебатах в парламенте, при знакомстве с которыми можно неоднократно обнаружить на повестке дня палаты общин британского парламента в начале 1920-х годов вопрос о статусе Восточной Галиции.

Как известно, по итогам Парижской мирной конференции 1919 – 1920 гг. по условиям Сен-Жерменского договора Австрия отказалась от всех прав на Восточную Галицию в пользу союзных держав [6, р. 173–304]. Польша же, претендовавшая на территорию Восточной Галиции, была уполномочена лишь на её военную оккупацию [35, s. 346–353.]. При этом Великобритания, продолжая подчёркивать несправедливость и опасность польского проникновения в Восточную Галицию, в декабре 1919 г. согласилась с решением не вводить постановление об определённом сроке польской оккупации Восточной Галиции, оставив этот вопрос для более позднего рассмотрения [35, s. 375–376].

Именно в период Парижской мирной конференции в английском парламенте появились выступления депутатов по вопросу о судьбе Восточной Галиции. В частности, 18 ноября 1919 года Дж. Кенворси поднял вопросы о том, согласился ли Верховный Совет на постоянную оккупацию Восточной Галиции поляками и её аннексию Польшей, не является ли это результатом недавнего визита И. Падеревского к британскому премьер-министру. Он также отметил, что население Восточной Галиции преимущественно украинское и следует проводить плебисцит, в рамках реализации права на самоопределение [11].

В конце апреля 1920 г. в Лондон пришли сведения о польско-украинском соглашении, в котором Польша признала Украину независимым государством, а последняя отказалась в её пользу от Восточной Галиции и части Волыни [38], и вскоре началось польское вооружённое наступление в Украине. Эти шаги Польши не вызвали официальной реакции английского кабинета. Как отмечал А. Марголин, правительство ожидало результатов польско-украинского наступления [4, с. 218]. Очевидно, что веры в успех этого наступления не было: в разгар польского наступления, когда Киев уже был занят поляками, британский кабинет министров принял решение, что в будущее торговое соглашение с Советской Россией войдёт и территория Украины [34, s. 292].

В это время вопрос о государственной принадлежности Восточной Галиции был оставлен на разрешение Советской России и Польше, в результате чего по договору о прелиминарных условиях мира в октябре 1920 г., Восточную Галицию получила Польша [1, с. 245-256]. Тогда же

в британском ведомстве иностранных дел постепенно утверждалось мнение о необходимости оставить восточногалицийский регион в составе Польши при условии предоставления ему автономии [9, р. 127–129, 138, 268–271]. Это определялось рядом обстоятельств. Во-первых, вопрос о Восточной Галиции мог быть использован в переговорах с Францией о судьбе Верхней Силезии: можно было больше уступить Польше в Восточной Галиции, чем в Силезии [9, р. 92–97]. Такой вариант должен был вызвать меньше международных проблемы, так как, в отличие от Германии, Советская Россия, подписав Рижский мирный договор, сама отказалась от спорной территории. Во-вторых, утвердилось мнение, что любые иные варианты, в том числе реализация национальных устремлений непольского населения региона, потребуют военных действий [9, р. 268–271]. В-третьих, за передачу Польше Восточной Галиции выступало румынское правительство, так как это увеличивало польско-румынскую границу, что было важно и с военной, и с экономической точки зрения [10, р. 651–652].

В парламенте Великобритании в период польско-советской войны и мирных переговоров вопрос о статусе Восточной Галиции отдельно не поднимался: обострение ситуации в регионе, приобретшее форму вооружённого конфликта на польско-советском пограничье, и угрожавшее безопасности европейских государств, в большей мере привлекали внимание членов парламента. Только в июле 1920 года, при оглашении в Палате общин заявления Великобритании «об условиях, на которых британское правительство начнет торговые отношения (с советским правительством – Е. Д.), ответа советского правительства и послания, направленного впоследствии в связи с перемирием», в котором было озвучено, что «представители Восточной Галиции также будут приглашены в Лондон, чтобы изложить свои доводы для целей этой Конференции» среди уточняющих вопросов встречается вопрос Дж. Веджвуда о том, как могут быть выбраны делегаты Восточной Галиции: Польша или Украина будут их выбирать, в частности, считается ли Восточная Галиция частью Польши [32].

Только весной 1921 года, восточногалицийский вопрос несколько раз затрагивался в ходе парламентских заседаний в заявлениях уже упоминавшегося Дж. Веджвуда. При этом он всегда шёл в контексте «выпадов» в сторону правительства. В частности, 20 апреля при обсуждении мирного договора с Венгрией, отстаивая важность практики проведения плебисцитов на спорных территориях, он, говоря о районах, в которых была допущена настоящая несправедливость, упоминал положение в Восточной Галиции: «Через 15 лет в Восточной Галиции будет проведен плебисцит, а тем временем поляки должны контролировать эту территорию» [37]. Всплеск интереса членов парламента к восточногалицийской теме можно отметить весной 1922 года в связи с подготовкой, ходом и подведением итогов Генуэзской конференции. Так, 13 марта депутаты поставили перед правительством вопрос о его политике в отношении Восточной Галиции, назвав её международное положение «аномальным». В частности, Дж. Веджвуд настойчиво пытался добиться ответа на вопрос: заинтересована ли Великобритания в автономии Восточной Галиции и предприняты ли в этом направлении какие-либо шаги в Варшаве [27]. Уже 22 мая те же депутаты вновь инициировали обращения с вопросом о Восточной Галиции, упрекая правительство в том, что по итогам Парижской конференции судьба этого региона была передана в руки союзных держав, а ими «ничего не делается, и что в Галиции существует состояние очень серьезного беспорядка и опасности для Европы» [26].

Во второй половине 1922 г. польское правительство, готовясь ко всеобщим выборам, стало добиваться включения восточногалицийского населения в состав избирателей. Это предполагало рассмотрение Восточной Галиции в качестве составной части польского государства [28, с. 203]. Именно с этим фактом связаны обращения депутатов палаты общин (Освальда Мосли, Джошуа Веджвуда, Нозля Бакстона) к заместителю главы Форин офис с вопросами о позиции и действиях Великобритании в связи с подготовкой и проведением в Восточной Галиции выборов в польский сейм. Указанные депутаты выказывали недовольство действиями Польши, подчёркивая, что оккупация Польшей Восточной Галиции не должна привести к её аннексии вопреки воле населения [13; 14]. Озвучивались критичные замечания в адрес Верховного совета союзных Держав, и правительства Великобритании в частности, по поводу отсутствия протестов и вообще каких-либо заявлений с их стороны в адрес Польши в связи с её восточногалицийской политикой [12; 15; 16].

В марте 1923 г., то есть во время обсуждения Конференцией послдов Главных союзных держав в Париже вопроса о международном признании фактических восточных границ Польши, что предполагало включение в её территорию Восточной Галиции.

В частности, депутаты поднимали вопрос о том, предполагается ли решение вопроса о границе между Польшей и Восточной Галиции и судьбе этого региона без учёта мнения его населения, или делегации, заявляющей, что она представляет восточногалицийское население, будет предоставлена возможность изложить свои взгляды [17].

После обнародования решения 15 марта суть обращений свелась к уточнению обстоятельств его принятия и активной его критике. Английские депутаты проявили интерес к следующим аспектам: пришла ли Конференция послов к решению о будущем статусе Восточной Галиции; что это за решение; какой властью наделена Конференция послов для решения этого вопроса; кто был британским представителем на Конференции и действовал ли он исходя из инструкций правительства; является ли решение временным или окончательным; на каких принципах базируется решение послов и есть ли среди них принцип самоопределения наций; какие статистические материалы использовались Конференцией послов; были ли консультации с советским российским правительством; будет ли дана возможность палате обсудить этот вопрос и принять либо отвергнуть его решение, принятое в Париже; несёт ли Великобритания какую-либо ответственность за обеспечение неприкосновенности этой новой границы Польши [18; 31; 19; 39; 20].

Соответствующие вопросы поступали в адрес парламентского подсекретаря Форин Офис (один из заместителей главы внешнеполитического ведомства, присутствующий на заседаниях парламента – Е. Д.) и премьер-министра. В их же адрес высказывалась критика по указанным аспектам: критиковалось рассмотрение вопроса о Восточной Галиции без изучения «дела галичан» [21]; правительство упрекали в отказе от учёта мнения «пятиста тысяч британских граждан украинского происхождения, проживающих в доминионе Канада», которые «выступили в Министерстве по делам колоний за независимость Восточной Галиции» [22; 23]; политику британского правительства в вопросе Восточной Галиции характеризовали как «оскорбление русского (советского – А.Д.) правительства», так как «население Восточной Галиции преимущественно украинское, а Украина является одной из республик Российской федерации» [24].

Выявляя обстоятельства, обусловившие постановку в ходе заседаний палаты общин британского парламента вопросов, связанных со статусом Восточной Галиции, следует, нам кажется, начать с того, что большинство депутатов, которые инициировали указанные вопросы принадлежали в рассматриваемый период к оппозиционным правительству партиям лейбористов (Ч. Бакстон, Н. Бакстон, А. Понсонби, Дж. Веджвуд, Ч. Тревельян, Э. Морел, О. Мосли (в 1922-1923 г. – независимый член оппозиции, с 1924 - лейборист) или независимых либералов (Дж. Кенворси, Дж. Саймон). Это позволяет характеризовать постановку ими подобных вопросов как один из способов критики политики Кабинета. Более того, многие из указанных депутатов, непосредственно принадлежали к Союзу демократического контроля (СДК) – организации, созданной в 1914 г. радикально настроенными членами либеральной партии, после войны присоединившимися к лейбористам, и выступавшей за расширение полномочий парламентариев в области принятия решений, касающихся международных отношений. Особый акцент на проблеме статуса Восточной Галиции, звучащий в вопросах членов парламента, также присущ публицистической деятельности СДК, в которой передача этого региона Польше характеризовалась как санкционирование там «ига» и «ужасов польского террора» [40, р. 4].

Интерес к восточногалицийской проблеме со стороны парламентариев также, несомненно, стимулировался значительной информированностью в этом вопросе британских законодателей в силу активной постановки его в Лиге Наций представителями восточногалицийского населения [29].

Там же – в Лиге Наций – восточногалицийский вопрос поднимал представитель британского доминиона Канада Ч.Дж. Дохерти [41, р. 656]. Заинтересованность Канады в решении вопроса о статусе Восточной Галиции была вызвана проживанием в доминионе значительного числа лиц украинского происхождения, проходивших процесс натурализации, при этом выходцы из Восточной Галиции до принятия окончательного решения о её статусе рассматривались как «чужеродные враги», поскольку они прибыли из «Германской Галиции», что получило общественный резонанс [36, р. 3922].

Привлекали внимание британских парламентариев к восточногалицийской проблематике также Англо-еврейская ассоциация и Английская федерация сионистов, активно информировавшие общественность о тяжёлом положении еврейского населения на территории, находившейся под властью польского правительства [8, р. 119-142]. Их деятельность способствовала рассмотрению проблемы статуса Восточной Галиции также сквозь призму положения еврейского меньшинства. Анализ обращений членов британского парламента от консервативной партии (Дж. Куртхоуп, Г. Британ) позволяет выделить и экономические интересы в качестве стимула к постановке вопросов по восточногалицийской проблеме: будет ли украинское большинство на этой территории обладать полными правами в распоряжении ресурсами страны, а также неограниченной свободой торговли с гражданами

.....
других стран, или польское правительство имеет право регулировать галицийский экспорт [25; 24].

Как показывают рапорты польских представителей из Лондона Форин офис проявляло озабоченность ростом обращений депутатов от оппозиции в восточногалицийском вопросе, что стимулировало его к тщательному продумыванию собственной тактики в парламенте. [33, s. 286–290.]. С другой стороны, когда в марте 1923 г. Великобритания реализовала своё право на участие в определении статуса Восточной Галиции, поддержав передачу её Польше, она оговаривала, что такой вариант возможен только при наличии свидетельства со стороны польского правительства об обеспечении её автономии [9, p. 775–777, 783–784.].

Таким образом, в начале 1920-х годов депутаты британского парламента от оппозиции поднимали вопрос о статусе Восточной Галиции в контексте критики политики собственного правительства, тем самым вынуждая искать такую формулу его решения, которая была бы приемлема и на международной арене, и внутри Великобритании.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Документы внешней политики СССР : в 21 т. / редкол.: Г.А.Белов [и др.]. Москва: Гос. изд. полит. литературы, 1959. 702 с. Т. 3.
2. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні, 1918–1920. Львів : Видавництво Львівського університету, 1964. 256 с.
3. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). Москва : Госполитиздат, 1954. 654 с.
4. Марголинъ А. Украина и политика Антанты. (Записки еврея и гражданина). – Берлинъ: Издательство С. Ефронъ, 1921. 397 с.
5. Чаїнський Ю.О. Політика Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2011. 19 с.
6. A history of the Peace conference of Paris : in 6 vol. / ed. by H.W.V. Temperley. – London : Henry Frowde and Hodder&Stoughton, 1921. 483 p. Vol. 5.
7. Baumgart M. Wielka Brytania a odbudowa Polski, 1914–1923. Szczecin : Uniwersytet Szczecinski, 1990. 214 s.
8. Davies N. Great Britain and the Polish Jews, 1918-20 // Journal of Contemporary History. 1973. Vol. 8. №. 2. P. 119-142.
9. Documents on British Foreign Policy. 1st Ser./ed. by R. Butler [and others]. – London: His Majesty's stationary office, 1981. 1026 p. Vol. 23.
10. Documents on British Foreign Policy. 1st Ser./ed. by R. Butler [and others]. – London: His Majesty's stationary office, 1961. 748 p. Vol. 11.
11. Eastern Galicia (occupation) URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1919/nov/18/eastern-galicia-occupation>. (date of access : 05.01.2019.)
12. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/jul/10/eastern-galicia#S5CV0156P0_19220710_HOC_120. (date of access : 02.01.2019.)
13. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/jul/06/eastern-galicia#S5CV0156P0_19220706_HOC_103. (date of access : 02.01.2019.)
14. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/aug/02/eastern-galicia#S5CV0157P0_1922080_2_HOC_181. (date of access : 02.01.2019.)
15. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/aug/03/eastern-galicia#S5CV0157P0_1922080_3_HOC_150. (date of access : 02.01.2019.)
16. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/dec/14/eastern-galicia#S5CV0159P0_1922121_4_HOC_185. (date of access : 02.01.2019.)
17. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/12/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230312_HOC_133. (date of access : 02.01.2019.)
18. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/20/eastern-galicia#S5CV0161P0_1923032_0_HOC_40. (date of access : 02.01.2019.)
19. Eastern Galicia URL : <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/21/eastern-galicia>. (date of access : 02.01.2019.)
20. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/apr/12/eastern-galicia#S5CV0162P0_19230412_CWA_87. (date of access : 02.01.2019.)
21. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/12/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230312_HOC_133. (date of access : 02.01.2019.)
22. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/15/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230315_HOC_126. (date of access : 02.01.2019.)
23. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/20/eastern-galicia#S5CV0161P0_1923032_0_HOC_40. (date of access : 02.01.2019.)

24. Eastern Galicia URL : <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/21/eastern-galicia>. (date of access : 02.01.2019.)
25. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/mar/15/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230315_CWA_163. (date of access : 02.01.2019.)
26. Eastern Galicia. URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/may/22/eastern-galicia#S5CV0154P0_19220522_HOC_31. (date of access : 05.01.2019.)
27. Eastern Galicia. URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/mar/13/eastern-galicia>. (date of access : 05.01.2019.)
28. Historia dyplomacji polskiej : w 5 t. / pod red. G. Labuda [i inn.]. Warszawa : Wyd-wa Naukowe PWN, 1995. 718 s.. T. 4.
29. League of Nations. Report to the Second Assembly of the League on the Work of the Council and on the Measures taken to Execute the Decisions of the First Assembly. 18 August 1921. URL : http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D_7737810#imageViewerLink. (date of access : 02.01.2019.)
30. Piszczkowski, T. Anglia a Polska, 1914–1939. W świetle dokumentów brytyjskich. Londyn : Oficyna Poetów i Malarzy, 1975. 456 s.
31. Poland URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/mar/21/poland#S5CV0161P0_19230321_CWA_71. (date of access : 02.01.2019.)
32. Proposal for armistice. URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1920/jul/14/proposal-for-armistice>. (date of access : 05.01.2019.)
33. Raport polityczny № 52/22, ściśle tajne, Londyn, 24.11.1922 // Archiwum Act Nowych w Warszawie. – Zespół 463. – Sygn. 61. – S. 286–290.
34. Regina-Zacharski, J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. 398 s.
35. Sprawy Polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały : w 3 t. / red. K.R. Bierzanek. Warszawa, 1967. 483 s. T. 2.
36. The Naturalization Act, 1914, Amendment // Official reports of the debates of the House of Commons of the Dominion of Canada. URL : http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC1304_04/1?r=0&s=1. (date of access : 12.01.2019.)
37. Treaty of peace (Hungary) bill. URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1921/apr/20/treaty-of-peace-hungary-bill#S5CV0140P0_19210420_HOC_338. (date of access : 05.01.2019.)
38. Ukrainian Independence. Agreement with Poland // The Times [Electronic resource]. 1920. 24 April. URL: <http://archive.timesonline.co.uk/>. (Date of access: 1.09.2008.)
39. Vilna and Eastern Galicia. URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/22/vilna-and-eastern-galicia#S5CV0161P0_19230322_HOC_203. (Date of access : 02.01.2019.)
40. Wedgwood, J.C. The future of the Indo-British commonwealth / J.C. Wedgwood. London: Theosophical Publishing House, 1921. 251 p.
41. West Ukrainian Republic. 26 February 1923 // Official reports of the debates of the House of Commons of the Dominion of Canada. URL : http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC1402_01/1?r=0&s=1. (date of access : 12.01.2019.)
42. Zurowski, M. The British foreign office and Poland's eastern minorities, 1918-1941 // The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian affairs. 1990. Vol. XLVI. № 3. P. 262-281.

Олена Дубровко

Гомельський державний університет імені Франциска Скорини,
кандидат історичних наук, доцент(Республіка Білорусь)

**Питання про Східну Галичину в парламентських дебатах Великобританії
на початку 1920-х років**

Анотація. У статті проаналізовано випадки появи на порядку денному палати громад британського парламенту на початку 1920-х років питання про статус Східної Галичини. Показано зміст виступів з цього питання, виявлені причини, що зумовили зацікавленість в ньому англійських парламентаріїв, джерела їх інформованості. Встановлено, що це питання порушувалося депутатами від опозиції в контексті критики політики власного уряду, що стимулювало його шукати прийнятну формулу його рішення.

Ключові слова: Великобританія, Східна Галичина, парламент, Польща, українці, автономія.

ABSTRACT

Alena Dubrouka

Francisk Skorina Gomel State University
PhD (History), Associate Professor (Belarus)

The question of Eastern Galicia in the parliamentary debates in Great Britain in the early 1920s

In this article on the basis of the analysis of the digitized editions of the official records of debates in the British Parliament and with the involvement of published and archival documents from English and Polish foreign ministries, English journalism and other sources the cases of Eastern Galicia status question appearance on the agenda of the House of Commons of the British Parliament in the early 1920-ies the are analyzed. It is shown that the content of the speeches on this issue was closely connected with the criticism expressed by the opposition-minded MPs to the government in the relation to the British policy in the Eastern European region, namely in connection with the undefined status of Eastern Galicia, transferred during the Peace conference in Paris under the Polish occupation, but not included in the Polish state. This situation has actualized the issue of compliance in the region of the right of Ukrainians to plebiscite. It was revealed that the awareness of parliamentarians in this matter is connected with the periodic statement of the League of Nations, including representatives of Canada, where a significant number of Ukrainian population lived, as well as with the information activities of a number of public organizations that raised the issue of the Jewish population situation. Economic interest is also noted as an incentive to raise questions on the Eastern Galician problem. It is established that the emergence of the Eastern Galician issue in the context of criticism of the policy of the British government, stimulated the latter to search for an acceptable formula for its solution: as a condition of the transfer of this region to Poland, the requirement of providing evidence of ensuring its autonomy within the Polish state was set.

Key words: Great Britain, Eastern Galicia, Parliament, Poland, Ukrainians, autonomy.

REFERENCES:

1. Dokumenty vneshnej politiki SSSR : v 21 t. / redkol.: G.A.Belov [i dr.]. Moskva: Gos. izd. polit. literatury, 1959. 702 s. T. 3.
2. Karpenko O.Y. Imperialistychna intervencija na Ukraini, 1918–1920. Lwiw, 1964. 256 s.
3. Liholat A.V. Razgrom nacionalisticheskoy kontrrevolyucii na Ukraine (1917–1922 gg.). Moskva : Gospolitizdat, 1954. 654 s.
4. Margolin A. Ukraina i politika Antanty. (Zapiski evreya i grazhdanina). – Berlin: Izdatel'stvo S. Efron", 1921. 397 s.
5. Chains'kij Y.O. Politika Velikoj Britanii i Francii shchodo teritorial'nih mezh Pol'shchi u 1918–1923 rokah : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02. Kyiv, 2011. 19 s
6. A history of the Peace conference of Paris : in 6 vol. / ed. by H.W.V. Temperley. – London : Henry Frowde and Hodder&Stoughton, 1921. – Vol. 5. – 483 p.
7. Baumgart, M. Wielka Brytania a odbudowa Polski, 1914–1923 / M. Baumgart. – Szczecin : Uniwersytet Szczecinski, 1990. – 214 s.
8. Davies, N. Great Britain and the Polish Jews, 1918-20 / N. Davies // Journal of Contemporary History. – 1973. – Vol. 8. – №. 2. – P. 119-142.
9. Documents on British Foreign Policy. 1st Ser./ed. by R. Butler [and others]. – London: His Majesty's stationary office, 1981. – Vol. 23. – 1026 p.
10. Documents on British Foreign Policy. 1st Ser./ed. by R. Butler [and others]. – London: His Majesty's stationary office, 1961. – Vol. 11. – 748 p.
11. Eastern Galicia (occupation) [Electronic resource]. URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1919/nov/18/eastern-galicia-occupation>. – Date of access : 05.01.2019.
12. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/jul/10/eastern-galicia#S5CV0156P0_19220710_HOC_120. – Date of access : 02.01.2019
13. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/jul/06/eastern-galicia#S5CV0156P0_19220706_HOC_103. – Date of access : 02.01.2019.
14. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/aug/02/eastern-galicia#S5CV0157P0_1922080_2_HOC_181. – Date of access : 02.01.2019
15. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/aug/03/eastern-galicia#S5CV0157P0_1922080_3_HOC_150. – Date of access : 02.01.2019.
16. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/dec/14/eastern-galicia#S5CV0159P0_1922121_4_HOC_185. – Date of access : 02.01.2019.

17. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/12/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230312_HOC_133. – Date of access : 02.01.2019.
18. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/20/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230320_HOC_40. – Date of access : 02.01.2019.
19. Eastern Galicia URL : <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/21/eastern-galicia>. – Date of access : 02.01.2019.
20. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/apr/12/eastern-galicia#S5CV0162P0_19230412_CWA_87. – Date of access : 02.01.2019.
21. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/12/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230312_HOC_133. – Date of access : 02.01.2019.
22. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/15/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230315_HOC_126. – Date of access : 02.01.2019;
23. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/20/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230320_HOC_40. – Date of access : 02.01.2019.
24. Eastern Galicia URL : <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/21/eastern-galicia>. – Date of access : 02.01.2019.
25. Eastern Galicia URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/mar/15/eastern-galicia#S5CV0161P0_19230315_CWA_163. – Date of access : 02.01.2019
26. Eastern Galicia. URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/may/22/eastern-galicia#S5CV0154P0_19220522_HOC_31. – Date of access : 05.01.2019.
27. Eastern Galicia. URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/mar/13/eastern-galicia>. – Date of access : 05.01.2019.
28. Historia dyplomacji polskiej : w 5 t. / pod red. G. Labuda [i inn.]. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 1995. – T. 4: 1918–1939 / P. Lossowski [i inn.]. – 718 s.
29. League of Nations. Report to the Second Assembly of the League on the Work of the Council and on the Measures taken to Execute the Decisions of the First Assembly. 18 August 1921. [Electronic resource]. URL : http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D_7737810#imageViewerLink. – Date of access : 02.01.2019.
30. Piszczkowski, T. Anglia a Polska, 1914–1939. W świetle dokumentów brytyjskich / T. Piszczkowski. – Londyn : Oficyna Poetów i Malarzy, 1975. – 456 s.
31. Poland URL : http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1923/mar/21/poland#S5CV0161P0_19230321_CWA_71. – Date of access : 02.01.2019
32. Proposal for armistice. URL : <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1920/jul/14/proposal-for-armistice>. – Date of access : 05.01.2019.
33. Raport polityczny № 52/22, ściśle tajne, Londyn, 24.11.1922 // Archiwum Act Nowych w Warszawie. – Zespół 463. – Sygn. 61. – S. 286–290.
34. Regina-Zacharski, J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923 / J. Regina-Zacharski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 398 s.
35. Sprawy Polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały : w 3 t. / red. K.R. Bierzanek – Warszawa, 1967. – T. 2. – 483 s.
36. The Naturalization Act, 1914, Amendment // Official reports of the debates of the House of Commons of the Dominion of Canada URL : http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC1304_04/1?r=0&s=1. – Date of access : 12.01.2019
37. Treaty of peace (Hungary) bill URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1921/apr/20/treaty-of-peace-hungary-bill#S5CV0140P0_19210420_HOC_338. – Date of access : 05.01.2019.
38. Ukrainian Independence. Agreement with Poland // The Times. – 1920. – 24 April. URL: <http://archive.timesonline.co.uk/>. – Date of access: 1.09.2008.
39. Vilna and Eastern Galicia. URL : http://hansard.millbanksystems.com/commons/1923/mar/22/vilna-and-eastern-galicia#S5CV0161P0_19230322_HOC_203. – Date of access : 02.01.2019.
40. Wedgwood, J.C. The future of the Indo-British commonwealth / J.C. Wedgwood. London: Theosophical Publishing House, 1921. 251 p.
41. West Ukrainian Republic. 26 February 1923 // Official reports of the debates of the House of Commons of the Dominion of Canada URL : http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC1402_01/1?r=0&s=1. – Date of access : 12.01.2019.
42. Zurowski, M. The British foreign office and Poland's eastern minorities, 1918-1941 // The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian affairs. – 1990. – Vol. XLVI. – № 3. – P. 262-281.

Статтю подано до редколегії 21.01.2019 р.

Олена Верещагіна-Білявська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)

**Трансформація жанру *passionmusic* як втілення світоглядних процесів
у мистецтві другої половини ХХ – початку ХХІ століття**

Анотація. У статті досліджено особливості функціонування жанру *пассіонів* у музичному мистецтві другої половини ХХ – початку ХХІ століття; охарактеризовано головні напрями його сучасної інтерпретації; визначено специфіку трансформації жанрових ознак *passionmusic* на прикладі аналізу Шостої симфонії С.Насідзе та кантати «Історія доктора Йоганна Фауста» А. Шнітке; виявлено особливості відображення сучасної світомоделі у тлумаченні старовинних духовних жанрів.

Ключові слова: *passionmusic*, жанрова модель, страсті, синергетична світо модель, симфонія, кантата, драматургія, С.Насідзе, А.Шнітке, Т.Манн

Композитори різних європейських музичних шкіл ХХ століття у своїй творчості постійно звертаються до жанрових моделей старовинної духовної музики, модифікуючи їх відповідно до сучасної культурної ситуації. Таке звернення можна сприймати одним із способів естетичного осмислення історії культури, результатом якого стає створення жанрових моделей мистецтва майбутнього з їх синтезом досягнень позаминулих, минулих і теперішніх епох. Особливо інтенсивним цей процес стає в останній третині ХХ століття, коли композитори все частіше своїм орієнтиром обирають музичну традицію, освячену диханням Вічності. Саме в музиці цього періоду з'являється надзвичайно загострене відчуття історичної пам'яті як спроби осмислення нерозривного зв'язку часів, зближення історично віддалених одна від одної епох під знаком загальних етичних проблем.

Однією з поширених форм історичної рефлексії стає трансформація культових жанрів, які з галузі музики літургійної переходять на концертну естраду, що свідчить про їх стійку екстраполяцію (за визначенням О.Соколова). Такими жанрами стали меса, реквієм, протестантські кантати, православні літургії, а також жанр *passionmusic* (страсті, *пассіони*), який у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття отримав нову вершину свого розвитку. Вже виключно для концертної естради були написані різноманітні варіанти *страстей* Кш. Пендерецького, А.Пярта, П. Гебрієла, Е. Денисова, О. Ларіна, О. Козаренка, С. Губайдуліної, єпископа Іларіона (Алфеева). Список авторів доповнюють О. Голіхов, Тань Дунь, В. Рим, Ф. Сикстен, Г. Шандерль, К. Леду, Дж. Макмиллан, С.Насідзе, Г.Коллум, П.Л.Руппель, Е.Костер, Г.Цахер, О.Г.Бларр, Ф. Вангенхайм, М.Друде, В.Блох, К.Рапф, Ж.Лангле та інші. Широкий інтерес до концертного варіанту *passionmusic* певною мірою відвернув увагу дослідників від літургійних *пассіонів* другої половини ХХ – початку ХХІ століття, до яких зверталися Й.Аренс, Г.Шрьодер, В.Холлфельдер, М.Бауманн, В. Меншик, Х. М. Лонквих, Й.Дрисслер, У. Баудах, Й.Вейраух, Н.Лінке, Е.Венцель, Г.Л.Ріхтер, Л.Граап, Й.Кох, А.Бруннер, А.Гуз, Р.Уоррен та багато інших.

Такий розлогий перелік літургійних і концертних творів, в основу яких покладено жанрову модель *passionmusic*, свідчить про те, що у другій половині ХХ століття розвиток жанру здійснювався у двох напрямках. Перший з них представляє орієнтацію на усі складові традиційної жанрової системи *страстей*, адже є частиною літургійного ритуалу; а другий орієнтується на розмивання кордонів жанру, міжжанровий синтез у зв'язку з концертною природою свого функціонування. Обидві гілки жанрового розвитку *пассіонів* потребують свого ретельного дослідження, яке знаходиться лише на початковому своєму етапі. Так, питанням сучасного функціонування *passionmusic* присвячені праці Л.Березовчук [1], Ю. Габай [3], О.Криворукової [5], Е.Рау [6], С.Савенко [7], В.Брауна [8], Й.Бадзяка [9;10] та інших музикознавців. Здебільшого дослідники фокусують свою увагу на таких трансформаціях жанру, що значно виходять за межі традиційної моделі, пояснюючи їх специфікою сучасної соціокультурної ситуації. З усього розмаїття жанрових трансформацій *passionmusic* у сучасному мистецтві автор статті обирає ті зразки, що змістовно вийшли далеко за межі традиційної жанрової моделі, зокрема Симфонію №6 Сулхана Насідзе «Пассіони» та кантату Альфреда Шнітке «Історія доктора Йогана Фауста». Метою статті є на основі попереднього комплексного аналізу зазначених творів визначити специфіку жанрових трансформацій *passionmusic* як втілення світоглядних процесів у мистецтві другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Для усвідомлення особливостей жанрових трансформацій пассіонів у сучасній музиці необхідно окреслити комплекс їх традиційних жанрових ознак. Їх характеристики було присвячено окрему роботу автора статті, де прослідковано шлях *passionmusic* від народного театралізованого дійства через псалмодичний і мотететний варіанти до досконалого жанру ораторіальної музики, перший розквіт якого припадає на творчість Й.С.Баха [2]. При визначенні комплексу жанрових ознак музичних творів, в основі яких лежить вербальний текст, саме він (тобто словесний текст) буде відігравати визначальну роль. Зміст Страсних глав одного з чотирьох канонічних Євангелій як чинник позамузичний становить суть семантичного інваріанту пассіонів. Отже, першою і провідною ознакою пассіонів є наявність тексту зі Страсних глав Євангелія, який доповнює вільна поезія. Авторські поетичні тексти виступають у ролі своєрідного «коментатора» подій або ж виконують рефлексивну функцію.

Другою ознакою жанру є специфіка його драматургії, що полягає у наявності двох планів розвитку та двох часових просторів. Усі «події» розгортаються у двох часових системах: часі реальному, хронологічному і так званому часі «астральному», вічному, позбавленому хронологічних ознак. Час реальний представлений у тексті Євангеліста, що базується на Страсних главах і завжди має конкретно-подієвий характер, а час «астральний» – у текстах поетичних, що підіймаються до рівня художньо-філософського узагальнення. Подія та її осмислення – два драматургічних плани, притаманні жанру пассіонів.

До традиційної жанрової структури пассіонів відносимо також вільне ставлення до канонічного тексту. У ХХ столітті його наявність взагалі стає необов'язковою, враховуючи міцну «пам'ять жанру» (визначення М.Бахтіна). Можна лише констатувати наявність загального змісту Страсних глав Євангелія як сюжетної основи для лібрето. Вже з часів ораторіальних страстей, чий розквіт припадає на XVIII століття, євангельський сюжет тлумачиться як життєва драма, а образ Ісуса Христа постає перед слухачем насамперед образом досконалої Людини, що здійснює акт самозречення заради людства.

Іманентно музичними ознаками *passionmusic* були великий колектив виконавців (хор, солісти, оркестр, орган) та велика кількість дійових осіб. Інтермедіями слугували як неканонічні духовні тексти, так і світська поезія. В основі музичної побудови знаходилася традиційна номерна структура, притаманна також жанрам ораторії та опери. Саме на такі жанрові ознаки ораторіальних пассіонів орієнтувалися композитори першої половини ХХ століття, проте їх наступники порушують вказані жанрові межі. Причина цих порушень криється, на думку автора, у втіленні нової світомоделі. Так, у період Відродження пассіони значною мірою слугували символом естетики *Musica humana*. Барокова традиція, втілена у пассіонах Й.С.Баха, євангельську драму вже розкриває більше як драму Людини, а не Бога, що було ближче для світосприйняття його епохи. Синергетична світо модель сучасної культури проковує не лише «розмивання» жанрових кордонів страстей, але й посилення міжжанрових зв'язків, що призводить як до появи синтетичних пассіонів, так і до втрати їх типових традиційних ознак.

Враховуючи велетенський масив сучасних творів у галузі *passionmusic*, можна вже виділити типові їх ознаки. По-перше, стилістичний аналіз пассіонних жанрів другої половини ХХ – початку ХХІ століття засвідчує приналежність багатьох зразків до руху неокласицизму, що не відтворює, а переосмислює старовинний стиль та його світоглядні засади. І саме завдяки неокласицизму у музичному мистецтві відроджуються семантичні моделі старовинних духовних жанрів, зокрема й *passionmusic*.

По-друге, концертне, а не літургійне, побутування жанру дозволило композиторам експериментувати не лише зі словесним текстом традиційної жанрової моделі, але й додавати різноманітні візуальні ефекти (світломузика, хореографія, костюми, сценографія), що було неможливим у літургійному варіанті.

Третьою ознакою сучасних пассіонів стало розширення географії їх побутування. Якщо в класичному варіанті *passionmusic* функціонували лише у католицькій та протестантській традиціях, то сучасні композитори вдаються й до різнонаціонального синтезу, суміщаючи музичні й ментальні особливості української православної (О.Козаренко), китайської та американської (Тань Дунь), латиноамериканської і російської (О.Голіхов) та інших музичних культур з традиційними ознаками жанру.

У розумінні страстей як сучасного культурного феномену Є. Рау виділяє два напрями інтерпретації євангельського сюжету. Першим з них є релігійно-містичне тлумачення, яке зосереджує увагу на споглядально-описовій стороні євангельської розповіді та її містичному смислі [6, с.154]. Водночас російська дослідниця зауважує, що прихильники такого тлумачення належать або до православного віросповідання, або є прихильниками східних релігій, яким притаманне як загальне містичне світобачення, так і містичне тлумачення православ'я.

Другим напрямом музикознавець виділяє соціально-моральне тлумачення релігійного сюжету у сучасних пассіонах. «Не применшуючи релігійного значення оповідання про Страсті

Христові, деякі автори пассіонів пов'язують їх з сучасними історичними подіями, з соціальними і культурними феноменами ХХ століття. Важливу роль у виникненні подібного трактування пассіонів відіграв Кшиштоф Пендерецький, який присвятив свої «Страсті за Лукою» жертвам Освенціму» [6, с.154]. Досить влучно про цей твір Кш. Пендерецького висловився Л. Березовчук, зауваживши, що «етична проблематика «Страстей» стає ніби екраном, на який одночасно проектується євангельська історія та історія духовних пошуків нашого сучасника» [1, с.131]. Таким чином, у соціально-моральному тлумаченні *passionmusic* спостерігаємо своєрідне сплетіння євангельських подій і трагедій ХХ століття.

Саме у річищі такого тлумачення жанру знаходиться Шоста симфонія грузинського композитора Сулхана Насідзе (1927-1996), що має назву «Пассіони» (1981). Окрім того, вона слугує яскравим прикладом міжжанрового синтезу і звернення до «пам'яті жанру», адже назва симфонії слугує своєрідним метафоричним посиланням до її змісту. Практично жодної з вище вказаних традиційних ознак жанрової моделі у Симфонії ми не віднаходимо ані на рівні драматургії, ані на рівні стилістики. Шоста симфонія «Пассіони» С.Насідзе більше відповідає жанровим ознаками вокальної симфонії. Натяком на пассіони, окрім назви, стає хіба що похоронний марш у фіналі, що асоціюється із крокуванням на Голгофу відповідно семантиці страстей. Цього, на нашу думку, недостатньо, щоб визнати в симфонії присутність принципів власне жанру страстей. Водночас сама назва симфонії С.Насідзе спонукає автора до частого використання принципів медитативної драматургії, що притаманні музиці філософського плану. Конкретизує соціально-моральне тлумачення жанру і використання у симфонії віршів класика грузинської літератури ХІХ століття Важи Пшавели. Можна також припустити, що програмна назва Симфонії використовується з метою перенесення одвічних розмірвань про страждання і спокуту, життя і смерть з рівня буденної свідомості в сферу морально-етичних рефлексій, освячених церковним обрядом. Слід також зазначити, що ознаки *passionmusic* в симфонії С.Насідзе помітні лише для добре підготовленого слухача.

У новому соціокультурному і стильовому контексті відроджує жанрові принципи пассіонів ораторіального типу Альфред Шнітке в кантаті «Історія доктора Йоганна Фауста» (1983), створивши найоригінальніший жанровий різновид – своєрідні «антипассіони», адже з погляду іманентно музичних ознак у цій кантаті присутні майже усі складові жанрової моделі, а ось словесний ряд вибудовує перед слухачем образ, кардинально протилежний герою страстей. Композитор змінює головний смисловий компонент жанрового комплексу – вербальний текст та його героя: замість образу Боголюдини Ісуса Христа, висуваючи головним образ чорнокнижника Фауста. Ісус Христос і Фауст – особистості ідейно полярні. Така ця їхня полярність дозволяє самому композитору визначити жанр кантати як «негативний пассіон», тому що тут йдеться про шляхи страждань якщо не антихриста, то у всякому разі «поганого» християнина».

З перших же хвилин звучання музики кантати «Фауст» слухачькі асоціації відразу розпізнають крокування на Голгофу, яким розпочинаються «Страсті за Матфеем» Й.С.Баха. Функція цього маршу, на наш погляд, – вираження авторського ставлення до свого героя. За твердженням А. Шнітке, в образі Фауста «поєдналися полярні якості людської природи – божественний вогонь природних талантів та бездарна гонитва за владою і насолодами, велич і чистота помислів та блюзнірська цікавість до зла і бруду, смілива сила пориву та нездатність впоратися з силами, розбудженими цим поривом. Як ніколи, образ Фауста актуальний сьогодні, коли людство опанувало енергією, здатною знищити або змінити на краще світ, але не знайшло ще способу приборкати нервову енергію своєї схильної до помилок свідомості, що породжує недовіру і ворожнечу. Найбільші поети і письменники, звертаючись до Фауста, індивідуально втілювали цю фігуру. Одні (як Гете) підкреслювали в ньому Прометеївське начало, інші (як Марло) бачили в ньому грішника, але для всіх характерно одне: ніхто з них не знайшов у собі сил для фарисейського засудження його, всі вони співчували йому і шукали можливості його порятунку. У всіх Фауст, що погруз у злі, зберігає найдорогоціннішу якість, що вирізняє людину – совість. Нещадний суд людства над собою, що здійснюється ним протягом всієї історії – джерело надії на майбутнє світу» [4, с. 19]. Таким чином, композитором ХХ століття образ грішника Фауста тлумачиться як символ прагнення сучасного людства до знань, що реалізується аморальними засобами. Сам Фауст в інтерпретації А.Шнітке усвідомлює свою гріховність і необхідність її спокутування, адже його останніми словами у лібрето кантати стали «Я помираю поганим, але добрим християнином».

Цікавим є факт обрання першоджерела для лібрето твору. Історія знає безліч історичних свідчень, міфів і легенд, художніх творів, де головним героєм виступає середньовічний чорнокнижник. Проте з велетенського масиву джерел і версій легенди про Фауста А. Шнітке обирає німецьку Народну книгу – перше друковане свідоцтво про «великого мага і чорнокнижника», що побачило світ в 1587 році у Франкфурті-на-Майні у друкарні Йоганна Шпіса. Особистість Фауста у виданні Й.Шпіса істотно відрізняється від її трактування в інших

літературних джерелах. Тут Фауст постає не стільки філософом і вченим, який уклав угоду з Мефістофелем з прагнення пізнання таємниць науки і життя, скільки звичайною людиною, яка погодилася на цю угоду під тиском своїх слабостей, вад та цікавості. Науковий інтерес, безперечно, володів Фаустом, але його супроводжувало безліч життєвих слабостей, що дозволяють звичайному читачеві Народної книги, як в дзеркалі, побачити свої власні вади та слабкості.

О.Івашкін здійснює спробу пояснити звернення композитора саме до Народної книги тим, що вона володіє демонстративною оповідальністю. Саме оповідальність дає можливість у музичному втіленні «досягнути ефекту хронікальності, правдивості всіх подій, що відбуваються з героєм – включно до грубого натуралізму сцени смерті Фауста» [4, с. 21]. Імпульсом до обрання саме Народної книги міг слугувати і роман Т.Манна «Доктор Фауст», у заключних главах якого оповідується про останній твір його героя Антуана Леверкюна – кантату «Плач доктора Фауста», що також була написана на тексти Народної книги. Т.Манн, описуючи музичну драматургію вигаданої ним кантати, вказує на відсутність у ній динамічності, контрастів і драматизму. А.Шнітке, навпаки, створює музику гостро конфліктну і драматичну. Кантата А.Леверкюна є твором релігійним. А.Шнітке риси релігійності привносить саме завдяки використанню літургійного жанру пассіонів.

У результаті комплексного аналізу кантати А. Шнітке «Історія доктора Йоганна Фауста» можна зробити висновок про те, що жанрові ознаки пассіонів функціонують на багатьох рівнях: від рівня стилю, композиції і драматургії до концептуального рівня твору. Введення стилістичних ознак *passionmusic* в твір слугує переосмисленню концепції не тільки жанру світської кантати, а й традиційної концепції особистості Фауста взагалі. Фауст та Ісус Христос у концепції сучасного композитора виступають романтичними героями, що втілюють один з типових варіантів романтичного конфлікту між прагненням до Істини через пізнання і неможливістю її досягнення в умовах замкнутого кола людського існування. І Фауст, і Ісус символізують прорив з цього кола: Христос своїм Божественним народженням, який від початку дав йому знання Істини, Фауст – змовою з Дияволом, який дав йому ілюзорне наближення до неї. Змова з Дияволом допомогла чорнокнижнику проникнути в таємниці, недоступні простому смертному. Ціною за таке пізнання стали спочатку душа, а потім і тіло Фауста. Подібно до того, як добро і зло, піднесене і нище, тісно переплетені в історії доктора Фауста, так минуле і сьогодення виявилися в кантаті в синхронному часовому вимірі: середньовічний герой і його сприйняття сучасним художником, старовинний жанр і стиль сучасного композитора.

Подібно до того, як в стилістику сучасного композитора вплітаються елементи старого стилю і естрадної музики, так і в драматургію і зміст світської кантати впроваджуються принципи жанру духовного. Можна погоджуватися чи ні з нашими роздумами про роль принципів *passionmusic* в кантаті, спростовувати або доводити парадоксальну спільність обох героїв, але не констатувати парадоксальну трансформацію духовного жанру, здається, неможливо.

Таким чином, у результаті комплексного аналізу творів, в яких ознаки пассіонів трансформуються найбільш кардинальним чином, можна прийти до висновку про те, що сучасні композитори трактують старовинну жанрову модель згідно з новими світоглядними традиціями. Синергетична світо модель, ніби провокує їх до руйнування кордонів між сучасним і старовинним стилями, світськими і релігійними жанрами. Так, жанровий підзаголовок «Пассіони» у симфонії С.Насідзе без використання їх типових ознак виступає як метафора, направляючи слухачку асоціації у річище соціально-моральної рефлексії. І навпаки – наявність усіх жанрових і стилістичних ознак ораторіальних страстей у світській кантаті «Історія доктора Йоганна Фауста» А.Шнітке вказує на кардинальне переосмислення композитором самого образу середньовічного чорнокнижника. Проаналізовані твори представляють два полюси функціонування і трансформації *passionmusic* у композиторській творчості другої половини ХХ – початку ХХІ століття і демонструють найяскравіші метаморфози духовної музики у сучасному світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовчук Л.Н. «Страсти по Луке» К. Пендерецкого и традиции жанра пассионов : к вопросу о стилиевых взаимодействиях // Вопросы музыкального стиля: сб. науч. тр. Ленинград: ЛГИТМиК, 1978. С. 121–134.
2. Верещагіна-Білявська О.Є. Становлення і розвиток *passionmusic* як відображення релігійних і мистецьких процесів в європейській культурі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.25. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. С.257-263.

3. Габай Ю.С. К проблеме семантического инварианта жанра. Контекст жанра Passionmusik // Жанрово-стилистические тенденции классической и современной музыки. Л.: ЛГШМ и К, 1980. С. 5–22
4. Ивашкин А.В. А.Шнитке. Штрихи к творческому портрету // Музыкальная жизнь. 1987. №17. С.19-21
5. Криворукова О.Е. Оратории на рождественский и страстной сюжеты последней четверти XX века в аспекте диалога традиций: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.03. Харьков, 2009. 252 с.
6. Ray E.P. Жанр пассиона в музыкальном искусстве: общий исторический путь и судьба в XX–XXI вв.: дисс. .... канд. искусствоведения: 17.00.02. Санкт-Петербург, 2018. 329 с.
7. Савенко С.И. Musica sacra Арво Пярта // Музыка из бывшего СССР: сб. ст. Москва: Композитор, 1996. С. 208–228.
8. Brown W.H. New life for the musical Passion: selected Passions for liturgical worship, 1955–2004 // Thine the Amen: essays on Lutheran church music in honor of Carl Schalk / ed. by C. H. Messerly. Minneapolis, 2005. Pp. 195–224.
9. Budziak J.K. Liminality, Postmodernity and Passion: towards a theoretical framework for the study of 21st century choral Passion settings // Religions. 2017. №8 (265). P. 2–18.
10. Budziak J.K. Passion beyond postmodernism: The choral Passion settings of Esenvalds and Lang, viewed through a liminal lens : dissertation prepared to the degree of Doctor of Musical Arts. Evanston, 2014. 183 p.

Елена Верещагина-Белявская

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат искусствоведения, доцент (Украина)

**Трансформация жанра passionmusic как воплощение мировоззренческих процессов
в искусстве второй половины XX - начала XXI века**

Аннотация. В статье исследованы особенности функционирования жанра пассионов в музыкальном искусстве второй половины XX –начала XXI века; охарактеризованы главные направления его современной интерпретации; определена специфика трансформации жанровых признаков passionmusic на примере анализа Шестой симфонии С.Насидзе и кантаты «История доктора Иоганна Фауста» А. Шнитке; выявлены особенности отражения современной модели мира в толковании старинных духовных жанров.

Ключевые слова: passionmusic, жанровая модель, страсти, синергетическая модель мира, симфония, кантата, драматургия, С.Насидзе, А. Шнитке, Т.Манн.

ABSTRACT

Olena Vereschahina-Bilyavska

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskiy State Pedagoical University
Candidate of Liberal Studies, Associate Professor

**The transformation of the passionmusic genre as an expression of the vision processes of Arts
in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century**

This article reflects studies of the passion genre in Music Art in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century. The European composers from different schools constantly apply to old genre models of the sacred music modifying them in accordance to the contemporary cultural situation. This is a reason why such sacred genres are no more performed in a church, but in concert halls. That made some reasonable changes in its genre model. The goal of the article is to define a specificity of the passionmusic genre transformation based on the analysis of the Sixth symphony by S.Nasidze and the cantata «The History of Doctor Johann Faust» by Alfred Schnittke. The author of the article characterized directions of the contemporary passionmusic interpretations and their genre features. Those are based on one of the Passion Chapters of the four Gospels fulfilled with a free verse. Author's poetic texts are used as a specific event commentator performing a reflexive function. All events take place in two time zones: real, chronological and astral which is eternal without any chronological features.

The main music genre features are a big group of performers (chorus, solo, orchestra, organ) and a huge amount of actors. Sacred texts and secular poetry were used as intermezzo. A traditional numeric structure behind a music structure is also applied to oral and opera genres. At the beginning

.....
of the XX century, composers took oral passions into account but their followers ruin mentioned genre boundaries. The reason for that is an expression of the new model in the contemporary culture. It leads not only to the blur of boundaries, but to the improvement of the genre-to-genre relations. It results in creating new synthetic passions and wasting their typical features.

The main features are: 1) Neoclassic identity, that recreates the ancient style; 2) concert instead of liturgical genre scenario which allows composers play with the traditional texts adding different visual effects (music-lights, choreography, costumes, scenario); 3) expanding its geography. Analyzing the complicity of texts by S.Nasidze and A.Schnittke, it's reasonable to sum up that modern composers interpret the ancient genre model according to new modern traditions. The symphony by S.Nasidze with the subtitle «Passions» is a specific metaphor which makes the audience think in reflexive way. On the contrary, all genre peculiarities of the oral passions in cantata «The History of Doctor Johann Faust» by Alfred Schnittke emphasizes on a redefinition of the medieval warlock image. Having analyzed the mentioned music pieces, we can define two different ways of passionmusic functioning and transforming in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century which demonstrate vivid changes in modern sacred music.

Key words: passionmusic, genre model, passions, synergetic world model, symphony, cantata, drama, S.Nasidze, A. Schnittke, T. Mann

REFERENCES:

1. Berezovchuk L.N. «Strasti po Luke» K. Penderetskogo i traditsii zhanra passionov : k voprosu o stilevykh vzaimodeystviyakh // Voprosy muzykalnogo stilya: sb. nauch. tr. Leningrad: LGITMiK, 1978. S. 121–134.
2. Vereshhagina-Bilyavs`ka O.Ye. Stanovlennya i rozvy`tok rassionmusic yak vidobrazhennya religijny`x i my`stecz`ky`x procesiv v yevropejs`kij kul`turi // Naukovi zapy`sky` Vinny`cz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo univerty`tetu imeni My`xajla Kocyuby`ns`kogo. Seriya: Istoriya. Vy`p.25. Vinny`cya: FOP Korzun D.Yu., 2017. S.257-263.
3. Gabay Yu.S. K probleme semanticheskogo invarianta zhanra. Kontekst zhanra Passionmusik // Zhanrovo-stilisticheskie tendentsii klassicheskoy i sovremennoy muzyki. L.: LGShM i K, 1980. S. 5–22
4. Ivashkin A.V. A.Shnitke. Shtrikhi k tvorcheskomu portretu // Muzykalnaya zhizn. 1987. №17. S.19–21
5. Krivorukova O.Ye. Oratorii na rozhdestvenskiy i strastnoy syuzhety posledney chetverti XX veka v aspekte dialoga traditsiy: dis. ... kand. iskusstvovedeniya: 17.00.03. Kharkov, 2009. 252 s.
6. Rau Ye.R. Zhanr passiona v muzykalnom iskusstve: obshchiy istoricheskiy put i sudba v XX–XXI vv.: diss. .... kand. iskusstvovedeniya: 17.00.02. Sankt-Peterburg, 2018. 329 s.
7. Savenko S.I. Musica sacra Arvo Pyarta // Muzyka iz byvshego SSSR: sb. st. Moskva: Kompozitor, 1996. S. 208–228.
8. Brown W.H. New life for the musical Passion: selected Passions for liturgical worship, 1955–2004 // Thine the Amen: essays on Lutheran church music in honor of Carl Schalk / ed. by C. H. Messerly. Minneapolis, 2005. Pp. 195–224.
9. Budziak J.K. Liminality, Postmodernity and Passion: towards a theoretical framework for the study of 21st century choral Passion settings // Religions. 2017. №8 (265). P. 2–18.
10. Budziak J.K. Passion beyond postmodernism: The choral Passion settings of Esenvalds and Lang, viewed through a liminal lens : dissertation prepared to the degree of Doctor of Musical Arts. Evanston, 2014. 183 p.

Статтю подано до редколегії 9.01.2019 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1: 94(477)(045)

DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-110-115

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету
доктор історичних наук, професор (Україна)

**Діяльність більшовицької влади по розкладу інтернованої Армії УНР:
сучасна вітчизняна історіографія**

***Анотація.** На широкому історіографічному і фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції в нагромадженні знань стосовно методів та способів, які використовувались спецслужбами радянської влади з метою дезорганізації та розкладу Армії УНР, інтернованої протягом 1921–1924 рр. у польських та румунських таборах, в сучасній вітчизняній історіографії. Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. З'ясовано, що попри значно глибоке дослідження цієї проблеми вітчизняними істориками, порівняно із зарубіжними фахівцями, існує коло питань, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.*

***Ключові слова:** сучасна українська історіографія, історіографічний процес, інтернована Армія УНР, українська військова еміграція, репатріація, радянські спецслужби.*

Хоча Польща відповідно до Ризького мирного договору 1921 р. з Радянською Росією та Україною, зобов'язалась роззброїти інтерновану на її території українську Армію і вислати її за межі країни разом з Урядом УНР і його державним апаратом, що перебували у Тарново, більшовицька влада не почувалася в безпеці. Адже радянські спецслужби, маючи свою агентурну мережу у таборах для інтернованих, інформували більшовицьке керівництво про те, що поляки, як і румуни, фактично саботували виконання взятих на себе зобов'язань, лише імітували жорстку політику щодо інтернованих вояків Української Армії. Це створювало реальну загрозу російському соціалістичному експерименту в Україні. Для її усунення радянське керівництво орієнтувало свої спецслужби на реалізацію низки заходів, які мали на меті розкласти зсередини українську військову еміграцію.

Варто зазначити, що обставини перебування вояків УНР у таборах інтернованих, що існували на теренах країн Центральної Європи у 1919–1924 рр., стали об'єктом активного дослідження сучасних вітчизняних істориків. Створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено низку дисертацій. Проте їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, не всі її аспекти висвітлені рівноцінно. Це стосується і настійливих спроб більшовицької влади будь за що дезорганізувати та розкласти зсередини інтерновану у таборах Польщі та Румунії 40-тисячну Армію УНР. Мають місце спроби запозичувати з праць українських зарубіжних істориків не верифіковану інформацію, їх не завжди бездоганні висновки щодо проблеми. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць українських зарубіжних авторів.

Відзначимо, що історики незалежної України активно підключились до вивчення цієї теми вже у 90-х рр. ХХ ст. Цікавою, зокрема, є стаття Т. Єременко «Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923)». Серед проблем, які намагались обидві сторони розв'язати в міжвоєнний період, дослідниця виділяє й проблему обміну біженцями та військовополоненими. Важлива роль при цьому відводилась Змішаній польсько-українській комісії, яка була створена 24 лютого 1921 р. відповідно до Угоди про репатріацію між РРФСР, УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого. Т. Єременко звертає увагу на той факт, що російсько-радянська делегація цієї комісії не лише розпочала збір даних про чисельність інтернованої Армії УНР, а й розгорнула радянську агітацію, спрямовану на повернення її рядових та офіцерів в Україну. Дослідниця, аналізуючи хід репатріації, дійшла висновку, що вона проходила дуже важко. «У своїх звітах РУД постійно підкреслювала, що її членів зустрічають вкрай вороже, підозріло, – пише автор, – особливо цей настрій посилюється, коли у Польщі стало відомо про розстріл частини репатріантів неподалік від кордону та про покарання близьких, які залишалися на радянській території» [1, с. 62].

У статті Т. Єременко аналізуються заходи, яких вжило командування Армії УНР для протидії розкладовій діяльності українсько-радянської комісії серед інтернованих українських

вояків. Це – контрпропаганда, роз'яснення їм справжніх цілей, які переслідували більшовики, здійснюючи репатріаційну політику, осуд та ізоляцію тих, хто все ж виявляв бажання повернутися [1, с.63].

Найбільш повно, на наш погляд, у 90-х рр. ХХ ст. висвітлив політику радянської влади щодо інтернованої Армії УНР М. Павленко. Аналізуючи зокрема політику радянської влади щодо інтернованих українських вояків у Польщі, М. Павленко зазначає, що для неї не підлягала сумніву необхідність ліквідації таборів для інтернованих. Тому, пише М. Павленко, радянська сторона вдалась до дипломатичного та особливо економічного тиску на польську державу. Автор цитує посла радянської Росії у Польщі Л. Карахана, який заявив міністру закордонних справ Польщі Я. Домбському: «Поки хоч один петлюрівець буде у таборі, поляки не одержать 50 млн. крб. золотом, що повинні бути їм видані згідно Ризького трактату» [2, с. 146].

Більшовицькому послу вдалося досягти свого, оскільки 7 жовтня 1921 р. російський і польський міністри закордонних справ підписали протокол, відповідно до якого польський уряд зобов'язався розірвати стосунки з антибільшовицькими українськими та російськими організаціями. Але оскільки польське керівництво робило це повільно, вбачаючи в перебуванні на своїй території Армії УНР додатковий козир у взаємовідносинах з більшовиками, радянське керівництво розробило низку заходів з метою політичного розкладу військової еміграції. Серед них – агітація і пропаганда, використання можливостей спецслужб, амністія для рядового та командного складу, репатріація на батьківщину. Заслані до всіх польських таборів для інтернованих більшовицькі агенти агітували інтернованих щодо виїзду в радянську Україну, розписували переваги радянського ладу. Як результат, вже влітку 1921 р. з'явилися перші дезертири, серед яких були й представники старшинства [2, с. 145].

Автор досить докладно висвітлює всі перипетії репатріаційного процесу в Польщі, аналізує контрзаходи українського армійського командування з метою його зриву. Висновки дослідника однозначні: незважаючи на всі намагання більшовицької влади розкласти українську військову еміграцію, бажаних результатів вона не досягла. Масового повернення українських вояків не сталося: з 1 червня 1922 р. по 1 січня 1923 р. з польських таборів до УСРР повернулося всього 1410 військовиків Армії УНР (149 старшин, 1261 рядових), що складало менше 10% від її чисельності. Це стосується й інтернованих українських вояків у таборах Румунії. З 235 українських старшин, які перебували в Румунії на момент закриття таборів для інтернованих, в Україну з повинною повернулося лише 11. Більшість колишніх українських військовиків, зазначається у монографії, залишилися на терені Румунії [2, с. 168, 281].

Вітчизняні фахівці продовжили активно вивчати зазначену проблему й у першому п'ятнадцятиріччі ХХІ ст. Звертає на себе увагу дисертаційне дослідження М. Гетьманчука «Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.». У ньому зазначається, що уряд УСРР важливою умовою їх нормалізації висував вимогу усунення з її теренів Армії УНР. Під його тиском, в першу чергу, дипломатичним, а також військовим та економічним, зазначає автор, польський уряд був змушений розпустити табори, а С. Петлюра залишив Польщу [3, с. 22–23].

На репатріацію, як винайдений більшовиками спосіб розпорошення української політичної еміграції звернули увагу автори 5-го тому шеститомної монографії «Політична історія України. ХХ століття». У першому його розділі В. Трощинський та А. Шевченко не лише сформулювали причини повернення емігрантів на батьківщину, а й проаналізували методи, якими користувались більшовики для пришвидшення цього процесу. Вони звертають увагу на активну агітаційну діяльність радянських дипломатичних представництв в країнах, що були місцями осідку української політичної еміграції, а також допомогу їм місцевих комуністів, представників інших лівих сил. Водночас у праці зазначається, що у середовищі української політичної еміграції пропаганда більшовицьких емісарів не мала особливого успіху [4, с. 34].

Характерною рисою дослідницьких пошуків вітчизняних фахівців початку ХХІ ст. щодо розкладової діяльності більшовицької влади в середовищі української військової еміграції є їх відхід від категоричного заперечення будь-яких успіхів уряду УСРР у цьому напрямі. Свідченням цього є дисертаційні дослідження О. Купчика, В. Піскун, О. Гісема. Так, О. Гісем, зокрема, зазначає, що українська радянська дипломатія з метою нейтралізації української політичної еміграції на польській території здійснила в період з березня 1921 р. до початку 1922 р. низку заходів в рамках першого дипломатичного наступу УСРР на Польщу. Завдяки цьому наступу з території Польщі були усунуті найбільш небезпечні для більшовицької влади діячі, припинили свою активну діяльність керівні центри УНР, що, так само послабило можливість їхньої допомоги повстанському рухові в Україні [5, с. 15]. Другий дипломатичний наступ (1922 р.) хоча лише частково досяг мети, проте призвів до політичної нестабільності у Польщі після виборів до польського сейму, сприяв згодом втраті влади Ю. Пілсудським – одним з небагатьох польських

політиків, який продовжував надавати підтримку інтернованій Армії УНР після Ризького миру 1921 р. [5, с. 16].

Оскільки більшовицька влада активно використовувала у боротьбі з українською політичною еміграцією можливості спецслужб, вітчизняна історична наука продовжила вивчати методи і наслідки їх роботи у цьому напрямку. Об'єктом дослідження багатьох істориків стала, зокрема, діяльність такої спецслужби більшовицького керівництва УСРР як «Закордот». Значну допомогу дослідникам у вивченні форм, методів і змісту діяльності цієї глибоко законспірованої структури комуністичної партії надав вихід у 2000 р. збірника документів «Закордот» в системі спецслужб радянської України» (135 документів) [6]. Наведені у збірнику матеріали слідства, яке польська контррозвідка здійснила після викриття мережі «Закордоту» на Волині, засвідчили, що одним з головних завдань «Закордоту» була дискредитація петлюрівських організацій за кордоном, розклад їх збройних формувань, а сама спецслужба фінансувалась радянським урядом у Москві.

Спираючись на матеріали збірника, вітчизняні фахівці не лише продовжили дослідження діяльності «Закордоту», а й в більш широкому плані розглянули методи діяльності радянського керівництва з метою розкладу української військової еміграції. Зокрема, важливу інформацію, яка засвідчує, що для досягнення цієї мети більшовицька влада постійно нарощувала фінансові можливості своїх спецслужб, подає В. Сергійчук у праці «Будівничий самостійної України». Автор зазначає, що 26 квітня 1922 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе прийняла рішення створити окремий таємний фонд, який мали наповнювати коштами визначені цим рішенням урядові структури. Так, управління Наркомату зовнішньої торгівлі по УСРР мало щомісячно перераховувати на рахунки фонду по 1 мільярду карбованців, Наркомат продовольства й управління Ради народного господарства по УСРР – по 500 млн. крб. Саме ці кошти активно використовувались радянськими спецслужбами для фінансування діяльності більшовицьких агітаторів, інформаторів, провокаторів в середовищі української еміграції, утримання «лояльних» україномовних часописів, виплати гонорарів публікаторам замовних статей [7, с. 27].

Варто відзначити й науковий доробок з окресленої проблеми В. Піскун. Дослідниця не лише детально проаналізувала розкладову діяльність «Закордоту» в середовищі української політичної і військової еміграції, а й всебічно охарактеризувала усю палітру методів, які застосовували радянська влада у боротьбі з «петлюрівщиною». У її працях було доведено, що, здійснюючи таку боротьбу, більшовики розгорнули потужну пропагандистську роботу як в Україні, так і за її межами. «За кордоном, – пише дослідниця, – вони посилили роботу з дискредитації відомих українських політиків, створювали прорадянські громадські організації, перекупували українські видання, засновували прорадянські та субсидіювали такі видання й окремих політиків, які б офіційно підтримали радянську владу в Україні» [8, с. 24]. Одним з важливих методів боротьби більшовицької влади проти української еміграції було виманювання в Україну видатних політичних діячів через інспіровану більшовиками акцію під назвою «зміновіхівство» чи «поворотівство». В. Піскун, О. Купчик та інші вітчизняні історики визнають, що більшовицькій владі, незважаючи на спротив польської влади, очільників української еміграції, все ж вдалося завдяки «зміновіхівському рухові», повернути з еміграції частину політичних емігрантів.

У працях вищеназваних українських дослідників визначений і комплекс причин, які спонукали частину політичних (в т.ч. і військових) емігрантів до повернення в більшовицьку Україну. Серед них – поява зневіри щодо успішних перспектив подальшої боротьби за незалежність України після поразки Другого Зимового походу 1921 р.; нетривкість українського державотворчого статусу; відірваність від Батьківщини; чужомовне середовище, а в Україні натомість – задекларована політика «українізації»; агітаційний вплив українських радянських провідних діячів, котрі працювали в посольствах та місіях УСРР; політичні чвари всередині українського проводу тощо [8, с. 25; 9, с. 12].

На початку XXI ст. з метою розкладу української військової еміграції продовжив досліджувати діяльність спецслужб УСРР В. Сідак. Привертає, зокрема, увагу стаття «Радянські спецслужби в дезорганізації української еміграції у міжвоєнний період», підготовлена ним спільно з дослідницею Т. Вронською. У статті констатується, що арсенал методів боротьби з еміграцією та її симпатиками в Україні у радянських спецслужб був різноманітним – «від фізичного знищення найбільш небезпечних «ворогів» до організації цільових спецоперацій по розкладу еміграції зсередини [10, с. 361]. Використовувались й такі методи боротьби з уенерівською еміграцією як підкидання компрометуючих матеріалів на провідних політичних і військових діячів, сфабрикованих документів, які розпалювали ворожнечу між окремими еміграційними відгалуженнями [10, с. 361–362]. Автори статті закономірно ставлять питання: чому ж екзильні спецслужби, достеменно знаючи ці методи, не вберегли свої організації від

проникнення та розкладової діяльності більшовицької агентури? Відповідь дослідників сформульована досить чітко. Головна причина – відсутність єдності у лавах української політичної еміграції. Взаємне поборювання у державницьких лавах створило сприятливий ґрунт для розкладової роботи більшовиків, що знекровлювало й без того послаблену чварами українську еміграцію [10, с. 365].

Серйозною допомогою дослідникам для подальшої розробки цієї проблеми став й вихід у світ двох збірників документів. Перший з них – «Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 – 1923 рр.)» (2008 р.), другий – «Україна – Польща: 1920 – 1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали» (2014 р.). Наведена у документах інформація свідчить, що більшовицька влада в Україні та в Росії, вбачаючи в існуванні політичної (в т.ч. і військової) еміграції велику небезпеку для себе, одразу вдалась до розробки програми по її знешкодженню.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що на сьогодні у вивченні протиборства радянської влади з українською політичною (в т.ч. і військовою) еміграцією залишилось значно менше прогалин. Багато аспектів цього протистояння висвітлені чіткіше, його наслідки для еміграції адекватно оцінені. Водночас, ще є питання, над якими вітчизняним фахівцям варто попрацювати. Зокрема, лише епізодично висвітлюється діяльність дипломатичних представництв УСРР з метою повернення на бік радянської влади лівих партій Польщі з наступним їх використанням для розкладу української політичної еміграції. Низка методів, які застосовували для її розкладу спецслужби більшовиків, лише названі, приклади їх практичної реалізації на теренах Польщі та Румунії у публікаціях сучасних істориків відсутні. Мова йде про поширення дезінформаційних матеріалів у пресі цих держав, стравлювання інтернованих українських вояків, які мали різну політичну орієнтацію, компрометацію провідних політичних та військових діячів УНР, що перебували в екзилі. Майже не згадується активна діяльність більшовицької розвідки з метою перевербування агентів унерівської розвідки і їх наступного використання для розпалювання суперечностей у середовищі української еміграції. Лише побіжно йдеться про діяльність іноземного відділу ОДПУ при НКВС РСФРР (зовнішня розвідка).

Подальше дослідження цих та інших малодосліджених аспектів дозволить, на наш погляд, піднести на більш високий науковий рівень аналіз окресленої у статті проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923) // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 56–70.
2. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919– 1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
3. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... д–ра істор. наук: спец. 07.00.02. Львів, 2004. 34 с.
4. Політична історія України. XX століття: у 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918 – 1940). / В.П. Трощинський (кер.), А.А. Шевченко, Р.Г. Симоненко та ін. Київ : Генеза, 2003. 720 с.
5. Гісем О.В. Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР 1921 – 1923 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Київ, 2008. 19 с.
6. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. Київ: Вид-во НА СБУ, 2000. 213 с.
7. Сергійчук В. Будівничий самостійної України. Київ: КПП Сергійчук М.І., 2006. 64 с.
8. Піскун В.М. Українська політична еміграція 20-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... д–ра істор. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 43 с.
9. Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 17 с.
10. Сідак В., Вронська Т. Радянські спецслужби в дезорганізації української еміграції у міжвоєнний період // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. Вип. 9. С. 360–366.

Николай Стопчак

Винницький торгово-економічний інститут
Київського національного торгово-економічного університету
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Деятельность большевистской власти по разложению интернированной Армии УНР: современная отечественная историография

Аннотация. В статье комплексно проанализирована современная отечественная историография, касающаяся методов и способов, которые использовались спецслужбами

советской власти с целью дезорганизации и разложения Армии УНР, интернированной в польских и румынских лагерях в 1921–1924 гг. Виявлено, систематизированы и охарактеризованы основные группы историографических источников по данной проблеме. Сделан вывод о том, что несмотря на более глубокое исследование данной проблемы отечественными историками по сравнению с зарубежными, существует ряд вопросов, которые требуют дальнейшего изучения и научной интерпретации.

Ключевые слова: современная украинская историография, историографический процесс, интернированная Армия УНР, украинская военная эмиграция, репатриация, советские спецслужбы.

ABSTRACT

Mykola Stopchak

Vinnitsya trade and economic institute
of the Kyiv national trade and economic university
Dr (History), Professor (Ukraine)

Activities of the Bilshovick Authorities aimed to Disintegrate the Interned Army of the UPR: modern national historiography

The article is sanctified to research of modern domestic historiography in relation to activity of bolshevist power in the Polish and Romanian camps Army of UPR with the aim of curriculum of internee. Methodology, historiography, research sources, is considered. The systematized and analysed historiography sources educed, on issue for 1921–2017, their classification is carried out. The all-round study of sources allowed complex to analyse historiography work of the Ukrainian and foreign historians in relation to methods and methods that was used by the special services of soviet power of internee Army of UPR, with the aim of disorganization.

A structure and plenitude of knowledges of modern domestic researchers was about all period of stay of internee Army UNR in the camps of Poland and Romania. It was rotined that researchers selected the basic methods of fight against military emigration of the soviet special services: physical elimination of the most dangerous «enemies», repatriation, organization of having a special purpose specoperacy, pidkidannya of compromising materials, is on leading political and soldiery figures, manufacturing of documents, which exasperated enmity between separate. Underlined, that the bolshevist special services in camps for an internee often operated insidious methods, tried to play on senses of people, which were long time torn off from a paternal house and experienced for native them people.

In the articles selected there were questions above which worked domestic specialists. Among them is activity of diplomatic representative offices of UKRAINE with the purpose of bringing in on the side of soviet power of the left parties of Poland with their next used of Ukrainian political and military emigration; analysed of such methods which applied for its time-table camps of Poland and Romania of the special service of bolshevists, as stravlyuvannya of the internee Ukrainian warriors which had a different political orientation, compromising

The subsequent study of afore-named questions will allow to bring on a higher scientific level the analysis of the problem probed in the article.

Key words: Ukrainian foreign historiography, historiographical process, interned Army of the UPR, Ukrainian military emigration, repatriation, Soviet special services.

REFERENCES:

1. Yeremenko T.I. Politychni ta dyplomatychni vidnosyny radianskoi Ukrainy z Polskoiu Respublikoiu (1921–1923) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1998. № 4. S. 56–70.
2. Pavlenko M.I. Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919–1924 rr.). Kyiv, 1999. 352 s.
3. Hetmanchuk M.P. Ukrainske pytannia v radiansko-polskykh vidnosynakh 1920–1939 rr.: avtoref. dys. ... d–ra istor. nauk: spets. 07.00.02. Lviv, 2004. 34 s.
4. Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: u 6 t. T. 5: Ukraintsi za mezhamy URSR (1918–1940) / V.P. Troshchynskyi (ker.), A.A. Shevchenko, R.H. Symonenko ta in. Kyiv: Heneza, 2003. 720 s.
5. Hisem O.V. Dyplomatychni vidnosyny mizh Polshcheiu ta USRR 1921 – 1923 rr.: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.02. Kyiv, 2008. 19 s.
6. «Zakordot» v systemi spetssluzhb radianskoi Ukrainy: Zbirnyk dokumentiv. Kyiv: Vyd-vo NA SBU, 2000. 213 s.
7. Serhiichuk V. Budivnychy samostiinoi Ukrainy. Kyiv: KPP Serhiichuk M.I., 2006. 64 s.

8. Piskun V.M. Ukrainska politychna emihratsiia 20-kh rr. KhKh st.: avtoref. dys. ... d–ra istor. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2007. 43 s.
9. Kupchuk O.R. Zovnishnopolitychna diialnist uriadu USRR (1920–1923 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2005. 17 s.
10. Sidak V., Vronska T. Radianski spetssluzhby v dezorhanizatsii ukrainskoi emihratsii u mizhvoiennyi period // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» Ostroh: RVV Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2007. Vyp. 9. S. 360–366.

Статтю подано до редколегії 13.12.2018 р.

УДК 94(477)“1920»

DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-115-121

Влада Сокирська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Відносини між РСФРР і УСРР 1920-х рр. крізь призму радянської історіографії

Анотація. У статті проаналізовано стан наукової розробки проблеми відносин між РСФРР і УСРР 1920-х рр. в радянській науковій літературі. Використання проблемно-хронологічного методу дало можливість історіографію проблеми, враховуючи ключові концепції, характерні для вказаного періоду історії, поділити на групи та здійснити її періодизацію. Доведено, що розробка проблеми відносин між РСФРР і УСРР радянськими істориками має вади схематичного викладення матеріалу, суб'єктивізму, обмеженості у використанні джерельної бази, упередженості висновків, надмірної заідеологізованості та міфотворчості.

Ключові слова: РСФРР, УСРР, відносини, тоталітарна держава, радянська історіографія.

Сучасний стан відносин між Російською Федерацією і Україною змушує повертатися до історії формування між ними стосунків після розпаду Російської імперії. Фактично, до набуття Україною незалежності у серпні 1991 р., в історіографії домінувала сталінська концепція «об'єднаного руху». Формально договірні республіки, що увійшли до складу СРСР, були суверенними, але політика офіційного Кремля не дозволяла історикам досліджувати їх реальний суверенітет як в політичних, так і в адміністративних та соціально-економічних питаннях.

Метою статті є характеристика стану наукової розробки проблеми відносин між РСФРР і УСРР у 1920-рр. в історіографії радянської доби.

Аналіз та структурування автором наявної радянської історіографії з обраної теми здійснено з використанням базового для історичних досліджень проблемно-хронологічного методу, що дав можливість врахувати ключові концепції, характерні для вказаного періоду історії. Враховуючи дослідницькі традиції, наявну з окресленої проблеми наукову літературу радянської доби нами поділено на дві групи: доробок безпосередніх учасників державного будівництва періоду 1920-х рр. та дослідження радянських істориків і політичних діячів. Саме така структура аналізу радянської історіографічної бази дозволяє найбільш об'єктивно і повно висвітлити окреслену проблему.

До першої історіографічної групи можна віднести праці партійних та державних діячів 1920-х рр. (М. Брюханов [4], М. Владимиров [8], Г. Гринько [15], А. Давид [16], Л. Каганович [21], Е. Квірінг [23], М. Скрипник [36–37], М. Фрунзе [40]), представників відомств та наукових установ (М. Боголепов [3], М. Ветошкін [6], К. Воблий [9], М. Волобуєв [10], А. Гірчак [12], О. Горбенко [13], А. Грінштейн [14], В. Доброгаєв [18], В. Качинський [22], А. Марков [27], П. Мальців [28], Л. Перчик [32], М. Полоз [33], М. Порш [34], О. Шліхтер [43]). Вони вплинули на формування ідеологем в історіографії радянської російської політики щодо України у 1920-х рр. Саме державні та партійні діячі, провідні економісти, фінансисти, співробітники радянських установ у той час брали безпосередню участь у розробці програм суспільно-політичного та економічного розвитку республік, визначали характер їх поведінки та рівень співпраці, стали першими істориками проблеми.

На сторінках політико-економічного журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України», що виходив друком з 1925 р., публікували статті М. Волобуєва, Є. Гірчака, А. Річицького, Л. Перчика. Вони породили дискусію з питань економічного розвитку України та її місця в загальносоюзній

економіці. На сторінках видання друкували статті провідних партійних і державних функціонерів, що стосувалися проблем партійного, радянського і господарського будівництва. 1920-ті рр. принесли значну кількість цікавих матеріалів для студій розвитку української економічної думки, яка, будучи скованою офіційними вимогами радянсько-більшовицької доктрини, не мала можливості себе повністю національно самовизначити.

Вивчені у процесі дослідження праці цих діячів, які у свій час здійснили істотний практичний вплив на характер діяльності органів влади, сприяли глибокому розумінню внутрішньополітичної та внутрішньоекономічної ситуації 1920-х рр. Слід зауважити, що цим авторам у переважній більшості притаманне висвітлення політики відносин між республіками крізь призму партійно-політичної доцільності та з позиції російського шовінізму.

Після розпаду Російської імперії Україна стала ареною потужних політичних та соціально-економічних процесів. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр., у результаті розколу УСДРП, в Україні сформувалася течія націонал-комунізму, яка намагалася поєднати ідеї комуністичної перебудови суспільства з національно-визвольним рухом. Українські націонал-комуністи мали власну програму вирішення національного питання. Її головними пунктами були рівноправність України з Росією при наявності між ними федеративного зв'язку: «Нова Росія і нова Україна – дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і, в той же час, об'єднані спільними інтересами, пошаною одна до одної – ось до чого ми прагнемо» [26, с. 249].

Представники цієї течії (А. Буценко [5], В. Затонський [19], Г. Лапчинський [25], М. Скрипник [37], С. Мазлах та В. Шахрай [26]) в силу різних обставин опинилися на керівних посадах і намагалися, на скільки це було можливо, опиратися більшовицькій централізаторській політиці. У 1919 р. у Саратові видано книгу С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?)». Вона стала теоретичним обґрунтуванням українського націонал-комунізму та платформою усіх самостійницьких політичних течій – боротьбистів, укапів, федералістів у КП(б)У, сприяла формуванню «шумкізму», «хвильовізму», «волобуєвщини». Автори передбачали переродження держави, сформованої більшовиками, в «єдину і неділиму» тюрму народів, а в далекій перспективі – незалежність України [26]. Хоча московському центру вдалося розгромити націонал-комуністичну течію в Україні в умовах перетворення СРСР у тоталітарну державу, її фундаментальні ідеї все ж проявилися у дисидентському русі 1960–1980-х рр. та в період здобуття Україною незалежності на початку 1990-х рр.

Розпочинаючи огляд радянської історіографії маємо підкреслити, що у дослідників цього періоду завжди був значний інтерес до 1920-х рр. Як засвідчують новітні бібліографічні покажчики, проблемам державного будівництва, соціально-політичного та культурного розвитку в СРСР загалом і в Україні, зокрема, присвячені тисячі праць. Однак, попри чисельність здійснених досліджень, для усєї історіографії радянського періоду характерним є брак джерельної бази, пов'язаний з засекреченням статусом значного числа архівних фондів та належним фільтруванням компетентними органами доступних для науковців джерел.

Зберігаючи спільні риси, на різних своїх етапах радянська історіографія набувала специфічних особливостей, пов'язаних зі змінами політичної кон'юнктури та впливом на формування наукової історичної думки. Це зумовило нашу потребу для її характеристики виділити чотири основні хронологічні періоди: 1) початок 1920-х рр. – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х рр. – початок 1950-х рр.; 3) середина 1950-х рр. – перша половина 1980-х рр.; 4) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.

Встановлення більшовицького режиму на переважній частині території колишньої Російської імперії, формування СРСР, здійснення непу та коренізації започаткували процес осмислення істориками національної політики. У численних статтях, брошурах, виступах чиновників, які носили більш пропагандистський, ніж аналітичний характер, простежують основи, які закладалися у формуванні принципів більшовицької національної політики.

До середини 1920-х рр. суттєво зростає кількість публікацій науково-популярного характеру, у тематиці яких продовжує домінувати проблема національно-державного будівництва [19; 35; 36–37; 41]. З'являється і низка ґрунтовних праць, у яких аналізується конституційний процес [35], розглядаються форми можливого державного устрою для такої складної держави, якою був Союз Радянських Соціалістичних Республік, питання господарського районування [5], приділялася увага національно-державному будівництву та державно-правовим відносинам між республіками. Ці праці уже вирізнялися постановкою конкретної наукової проблеми, спробою її аналізу та осмислення, мали документальну базу.

Отже, суспільно-політична ситуація цього періоду ще давала можливість дослідникам відносно вільно висловлюватися про проблеми державного і господарського будівництва, відносини між органами влади, часом навіть вдаватися до критики. Однак у тих критичних зауваженнях не піддавалися сумніву загальний політичний курс Кремля, а створення СРСР бачилось як закономірність реалізації більшовицької національної політики. Для цих досліджень

характерна вузька джерельна база, з огляду на те, що радянські архіви тільки почали формуватися, та суб'єктивізм, оскільки переважна кількість праць цього часу була написана самими творцями цієї політики.

На наступний історіографічний період припадає формування тоталітарної держави, повернення до політики великодержавного російського шовінізму, боротьби з будь-якими проявами націоналізму. У цих умовах інтерес до теми відносин між суб'єктами Союзу РСР втрапився, більшість дослідників, що займалися цими питаннями, потрапили під репресії або були фізично ліквідовані. Серед тих, хто залишався на волі, панував страх, який не давав можливості критикувати або піддавати сумніву не лише стратегічні, але й тактичні кроки більшовиків в Україні. Характерною рисою досліджень тих часів було обмежене використання архівних матеріалів. Фактичний матеріал використовувався переважно як приклад, а не джерело дослідження. Натомість основними джерелами та методологічною основою вивчення історії розвитку міжнаціональних відносин на теренах колишньої Російської імперії стають праці Й. Сталіна [38].

Історія РКП(б)–КП(б)У, проблеми становлення радянської влади, зокрема в Україні, перебували в центрі уваги практично всіх радянських дослідників. Головним їх завданням було довести, що більшовицька влада – це свідомий вибір українського народу. Головна увага у їх працях приділялася реалізації більшовицької національної політики, на дослідження процесів боротьби українців за свою незалежність було накладено табу. Натомість інтенсивно досліджуються питання об'єднання республік та утворення СРСР і насамперед керівної ролі Й. Сталіна, Комуністичної партії та російського народу в цьому процесі [42]. Популярною стає тема інтернаціоналізму, формування єдиного народногосподарського комплексу, переваг соціалізму над капіталізмом.

Таким чином, праці дослідників другого радянського історіографічного періоду мають вади схематичного викладення матеріалу, обмеженості у використанні джерельної бази, упередженості висновків.

Характерною рисою окресленого третього періоду радянської історичної літератури є її надмірна заідеологізованість та міфотворчість. Одним із головних завдань потужних більшовицьких ідеологічних структур було формування псевдоісторичної пам'яті. Праці істориків цього періоду продовжували посилено виконувати роль ідеологічного обґрунтування формування єдиної радянської держави, трактування утворення СРСР як закономірного результату більшовицької національної політики. Тому проблема міжреспубліканських відносин загалом і радянської російської політики зокрема у них практично не порушувалася. Радянській історіографії був притаманний аналіз національних проблем під кутом зору кремлівської політики, акцентування уваги на формі, а не на їх змісті та політичних складових цих відносин. Цим обумовлена необхідність ретельного дослідження особливостей розвитку професійної історичної думки та переосмислення сформованих упродовж десятиріч стереотипів.

Після XX з'їзду КПРС, коли стали відомі раніше засекречені праці В. Леніна, присвячені проблемі створення СРСР, в істориків склалася певна схема. Вона раз у раз відтворювалася під час урочистого відзначення ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості. У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Засуджувалася позиція Х. Раковського, якому приписували пропагування об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й. Сталіна, який виступав за перетворення незалежних держав в автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося й на те, що Союз Радянських Соціалістичних Республік виник на основі плану, запропонованого В. Леніним: об'єднання незалежних республік на рівних правах у єдину багатонаціональну державу. Створення СРСР висвітлювалося на основі опублікованих фактів, достовірність яких є безсумнівною. Однак при всьому цьому вони є частиною грамотно розробленого сценарію, у якому були передбачені зміст і послідовність подій, характер висловлювань політичних лідерів, форми і місце «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

У цей час науковці починають приділяти увагу дослідженню складних процесів утворення СРСР та визначенню правового статусу республік, що увійшли до його складу [2; 7; 11; 20; 39; 42; 44]. Для цих праць характерне трактування утворення СРСР як закономірного результату реалізації більшовицької національної політики. У своїх дослідженнях вчені намагалися довести, що утворення союзної держави – результат ініціативи самих радянських республік, підкреслювалася активність мас в об'єднувачому русі. Домінуючою концепцією стала боротьба двох можливих шляхів об'єднання: ленінський – «федерації» та сталінський – «автономізації». Підкреслювалася добровільність об'єднання, формальна рівність усіх суб'єктів, збереження їх суверенітету та право вільного виходу зі складу СРСР.

Дотримуючись хронологічного принципу, до радянського періоду історіографії проблеми віднесемо і праці українських професійних істориків кінця 1980-х – початку 1990-х рр. На їх долю припав початок переосмислення історичного процесу, пов'язаний з перебудовою, гласністю та послабленням політико-ідеологічного тиску на історичну науку. У цей період побачили світ видання Інституту історії партії при ЦК Компартії України, що був філією Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС [29]. Автори цих видань були першими, хто наслівався говорити про «закриті» раніше теми, про діячів, чиї імена донедавна були «вилучені» із контексту важливих подій

У цих виданнях висвітлювали ідейно-політичну боротьбу в Україні 1920–1930-х рр., неупереджено говорили про «білі плями» в історії. Істориками досліджувалися складність політичної долі та суперечливість діяльності Х. Раковського, Г. П'ятакова, М. Скрипника, О. Шумського та інших діячів, які свого часу займали вищі керівні посади в Україні або відігравали помітну роль у суспільно-політичних процесах республіки, впливали на формування характеру її відносин з РСФРР.

Після розпаду СРСР дотримання схеми попереднього періоду було відкинуто. Тема утворення СРСР для досліджень перестала бути популярною. У нечисленних публікаціях, автори яких намагалися започаткувати нове бачення проблеми, вказувалося на те, що СРСР був створений з порушенням правових норм [31, с. 4].

Отже, у працях істориків цього періоду значно розширилася джерельна база та коло досліджуваних проблем. Тема суспільно-політичних та економічних відносин між республіками, зокрема між УСРР і РСФРР, з політичного погляду була закритою, тому і залишилася поза увагою радянських істориків. Багато положень їх досліджень концептуально застаріли, але фактологічний матеріал свідчить про сумлінне ставлення авторів до аналізу історичного процесу. Завдяки нагромадженню в них фактичному матеріалу ці дослідження мають певну наукову цінність і сьогодні, хоча ідеологічний тиск суттєво спотворив процес та результати наукового пошуку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж, 1958. 108 с.
2. Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К.: Наукова думка, 1972. 255 с.
3. Боголепов М.И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1926. №3. С. 60–72.
4. Брюханов Н.П. Новый бюджет Советского Союза, 2-е доп. изд. М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. 91 с., табл.
5. Буценко А. К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922 – 1925 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления. Харьков: Госиздат, 1925. 61 с.
6. Ветошкин М.К. Бюджетные вопросы сессии ЦИК Союза ССР // Советское строительство. 1928. №3. Март. С. 18–32.
7. Вихарев С.Р. В.И. Ленин о суверенитете союзных республик. Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1969. 275 с.
8. Владимиров М. Продовольча політика радянської влади в Україні. Х.: Всеукраїнське видавництво, 1920.
9. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості: в 3-х т. К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931. Т. 3. 420 с.
10. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. №2; №3; №21–22.
11. Галкин В. Возникновение и развитие социалистических наций в СССР. М.: Госполитиздат, 1952. 112 с.
12. Гірчак А. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. 1928. №2; №3.
13. Горбенко О. Бюджет України на 1927–1928 рік // Більшовик України. 1928. № 7. С. 35–48.
14. Гринштейн А. Бюджет и народное хозяйство Украины // Хозяйство Украины. 1926. №11–12. Ноябрь–декабрь. С. 12–22.
15. Гринько Г. Планові проблеми української економіки // Плановое хозяйство. 1926. №6. С. 179–195.
16. Давид А. Бюджет Украины // Финансовый вестник. 1922. Декабрь. №9. С. 12–19.
17. Давид А. Бюджет Украины на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 4–7.
18. Доброгаев В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. 1926. Ч. 10. С. 33–42.
19. Затонський В. Національна проблема на Україні: Доп. на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р. Харків: Держвидав України, 1926. 64 с.

20. Златопольский Д.Л., Чистяков О.И. Образование Союза ССР. М.: Юрид. лит., 1972. 319 с.
21. Каганович Л. Два года. От IX до X съезда КП(б)У. М.: Издательство поллитлитературы, 1927. 247 с.
22. Качинський В. Зернове господарство України // Хозяйство Украины. 1929. №3. С. 30–44.
23. Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи. К.: Политиздат Украины, 1988. 485 с.
24. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // Літопис революції. 1927. №5–6. С.46–66.
25. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції. 1928. №.1. С.159–175.
26. Мазлах С. До хвилі: що діється на Україні і з Україною. 2. вид. Нью-Йорк: Пролог, 1967. 304 с.
27. Марков А. К вопросу о составлении Украинского бюджета на 1922–1923 гг. // Финансовый вестник. 1922. №1–2. С. 7–10.
28. Мальців П. Україна в державному бюджеті Росії. Лубни: Український агроном, 1917. 32 с.
29. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 283–289.
30. Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики. М.: Юридическая литература, 1969. 208 с.
31. Нагорна Л.М. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. 1993. № 1. С. 3–15.
32. Перчик Л. Найновіша «теорія» радянської економіки // Більшовик України. 1928. № 6. С. 51–60.
33. Полоз М. Финансы Украины за десять лет // Украинский экономист. 25 декабря. Харьков, 1927. С. 3 – 18.
34. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Про фінансову науку. К.: Знання – то сила, 1909. С. 158–176.
35. Попов Н.Н. Национальная политика Советской власти. Курс лекций, читанных на курсах секретарей губкомов при ЦК ВКП(б). М.-Ленинград: Госиздат, 1927. 101 с.
36. Скрипник М.О. Статті й промови в справі національного будівництва. Т.2. Ч.1. Харків: Держвидав України, 1929. 360 с.
37. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 44–51.
38. Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.
39. Трайнин И.П. Великое содружество народов СССР. 2-е изд. М.: Молодая гвардия, 1946. 64 с.
40. Фрунзе М.В. Избранные произведения в 2-х т. М.: Воениздат, 1957. Т.1. 472 с.; Т.2 [Статьи, доклады и речи]. 500 с.
41. Хвыля А. Национальный вопрос на Украине. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 129 с.
42. Чигарев И.С. Партия большевиков – организатор Союза ССР. 1917–1922 гг. М.: Госполииздат, 1949. 132 с.
43. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1928. №2 (29). С. 96–135.
44. Якубовская С.И. К вопросу о развитии союзных органов власти в 1924–1932 гг. // Строительство советского государства: Сборник статей. М., 1972.

Влада Сокирская

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Отношения между РСФСР и УССР 1920-х гг. сквозь призму советской историографии

Аннотация. В статье проанализировано состояние научной разработки проблемы отношений между РСФСР и УССР 1920-х гг. в советской научной литературе. Использование проблемно-хронологического метода позволило историографию проблемы, учитывая ключевые концепции, характерные для указанного периода истории, разделить на группы и осуществить ее периодизацию. Доказано, что в разработке проблемы отношений между РСФСР и УССР советскими историками имеют недостатки, состоящие в схематическом изложении материала, субъективизм, ограниченность в использовании имеющихся источников, предвзятость выводов, чрезмерная идеологизированность и мифотворчество.

Ключевые слова: РСФСР, УССР, отношения, тоталитарное государство, советская историография.

ABSTRACT

Vlada Sokyrka

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Relations between the Russian SFSR and the Ukrainian SSR in the 1920's from the perspective of the Soviet historiography

The article analyzes the state of scientific development of relations between the Russian SFSR and the Ukrainian SSR in the 1920's in the Soviet scientific literature. The use of the problematic and chronological method allowed of to divide the historiography of the problem into groups, taking into account the key concepts, typical for the specified period of history, and to make its periodization. The scientific literature of the Soviet period is divided into two groups: the achievements of the direct participants of the state-building in the 1920's and the studies of Soviet historians and politicians. The works of the party and public officials in the 1920's are highlighted and it is proved that they influenced the formation of ideologemes in the historiography of Soviet Russian politics toward Ukraine in the 1920's. In their studies Soviet scientists tried to prove that the formation of a union state was the result of the initiative of the Soviet republics, the activity of the masses in the uniting movement was emphasized. The topic of social, political and economic relations between the republics, in particular between the Ukrainian SSR and the Russian SFSR was closed from the political point of view, and ignored by the Soviet historians.

It has been established that the study of the relations between the Russian SFSR and the Ukrainian SSR, conducted by the Soviet historians is characterized by the disadvantages in the schematic presentation of the material, subjectivity, limited use of the source base, the conclusions bias, ideologymania and myth-making. The Soviet historiography was put in the framework of compliance with the formula established in the totalitarian state. The role of the research center of fundamental historical topics was played by Moscow; the republican scientific institutions remained only small matters, devoid of national content.

Key words: Russian SFSR, Ukrainian SSR, relations, totalitarian state, Soviet historiography.

REFERENCES:

1. Andriyevskij D. Rosijskij kolonializm i sovyetska imperiya. Parizh, 1958. 108 s.
2. Babij B.M. Soyuz RSR i rol Ukrayini v jogo utvorenni. K.: Naukova dumka, 1972. 255 s.
3. Bogolepov M.I. Byudzhjetnyj plan // Planovoe hazyajstvo. 1926. №3. S. 60–72.
4. Bryuhanov N.P. Novyj byudzhjet Sovetskogo Soyuz, 2-e dop. izd. M.: Finizdat NKF SSSR, 1925. 91 s., tabl.
5. Bucenko A. K voprosu rajonirovaniya Ukrainy. Kratkij obzor rabot po rajonirovaniyu USSR za 1922 – 1925 gg., v svyazi s perehodom na trehstepennuyu sistemu upravleniya. Harkov: Gosizdat, 1925. 61 s.
6. Vetoshkin M.K. Byudzhjetnye voprosy sessii CIK Soyuz, 1928. №3. Mart. S. 18–32.
7. Viharev S.R. V.I. Lenin o suverenitete soyuznyh respublik. Minsk: Izdatelstvo BGU im. V.I. Lenina, 1969. 275 s.
8. Vladimirov M. Prodovolcha politika radyanskoyi vladi v Ukrayini. H.: Vseukrayinske vidavnicтво, 1920.
9. Vobljij K.G. Narisi z istoriyi rosijsko-ukrayinskoyi cukrovo-buryakovoyi promislovosti: v 3-h t. K.: Vseukrayinska Akademiya Nauk, 1931. T. 3. 420 s.
10. Volobuyev M. Do problemi ukrayinskoyi ekonomiki // Bilshovik Ukrayini. 1928. № 2; №3.
11. Galkin V. Vozniknovenie i razvitie socialisticheskikh nacij v SSSR. M.: Gospolitizdat, 1952. 112 s.
12. Girchak A. Do problemi likvidaciyi perezhitkiv «kolonialnosti ta nacionalizmu»: vidpovid Mihajlu Volobuyevu // Bilshovik Ukrayini. 1928. №2; №3.
13. Gorbenko O. Byudzhjet Ukrayini na 1927–1928 rik // Bilshovik Ukrayini. 1928. № 7. S. 35–48.
14. Grinshtejn A. Byudzhjet i narodnoe hazyajstvo Ukrainy // Hozyajstvo Ukrainy. 1926. №11–12. Noyabr – dekabr. S. 12–22.
15. Grinko G. Planovi problemi ukrayinskoyi ekonomiki // Planovoe hazyajstvo. 1926. №6. S. 179–195.
16. David A. Byudzhjet Ukrainy // Finansovij vestnik. 1922. Dekabr. №9. S. 12–19.
17. David A. Byudzhjet Ukrainy na 1922 g. // Finansovij vestnik. 1922. № 1–2. S. 4–7.
18. Dobrogaev V. Novyj zakon o byudzhjetnih pravah // Hozyajstvo Ukrainy. 1926. Ch. 10. S. 33–42.

19. Zaton'skij V. Nacionalna problema na Ukraïni: Dop. na plenumi CK LKSMU, cherven 1926 r. Harkiv: Derzhvidav Ukraïni, 1926. 64 s.
20. Zlatopolskij D.L., Chistyakov O.I. Obrazovanie Soyuza SSR . M.: Yurid. lit., 1972. 319 s.
21. Kaganovich L. Dva goda. Ot IH do H sezda KP(b)U. M.: Izdatel'stvo politliter., 1927. 247 s.
22. Kachinskij V. Znovne gospodarstvo Ukraïni // Hozyajstvo Ukrainy. 1929. №3. S. 30–44.
23. Kviring E.I. Izbrannye rechi i statii. K.: Politizdat Ukrainy, 1988. I–XIV, 1–485 s., 1 l. portr.
24. Lapchinskij G. Z pershih dnev Vseukrayinskoyi Radyanskoyi vladi // Litopis revolyuciyi. 1927. №5–6. S.46–66.
25. Lapchinskij G. Pershij period Radyanskoyi vladi na Ukraïni // Litopis revolyuciyi. 1928. №1. S.159–175.
26. Mazlah S., Shahraj V. Do hvili: sho diyetsya na Ukraïni i z Ukraïnoyu 2. vid. Nyu-Jork: Prolog, 1967. 304 s.
27. Markov A. K voprosu o sostavlenii Ukrainskogo byudzheta na 1922–1923 gg. // Finansovyy vestnik. 1922. №1–2. S. 7–10.
28. Malciv P. Ukraïna v derzhavnomu byudzheti Rosiyi. Lubni:Ukraïnskij agronom, 1917. 32 s.
29. Melnichenko V.Yu. Chi buv Rakovskij konfederalistom? // Pro minule zaradi majbutnogo. K.: Vidvo pri Kiyiv. un-ti, 1989. S. 283–289.
30. Muksinov I.Sh. Sovet ministrov soyuznoj respubliki. M.:Yuridicheskaya literatura,1969. 208 s
31. Nagorna L.M. Poziciya Ukraïni u novostvorenij soyuznij derzhavi: 20-ti roki kriz prizmu 90-h // Ukraïnskij istorichnij zhurnal. 1993. № 1. S. 3–15.
32. Perchik L. Najnovisha «teoriya» radyanskoyi ekonomiki // Bilshovik Ukraïni. 1928. № 6. S. 51–60.
33. Poloz M. Finansy Ukrainy za desyat let // Ukraïnskij ekonomist. 25 dekabrya. Harkov, 1927. S. 3–18.
34. Porsh M. Ukraïna v derzhavnomu byudzheti Rosiyi // Pro finansovu nauku. K.: Znannya – to sila, 1909. S. 158–176.
35. Popov N.N. Nacionalnaya politika Sovetskoj vladi. Kurs lekcij, chitannyh na kursah sekretarej gubkomov pri CK VKP(b). M.-Leningrad: Gosizdat, 1927. 101 s.
36. Skripnik M.O. Statti j promovii v spravi nacionalnogo budivnictva. T.2. Ch.1. Harkiv: Derzhvidav Ukraïni, 1929. 360 s.
37. Skripnik M. Z privodu ekonomichnoyi platformi nacionalizmu // Bilshovik Ukraïni. 1928. № 6. S. 44–51.
38. Stalin I.V. Stati i rechi ob Ukraine: Sbornik. Kiev: Partizdat, 1936. 252 s.
39. Trajnin I.P. Velikoe sodruzhestvo narodov SSSR. 2-e izd. M.:Molodaya gvardiya,1946. 64 s.
40. Frunze M.V. Izbrannye proizvedeniya v 2-h t. M.: Voenizdat, 1957. T.1. 472 s.; T.2 [Stati, doklady i rechi]. 500 s.
41. Hvylya A. Nacionalnyj vopros na Ukraine. Harkov: Gosizdat Ukrainy, 1926. 129 s.
42. Chigarev I.S. Partiya bolshevikov – organizator Soyuza SSR. 1917–1922 gg. M.: Gospolizdat, 1949. 132 s.
43. Shlihter A. Borba za hleb na Ukraine v 1919 godu // Litopis revolyuciyi. 1928. №2(29). S. 96–135.
44. Yakubovskaya S.I. K voprosu o razvitii soyuznyh organov vladi v 1924–1932 gg. // Stroitel'stvo sovetskogo gosudarstva: Sbornik statej. M., 1972.

Статтю подано до редколегії 19.01.2019 р.

УДК 327(438) «19/20»: 930.1(470+571)
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-121-128

Наталія Буглай

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Зовнішня політика Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в російській історіографії

Анотація. У статті аналізуються дослідження зовнішньої політики Республіки Польща наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в російській історіографії. У доробку російських учених на сьогодні маємо велику кількість узагальнюючих історичних праць, а також тематичних досліджень, присвячених аналізу окремих аспектів зовнішньої політики Польщі визначеного періоду. Водночас російська історіографія за темою презентованої роботи продовжує

.....
змістовно та концептуально наповнюватись новими роботами, що дає небезпідставні сподівання щодо об'єктивності продовження наукових пошуків у заданому напрямі.

Ключові слова: російська історіографія, дослідження, зовнішня політика, Польща, історичні праці, науковці.

Процес розбудови Польщею незалежної державності супроводжувався посиленням тенденцій інтеграції та глобалізації з притаманним їм поглибленням взаємовигідної співпраці між державами, на відміну від протистояння ворожих блоків країн на чолі з Радянським Союзом, з одного боку, та США, з іншого, періоду «холодної війни». Не ставлячи собі за мету аналіз політичних, економічних, соціокультурних, інших наслідків, до яких спричинив крах двополюсної системи світовлаштування, а головне – ліквідація СРСР, відзначимо лише той факт, що російська як і українська історіографія, на відміну від попереднього періоду історії, виявилася вільною від ідеологічних фальсифікацій, маніпуляцій та свідомих перекручувань історичних фактів, а її ознаками стали свобода наукової думки, плюралізм поглядів, відкритість до впливів світового історіографічного процесу, розвиток у вільному просторі міждисциплінарного культурно-гуманітарного взаємовпливу.

З долученням пострадянської історичної науки до світового історіографічного процесу все більшої актуальності набуває переосмислення теоретико-методологічних засад наукових пошуків, засвоєння усталених на Заході дослідницьких парадигм. Спільною ознакою української та зарубіжної (у т.ч. російської) історіографії досліджуваної проблеми, принагідно зауважимо, є те, що перші розвідки за тематикою почали з'являтися фактично одночасно з подіями, що формують предметне поле роботи, водночас поповнення наукового доробку новими напрацюваннями триває досі.

Працям українських та російських авторів притаманною також є відсутність суттєвих розходжень у структурно-тематичному сенсі, а також в аспекті якості аналітики. Відрізняючись між собою баченням причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями та процесами, досить часто – джерельним підґрунтям, фактологічною наповненістю, мірою об'єктивності оціночних суджень, іншими параметрами, охоплені історіографічним аналізом студії у своїй сукупності формують підґрунтя, цілком достатнє для висвітлення зовнішньої політики РП наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., осмислення пріоритетних її напрямів на міжнародному та регіональному рівнях [3, с. 33-34].

Здобутки російської наукової думки вважаємо за доцільне диференціювати за працями загальнонаукового характеру; роботами, що висвітлюють взаємини РП з НАТО та ЄС, сусідніми й іншими державами на міжнародному рівні; розвідками, що присвячені висвітленню політики Польщі на субрегіональному, транскордонному рівні, у т.ч. в контексті діяльності єврорегіонів. Щоправда, враховуючи реалії сьогоденної політики Кремля, а також спричинену ними заідеологізованість історичної науки, заради максимальної об'єктивності дослідження зовнішньої політики Польщі визначеного періоду до комплексу літератури нами було залучено далеко не весь перелік доступних студіювань за тематикою, а лише ті з них, що спроможні витримати критику на предмет адекватності оцінки історичної дійсності. Згідно з визначеною структурою, російська історіографія теми представлена, передусім, науковими працями, що закладають теоретичне підґрунтя дослідження зовнішньої політики Польщі 1995–2005 рр., серед яких – роботи О. Богомоллова [2], С. Глінкіної [8], І. Іванова [12], ін. Зосереджуючись на аналізі геополітичної ситуації, що на межі ХХ – ХХІ ст. мала місце у світі та Європі, зокрема центрально-східній її частині, а також політики Росії щодо провідних держав світового співтовариства, взаємин із НАТО, ЄС, іншими міжнародними організаціями, науковці, таким чином, реконструювали ситуацію, в якій офіційна Варшава розбудовувала зовнішню політику. Та, що прикметно, переконані в глобальній домінації Кремля, розвиток світу, окремих його частин / регіонів / держав російські автори вважають обумовленим його політичним курсом.

Пріоритетне місце серед фундаментальних наукових досліджень займають напрацювання наукових установ Російської академії наук. Так, у колективних монографіях Інституту Європи «Європа: вчора, сьогодні, завтра» (под ред. М. Шмельова) [10], «Европейский Союз на порозі ХХІ века: выбор стратегии развития» (под ред. Ю. Борко, О. Буторіної) [11] ґрунтовного висвітлення зазнали проблеми набуття колишніми кремлівськими сателітами із регіону ЦСЄ суб'єктності на рівні світового співтовариства, зокрема шляхом переорієнтації зовнішньополітичних пріоритетів на користь Заходу. Не обійшли своєю увагою дослідники також іншої сторони процесу, пов'язаної зі змінами, що їх переживали НАТО та ЄС у зв'язку з підготовкою до «східного розширення». Певну цінність становлять монографічні видання Інституту міжнародних економічних та політичних досліджень РАН від 2002 року «Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз» (під ред. Н. Кулікової), «Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века» (під ред. С. Глінкіної) та ін.

Опубліковані з нагоди першого десятиліття по розпаду системи соціалістичного табору, вони виявилися своєрідною квінтесенцією наукового осмислення політичних, економічних, соціальних, а також міжнародних проблем розвитку Центрально-Східної Європи протягом більше як п'ятдесяти останніх років. Виходячи з хронологічних рамок нашої зацікавленості, головну увагу було звернено на окремі розділи студій.

І, нарешті, згадаємо колективні праці, опубліковані в двадцяті річницю «вивільнення» держав регіону ЦСЄ з «тісних обіймів» кремлівського керівництва. Це, зокрема, монографія «Россия и Центрально-Восточная Европа: взаимоотношения в XXI веке» (за ред. Н.В. Куликової, І. І. Орлика, Н. В. Фейт), у 2012 р. опублікована науковцями Інституту економіки РАН. На відміну від більшості аналогічних праць за тематикою, ґрунтового аналізу в ній зазнав розвиток не стільки політичної, скільки економічної складової взаємин Росії з державами Центрально-Східної Європи, з Польщею, в період їхньої підготовки до вступу в Європейський Союз. Послугуючись офіційною статистикою, а також на основі власних розрахунків, автори спробували спрогнозувати наслідки для Росії вступу сусідів на східному кордоні до ЄС, і, що прикметно, попри очікуване зменшення енергетичної присутності Росії у Європі та Польщі, зокрема, знайшли їх скоріше позитивними. У 2012 р. з друку вийшла колективна праця «Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя» (за ред. К. Нікіфорова), підготовлена вченими з Інституту слов'янознавства РАН у співпраці з зарубіжними колегами. І хоча аспекти зовнішньої політики Польщі у ній зазнали лише контекстного аналізу, широкі коло проблем, на осмисленні яких зосередилися автори, значно посприяло розширенню уявлення про процеси, притаманні розвитку Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Монографічне видання «Польша в XX веке. Очерки политической истории» (за ред. А.Ф.Носкової), створене академічним Інститутом слов'янознавства (провідним науковим осередком вивченням проблем розвитку Центрально-Східної Європи, Польщі зокрема) у співпраці з істориками провідних вузів РФ, також привертає увагу. Написана на основі найновішої російської та зарубіжної літератури, матеріалів архівів Росії та Польщі, ця праця висвітлює політичний розвиток Польської республіки впродовж кінця ХІХ – початку ХХІ ст., навіть – становлення та розвиток партійної системи, боротьбу політичних сил за державну незалежність, діяльність опозиційної до комуністичного режиму «Солідарності» тощо, і в цьому сегменті наукових студій, з огляду на масштаб проведеної пошукової роботи та скрупульозність аналізу, вона, безсумнівно, перевершує студіювання попередників. Що ж до нашого дослідження, то під час його підготовки безпосередньо використовувалися лише два нариси, один з яких стосується розвитку політичної ситуації в Польщі в 1990-х рр. – на початку ХХІ ст., інший – геополітичних пріоритетів держави (в площині взаємин із Росією, Європейським Союзом та НАТО, а також сусідніми державами на рівні регіонів).

У російській історичній науці помітне місце займають студії, присвячені співпраці офіційної Варшави з НАТО та ЄС: початково в аспекті налагодження й поглиблення взаємин, згодом – вступу Польщі до них та зміцнення її в якості держави-члена. Аналізуючи інтеграційні успіхи РП, російські історики, серед яких – О. Кольцова [14], Д. Скворцова [24] та ін., зазвичай виходили з того, що переорієнтація офіційної Варшави на Захід була не інакше ніж «втечею зі Сходу», спричиненою прагненням дистанціюватися від політики Кремля. Відповідно формування навколо Польщі «пасака дружніх держав», покликане гарантувати їй лідерство в регіоні ЦСЄ, осмислювалося безпосередньо у зв'язку з виведенням останнього зі сфери впливу офіційної Москви. Поділяючи невігідність такого розвитку подій для Росії, О. Майорова [17], Д. Сергеев [23] та ін., вважають його позбавленим альтернативи, а тому цілком прогнозованим. Так, прагнення Польщі до вступу в НАТО науковці пов'язують з історичним минулим держави, забарвленим трагічним досвідом її розчленування Німеччиною та СРСР і спричиненою цим фактом необхідністю вже в сучасних умовах віднайти реальні гарантії безпеки, в постбіполярному світі фактично ототожнені з «парасолькою» Альянсу. Інтеграція Польщі до ЄС у той же час, осмислюється ними у зв'язку з прагненням польського народу повернутися до європейської цивілізації, з контексту розвитку якої силою історичних обставин на тривалий період часу він був вилучений, а разом посиленням геополітичного впливу, економічного зростання, соціального благополуччя, добробуту тощо. Подібні роздуми, зокрема, віднаходимо в дослідженні Д. Буданової [4], характерному чи не найбільш комплексним у російській історіографії осмисленням взаємин Польщі з НАТО та ЄС. Відшукавши «паростки» сьогоденної зовнішньої політики Польщі в парадигмі опозиційних сил 1980-х рр., авторка проаналізувала передумови європейсько-атлантичної інтеграції Польщі, висвітлила генезу співпраці сторін до набуття РП членства в союзних інститутах та вже після того, а також з'ясувала наслідки, що ними на взаєминах між Москвою та Варшавою позначився вступ Польщі до НАТО та ЄС.

Російські автори, досліджуючи зовнішню політику III Речі Посполитої, значної уваги надають концептуальному її підґрунтю. І, що прикметно, масив таких тематичних розвідок хоча й поступається напрацюванням польських авторів, але суттєво переважає здобутки українських істориків. Представлена науковими статтями В. Гулевича [9], М. Кучинської [16], А. Мальгіна [18] та ін., у 2003 р. історіографія проблеми поповнилася дисертаційним дослідженням Ф. Рибина [22], а у 2008 р. – дисертаційною роботою А. Беспалова [1], щоправда, центрованим здебільшого навколо парадигми взаємин Польщі з сусідами на Сході. Слідуючи сформованій традиції стосунки офіційної Варшави з регіоном Україна – Литва – Білорусь (УЛБ) осмислювати крізь призму ідей Гедройця – Мєрошевського, прикладами успішної їх реалізації А. Мальгін, приміром, вважає сприяння Україні в розбудові взаємин з Європейським Союзом, підтримку нашої держави в період міжнародної її ізоляції (часів перебування при владі президента Л. Кучми), присутність у врегулюванні революційних подій (2004 р.) та ін. У підсумку, Республіка Польща не лише утвердилася як головний стратегічний партнер України, але й суттєво зміцнила свою вагу в Євроспільноті (ще навіть не будучи її членом). Що ж до України, то, рухаючись шляхом інтеграції до НАТО та ЄС, вона, безсумнівно, потребує польського сприяння, і офіційна Варшава їй у цьому не відмовляє, щоправда, одразу по набуттю союзного членства, – переконаний А. Беспалов [1], – необхідність польської підтримки для нашої держави відпаде, адже контакти будуть здійснюватися напряму, без будь-якого посередництва.

У російській історіографії досить ґрунтовно представлені є проблеми російсько-польських відносин. Окрім традиційних питань, серед яких – концептуальна база взаємин, передумови їхнього становлення та генезису в новітній системі геополітичних координат, ключові тенденції, характерні їхньому розвитку, значну увагу російські автори приділили обґрунтуванню наслідків, що їх для Російської Федерації мав вступ Республіки Польща спочатку до НАТО, а потім і до ЄС. І, що прикметно, якщо набуття Польщею членства в Організації Північноатлантичного договору оцінювалося ними, зазвичай, негативно, то зміщення на Схід кордонів Євроспільноти викликало зворотну реакцію: безпосереднє сусідство з ЄС, – переконані І. Андреев у розвідці «Россия и Польша: вместе в будущее», Г. Чернова у роботі «Россия – Польша: предпосылки, условия и перспективы нормализации отношений» та ін., – не лише відкривало для Росії доступ до союзного ринку, але й надавало додаткові можливості для зміцнення кремлівської присутності в політиці спільноти. Подібні позитивні наслідки для Російської Федерації, йдеться у праці відомої дослідниці Л. Шевцової [25], матиме також наближення до ЄС України. Такого роду міркування, як розуміємо, суттєво дисонують з позицією офіційної Москви та не поділяються нею. Свідченням цього, зокрема, є конфлікт на Сході України, присутність Російської Федерації у роздмухуванні якого суттєво погіршує перспективи європейської інтеграції нашої держави, а це «грає на руку» Кремлю.

Генезі політики Польщі щодо Росії, а також взаємин між ними, зауважимо, свої праці присвятили чимало російських авторів. Згадаємо напрацювання відомого полоніста М. Бухаріна [5]. Одноосібно та у співавторстві впродовж більш як десятилітнього періоду (а саме стільки, з огляду на хронологію опублікування розвідок, учений безпосередньо працював над дослідженням взаємин між двома державами) ним була підготовлена велика кількість ґрунтовних тематичних праць. Аналогічно більшості російських авторів, східну політику Польщі, головним чином щодо нашої держави в аспекті сприяння їй у розбудові взаємин з НАТО та ЄС, М. Бухарін пояснював виключно антиросійською спрямованістю політики офіційної Варшави, її прагненням назавжди вивести українського союзника зі сфери кремлівського впливу.

Зануренням у проблеми взаємин між Польщею та Росією привертають увагу також деякі інші праці. Так, у розвідці О. Богомолова [2] віднаходимо роздуми щодо стосунків між двома державами в період ліквідації соціалістичного табору та взаємного пошуку Варшавою і Москвою нової моделі співпраці, налагодження контактів у якісно нових умовах світовлаштування, у наукових працях С. Глінкіної [8], А. Мальгіна [18], І. Орлика [20] та ін. – осмислення взаємин сторін у 2000-х рр. Зосереджуючись на доволі розлогому спектрі проблем міждержавної взаємодії, дослідники, як правило, значну увагу приділяють вивченню впливу на неї зовнішньополітичної кон'юнктури, та якщо міжнародна суб'єктність Російської Федерації у них не викликає сумніву, то самостійність Польщі та її невідповідність впливовим державам Заходу сприймається вкрай скептично. Прихильні ідеї геополітичної домінації Росії, Республіку Польща вони схильні трактувати оплотом американської присутності в Європі, до того ж не цілком вільну від позиції провідних держав Західної Європи, відтак, стосунки по лінії Варшава – Москва осмислюються ними значно ширше, ніж звичайні білатеральні.

Що ж стосується політики Польщі у субрегіоні Центрально-Східної Європи, взаємин із сусідніми державами в рамках Вишеградської четвірки, найбільшу зацікавленість в авторки статті викликала колективна монографія науковців Інституту Європи РАН «Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и

Чехії» [7], виконана в рамках масштабного дослідницького проекту «Старый свет – новые времена». Зважаючи на те, що проблеми функціонування Вишеградської Європи у російських учених викликають не надто жвавий інтерес, поява цієї праці видається знаковою. Хронологічно охопивши майже двадцятирічний період функціонування V-4, автори монографії звернули увагу на політичні та соціально-економічні аспекти її розвитку, співпрацю держав-членів на шляху інтеграції в Європейський Союз, а пізніше – на вступ до нього. І, що важливо, політика Польщі, аналогічно іншим учасникам Вишеграду, проаналізована ними осібно від низки інших, суміжних, сюжетів. Окремі аспекти співпраці Польщі з іншими державами Вишеграду порушуються також у студіях Ю. Новопашина [19], Г. Ярового [26] та ін. Дослідників зазвичай цікавлять питання започаткування Вишеграду та його генези в контексті трансформаційних процесів у Європі, вироблення спільної лінії поведінки у взаєминах із НАТО та ЄС, взаємного лобювання спільних інтересів тощо.

Регіональне, транскордонне співробітництво Польщі у працях російських авторів представлено нечисленним масивом студіювань теоретико-концептуальних його засад, головним чином регіональної політики Європейського Союзу, форм та напрямів співпраці прикордонних регіонів сусідніх держав, механізму узгодження дій та їх спрямованості. Такими, зокрема, є праці К. Верхоланцевої [6], А. Кузнєцова [15], О. Плотнікової [21] та ін., що привертають увагу спробами ґрунтовного осмислення проблем регіоналізму напередодні розширення ЄС та незадовго до того. Що ж стосується участі Польщі у функціонуванні євро регіонів, то, як було з'ясовано, російськими авторами на відповідному рівні пропрацьованими є лише ті з них, що діють за участю Російської Федерації, а таких, як відомо, є два – «Неман» та «Балтика». У той же час діяльність інших євро регіонів, позначених участю Польської держави, але без присутності у них Російської Федерації, цікавить їх у рази менше, а відтак, зазнає висвітлення здебільшого на рівні не наукових студій, а публіцистичних розвідок.

Проаналізувавши певний масив наукових праць, таким чином, можна констатувати, що вивчення зовнішньої політики Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зокрема, пріоритетних її завдань, пов'язаних з інтеграцією держави до НАТО та ЄС, розбудовою взаємовигідних партнерських взаємин із провідними державами євроатлантичного співтовариства, співпрацею з сусідніми та іншими країнами, міжнародними організаціями та ін. є актуальним для російських дослідників. У доробку російських науковців на сьогодні маємо велику кількість узагальнюючих історичних праць, а також тематичних студій, присвячених аналізу окремих аспектів зовнішньої політики Польщі визначеного періоду. Водночас російська історіографія за темою презентованої роботи продовжує змістовно та концептуально наповнюватись новими роботами, що дає небезпідставні сподівання щодо об'єктивності продовження наукових пошуків у заданому напрямі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беспалов А. С. Традиции геополитического мышления в современной восточной политике Польши: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. полит. наук: 23.00.04. Москва, 2008. 26 с.
2. Богомолов О. Т. Россия и Восточная Европа // Международная жизнь. 1994. № 4. С. 24–35.
3. Буглай Н. М. «Эпоха Квасневського в зовнішній політиці Республіки Польща (1995-2005 рр.): монографія. Миколаїв: Іліон, 2017. 334 с.
4. Буданова Д. С. Североатлантический Альянс и Европейский Союз во внешней политике Польши в 1989–2005 годах: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: 07.00.03. Иваново, 2011. 24 с.
5. Бухарин Н. Россия и Польша: обозримые перспективы // Современная Европа. 2001. № 2. С. 79-84.
6. Верхоланцева К. В. Развитие современного трансграничного сотрудничества России и стран Европы: сравнительный анализ: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. полит. наук: 23.00.04. Москва, 2009. 26 с.
7. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / Под ред. Л. Н. Шишлиной. Москва: Весь Мир, 2010. 568 с.
8. Глинкина С. П. Россия и Центрально-Восточная Европа на рубеже ХХ–ХХІ веков / С.П. Глинкина, И. И. Орлик // Новая и новейшая история. 2006. № 4. С. 3–26.
9. Гулевич В.О. Західний напрямок польської геополітичної думки // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 108 (1). С. 159–168.
10. Европа: вчера, сегодня, завтра / Институт Европы РАН; ред. Н. П. Шмелёв. Москва: Экономика, 2002. 823 с.
11. Европейский Союз на пороге ХХІ века: выбор стратегии развития; [под ред. Ю. А. Борко и О.В. Буториной]. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 472 с.

12. Иванов И. Д. Расширение Евросоюза и интересы России // Современная Европа. 2001. № 3. С. 76–86.
13. Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2014. № 5 (158). С. 18–22.
14. Кольцова Е. Г. Геополитическая мотивация вступления Польши в НАТО и Европейский Союз // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009. № 118. С. 44–48.
15. Кузнецов А. В. Перспективы еврорегионов с российским участием с учетом новаций региональной политики ЕС // Балтийский регион. 2002. № 2 (2). С. 49–57.
16. Кучинская М. Новая парадигма польской восточной политики // Pro et Contra. Т. 3. № 2. Весна 1998. С. 18–38.
17. Майорова О. Н. Роль и место Польши в современной Европе (дискуссии в польском обществе) // Славяноведение. 1999. № 3. С. 30–43.
18. Мальгин А. Россия и Польша: сквозь призму «восточной политики» Евросоюза // Восточная Европа. Перспективы. 2011. № 2. С. 6–19.
19. Новопашин Ю. С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности; [отв. ред. Ю. С. Новопашин]. Москва: Институт славяноведения РАН, 2000. С. 6–35.
20. Орлик И. И. Очерки истории международных отношений: XX – начало XXI века. Москва: Институт экономики РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. 288 с.
21. Плотникова О. В. Международное сотрудничество регионов: концептуальные подходы: монография. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. 356 с.
22. Рыбин Ф. Н. Современная внешнеполитическая доктрина Польши и национальное самосознание поляков: политологический анализ: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. полит. наук: 23.00.02. Москва, 2003. 20 с.
23. Сергеев Д. В. Польша в системе европейской безопасности (1989–2003 гг.): автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2007. 28 с.
24. Скворцова Д. С. Польша и Европейский Союз: путь к интеграции (1989–2004) // Научные ведомости. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2010. № 1 (72). Вып. 13. С. 92–97.
25. Шевцова Л. Одинокая держава. Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 272 с.
26. Яровой Г. О. Регионализм и трансграничное сотрудничество в Европе. Санкт-Петербург: Норма, 2007. 338 с.

Наталья Буглай

Николаевский национальный университет имени В.О. Сухомлинського
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Внешняя политика Польши конца XX – начала XXI вв.
в российской историографии**

Аннотация. В статье анализируются исследования внешней политики Республики Польша конца XX - начала XXI вв. в российской историографии. В наработках российских ученых на сегодня имеем большое количество обобщающих исторических трудов, а также тематических исследований, посвященных анализу отдельных аспектов внешней политики Польши определенного периода. Вместе с тем, российская историография по теме презентованной работы продолжает содержательно и концептуально наполняться новыми работами, что дает небезосновательные надежды относительно объективности продолжения научных поисков в заданном направлении.

Ключевые слова: российская историография, исследование, внешняя политика, Польша, исторические труды, ученые.

ABSTRACT

Natalia Buglay

Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlinsky,
Dr (History), Professor (Ukraine)

**Polish foreign policy at the end of the XXth - beginning of the XXI century
in Russian historiography**

In the article researches of foreign policy of Republic are analysed Poland at the end of XX – at the beginning of XXI item in Russian historiography. The process of re-erecting of the independent state system Poland was accompanied strengthening of tendencies of integration and globalization with the inherent them deepening of mutually beneficial collaboration between the states. Not putting itself for a purpose the analysis of political, economic, socio-cultural, other consequences to which entailed the crash of the bipolar system of device of the world, and main is liquidation of the USSR, will mark only circumstance that Russian as well as Ukrainian historiography, unlike the previous period of history, appeared fully free of ideological falsifications, manipulations and conscious twisting of historical facts, and its signs were become by freedom of scientific thought, pluralism of looks, openness, to influences world processes of historiography.

Considered achievements of Russian scientific thought expedient to differentiate after labours of scientific character; by works which light up the mutual relations of RP from NATO and ES, by the nearby and other states at an international level; by secret services which are devoted illumination of policy of Poland at subregional, transfrontal level, in thereby in the context of activity of the European regions. True, taking into account realities of today's policy of Russian Federation, and also caused by them excessive influence of ideology of historical science, for the sake of maximal objectivity of research of foreign policy of Poland of certain period to the complex of literature by us all not list of accessible studies was attracted far after a subject, but only that of them, that able to survive criticism for the purpose adequacy of estimation of historical reality.

In work of the Russian scientists for today have plenty of summarizings historical labours, and also thematic researches, devoted the analysis of separate aspects of foreign policy of Poland of certain period. At the same time, Russian historiography after the theme of the presented work continues richly in content and conceptually filled with new works, that gives not unfounded hopes in relation to objectivity of continuation of scientific searches in the set direction.

Key words: Russian historiography, research, foreign policy, Poland, historical labours, research workers.

REFERENCES:

1. Bepalov A. S. Traditsii geopoliticheskogo myshleniya v sovremennoy vostochnoy politike Polshi: avtoref. dis. na soisk. nauch. stepeni kand. polit. nauk: 23.00.04. Moskva, 2008. 26 s.
2. Bogomolov O. T. Rossiya i Vostochnaya Yevropa // Mezhdunarodnaya zhizn. 1994. № 4. S. 24–35.
3. Bughlaj N. M. «Epokha Kvasnjevsjkogho v zovnishnij polityci Respubliki Poljshha (1995-2005 rr.): monohrafija. Mykolajiv: Ilion, 2017. S. 33-34.
4. Budanova D. S. Severoatlanticheskij Alyans i Yevropeyskiy Soyuz vo vneshney politike Polshi v 1989–2005 godakh: avtoref. dis. na soisk. nauch. step. kand. ist. nauk: 07.00.03. Ivanovo, 2011. 24 s.
5. Bukharin N. Rossiya i Polsha: obozrimye perspektivy // Sovremennaya Yevropa. 2001. № 2. S. 79-84.
6. Verkholtantseva K. V. Razvitie sovremennogo transgranichnogo sotrudnichestva Rossii i stran Yevropy: sravnitelnyy analiz: avtoref. dis. na soisk. nauch. stepeni kand. polit. nauk: 23.00.04. Moskva, 2009. 26 s.
7. Vyshegradskaya Yevropa: otkuda i kuda? Dva desyatiletija po puti reform v Vengrii, Polshe, Slovaki i Chekhii / Pod red. L. N. Shishelinoj. Moskva: Ves Mir, 2010. 568 s.
8. Glinkina S. P. Rossiya i Tsentralno-Vostochnaya Yevropa na rubezhe XX–XXI vekov / S. P. Glinkina, I. I. Orlik // Novaya i noveyshaya istoriya. 2006. № 4. S. 3–26.
9. Gulevich V. O. Zakhidniy napryamok polskoї geopolitichnoї dumki // Aktualni problemi mizhnarodnikh vidnosin. 2012. Vip. 108 (1). S. 159–168.
10. Yevropa: vchera, segodnya, zavtra / Institut Yevropy RAN; red. N. P. Shmelev. Moskva: Ekonomika, 2002. 823 s.
11. Yevropeyskiy Soyuz na poroge XXI veka: vybor strategii razvitiya; [pod red. Yu. A. Borko i O. V. Butorinoy]. Moskva: Editorial URSS, 2001. 472 s.

12. Ivanov I. D. Rasshirenie Yevrosoyuza i interesy Rossii // *Sovremennaya Yevropa*. 2001. № 3. S. 76–86.
13. Kolot A. Mizhdistsiplinarniy pidkhid yak peredumova rozvitku ekonomichnoї nauki ta osviti // *Visnik Kiїvskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka*. Seriya: Yekonomika. 2014. № 5 (158). S. 18–22.
14. Koltsova Ye. G. Geopoliticheskaya motivatsiya vstupleniya Polshi v NATO i Yevropeyskiy Soyuz // *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena*. 2009. № 118. S. 44–48.
15. Kuznetsov A. V. Perspektivy evroregionov s rossiyskim uchastiem s uchetom novatsiy regionalnoy politiki YeS // *Baltiyskiy region*. 2002. № 2 (2). S. 49–57.
16. Kuchinskaya M. Novaya paradigma polskoy vostochnoy politiki // *Pro et Contra*. T. 3. № 2. Vesna 1998. S. 18–38.
17. Mayorova O. N. Rol i mesto Polshi v sovremennoy Yevrope (diskussii v polskom obshchestve) // *Slavyanovedenie*. 1999. № 3. S. 30–43.
18. Malgin A. Rossiya i Polsha: skvoz prizmu «vostochnoy politiki» Yevrosoyuza // *Vostochnaya Yevropa. Perspektivy*. 2011. № 2. S. 6–19.
19. Novopashin Yu. S. Novaya regionalnaya identichnost tsentralnoevropeyskikh stran // *Tsentralnaya Yevropa v poiskakh novoy regionalnoy identichnosti*; [otv. red. Yu. S. Novopashin]. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 2000. S. 6–35.
20. Orlik I. I. Ocherki istorii mezhdunarodnykh otnosheniy: XX – nachalo XXI veka. Moskva: Institut ekonomiki RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2013. 288 s.
21. Plotnikova O. V. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo regionov: kontseptualnye podkhody: monografiya. Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2005. 356 s.
22. Rybin F. N. Sovremennaya vneshnepoliticheskaya doktrina Polshi i natsionalnoe samosoznanie polyakov: politologicheskii analiz: avtoref. dis. na soisk. nauch. stepeni kand. polit. nauk: 23.00.02. Moskva, 2003. 20 s.
23. Sergeev D. V. Polsha v sisteme evropeyskoy bezopasnosti (1989–2003 gg.): avtoref. dis. na soisk. nauch. stepeni kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva, 2007. 28 s.
24. Skvortsova D. S. Polsha i Yevropeyskiy Soyuz: put k integratsii (1989–2004) // *Nauchnye vedomosti*. Seriya: Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika. 2010. № 1 (72). Vyp. 13. S. 92–97.
25. Shevtsova L. Odinskaya derzhava. Pochemu Rossiya ne stala Zapadom i pochemu Rossii trudno s Zapadom. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2010. 272 s.
26. Yarovoy G. O. Regionalizm i transgranichnoe sotrudnichestvo v Yevrope. Sankt-Peterburg: Norma, 2007. 338 s.

Статтю подано до редколегії 12.01.2019 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477) «1923/1933»

DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-129-131

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні/ Вступне слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: «Коло», 2018. – 576 с.

Анотація. У статті прорецензовано науково-меморіальне видання присвячене Голодомору-геноциду українського народу в 1932-1933 рр. Книга розкриває причини, соціально-демографічні наслідки Голодомору в Україні. Енциклопедія підготовлена в академічному стилі. У ній показані охоплені голодом області та райони республіки, діяльність безпосередніх організаторів Голодомору. Досліднику з нових позицій вдалось проаналізувати саме поняття «жертви Голодомору». – Автор аргументовано і відповідально із позицій науковця підтвердив цифри померлих в роки голодомору – понад 7 мільйонів полеглих від штучного голоду та більше 18 млн. селян із ознаками фізичних і психологічних ушкоджень. Позитивним моментом енциклопедії є підготовлена окрема стаття присвячена канібалізму – страшному явищу періоду людомору в республіці. Десятки таких справ віднайдені в архівосховищах України і зарубіжжя. Енциклопедія узагальнила основні джерелознавчі та історіографічні процеси в дослідженні української трагедії. Основне завдання видання – поінформувати сьогоденнньому суспільству і прийдешнім поколінням про Голодомор – геноцид в Україні. «Енциклопедія Голодомору» є першим такого роду виданням в Україні, але вона не вичерпує тему трагедії українського села в 1932-1933 рр.

Ключові слова: голодомор, Україна, геноцид, злочин, селянство, влада, пам'ять, правда, система, колективізація.

Наукове видання Василя Івановича Марочка присвячено одній із важливих і складних проблем історії України ХХ ст. – долі селянства у період тоталітаризму. До найважливіших з них належить Голодомор 1932-1933 рр. в радянській Україні, наслідки якого мали визначальний вплив на подальший розвиток українського селянства.

Поява «Енциклопедії Голодомору», яка є першим інформаційно-довідковим виданням такого роду в Україні, є не лише подією в історіографії досліджень трагедії українського села початку 1930-х рр., але і актуальною формою поширення знань про страшні лихоліття селянства республіки.

Керівник центру досліджень геноциду українського народу Василь Іванович Марочко працював над енциклопедією близько 30 років. Видання вміщує понад тисячу статей. Воно є закономірним і логічним наслідком його багаторічної науково-пошукової роботи.

Енциклопедію характеризує академічний стиль викладу матеріалу. Автору вдалось цілком аргументовано показати тогочасні демографічні зміни, уражені голодом області та райони, окремі сільські населені пункти діяльність тих, хто зіграв безпосередню роль в організації Голодомору.

«Енциклопедія Голодомору» має тридцять тематичних блоків у яких представлено список окремих жертв Голодомору, праці репресованих українських демографів 1930-х років, бо їхні дані суперечили офіційним цифрам. В довідниковому виданні є інформація про організаторів штучного голоду, починаючи від найвищого керівництва країни і закінчуючи чиновниками районного рівня, про періодичні видання та журналістів, які подавали правдиву інформацію про голодомор чи, навпаки, заперечували та його трагічні наслідки.

Ідея написання «Енциклопедії Голодомору» визріла в автора ще на початку 1990-х рр., пройшла інтелектуальну апробацію, стала логічним завершенням багаторічної науково-пошукової роботи її автора. Формування переліку гасел тривало В. Марочком упродовж 2012-2018 рр., тобто одночасно з написанням статей.

Їхні назви відтворюють конкретні події, явища, процеси, роль і місце історичних персоналій, які проблемно-тематично стосуються голоду та Голодомору. Гасла, мають

історичне, політичне правове, статистично-демографічне, історіографічне і меморіальне походження. Якщо згадане село, то не його історія є предметом висвітлення, а обставини та руйнівні наслідки Голодомору. Саме їхня актуалізація становить основу методологічну фабулу структури енциклопедичної статті. Її вичерпність і наповнення залежить від наявності джерел інформації. Пріоритетом при формуванні структури і змісту статті є не біографія політичного діяча чи дослідника, а його ставлення до подій 1932-1933 рр. в Україні. За принципом проблемно-фактологічної дотичності побудовані всі гасла. Поіменна фіксація померлих від голоду є вибірковою, адже існують книги-пам'яті, але вона засвідчує історичний факт жертв Голодомору.

Статті подано в алфавітному порядку українською мовою, за винятком окремих англійських та німецькомовних назв, документальних збірок, друкованих періодичних видань. Лексика, орфографія, пунктуація цитат із документів, листів та свідчень очевидців Голодомору – збережене за оригіналом.

Автор свідомо відмовився від системи скорочень, які притаманні класичним енциклопедичним виданням, аби полегшити сприйняття та прочитання тексту.

Концептуально новим в «Енциклопедії Голодомору» поняття і явища «жертви Голодомору», а також статистика жертв геноциду – понад 7 млн. померлих та близько 18 мільйонів селян які потерпали від його наслідків. Фактично була спроба знищити генофонд українського селянства.

Вперше в Україні В. Марочко опублікував статті про вітчизняних статистиків, демографів, вчених 1930-х рр., які показували реальне число втрат. Енциклопедія подає цікаву інформацію про антропологів які досліджували вплив голодування на біологічні зміни організму. Повчальною у виданні є інформація про діяльність Торгсину, організацію, яка за безцінь вилучала у селянства дорогі метали за пайку хліба. Василь Марочко включив до книги десятки постраждалих районів з різних регіонів України.

Окрема стаття присвячена канібалізму – соціальній мутації, викликаній нелюдськими стражданнями людей. Справи про такі випадки дослідник знайшов в архівах МВС, архівосховищах України і зарубіжжя.

Історик, збираючи інформацію для книги опрацював особисті фонди Сталіна, Молотова, Кагановича, політбюро ЦК ВКП(б), службове листування партійної номенклатури. А також документи голови ВУ ЦВК Г. Петровського й інших тогочасних діячів.

Дослідник нагадує, що термін «штучний голод» зафіксовано у лютому 1932-го року, тоді він з'явився у пресі Галичини.

Енциклопедія увібрала основні події і явища, узагальнила джерелознавчі та історіографічні практики. Її завдання не лише правдиво подавати історичні факти, але і інформувати прийдешні покоління про Голодомор в Україні, цю страшну трагедію світового масштабу. Тема людського горя і страждань завданих українському народу не вичерпує змісту і трагедійності самого історичного явища Голодомору в Україні.

Видання В. Марочка «Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні» є документальним свідченням того, що сталінська держава в ході побудови світлого майбутнього» створювала для населення умови, несумісні з виживанням.

Загалом, рецензоване видання є помітним явищем в українській історіографії. Воно відзначається ґрунтовністю, доказовістю висунутих тверджень, слугує базою для подальших досліджень. Воно буде цікавим для широкого кола читачів.

Однотомне видання «Енциклопедії Голодомору» В. Марочки передає прийдешнім поколінням правдиву історію горя і трагедії українського села. Цією працею дослідник зробив свій вагомий внесок у дослідження та збереження в пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок України ХХ століття.

Иван Романюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Александр Криворучко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Енциклопедія Голодомора 1932-1933 годов в Украине/Вступительное слово Евгения Нищука; Предисловие, авторский текст Василия Марочка. - Дрогобыч: «Коло», 2018. 576с.

Аннотация. В статье прорецензировано научно-мемориальное издание посвящено Голодомору-геноциду украинского народа в 1932-1933 гг. Книга раскрывает причины,

социально-демографические последствия Голодомора в Украине. Энциклопедия подготовлена в академическом стиле. В ней показаны охвачены голодом области и районы республики, деятельность непосредственных организаторов Голодомора. Исследователю с новых позиций удалось проанализировать само понятие «жертвы Голодомора». - Автор аргументировано и ответственно с позиций ученого подтвердил цифры умерших в годы голодомора - более 7000000 погибших от искусственного голода и больше 18 млн. крестьян с признаками физических и психологических повреждений. Положительным моментом энциклопедии является подготовленная отдельная статья посвящённая каннибализму - страшному явлению периода людомора в республике. Десятки таких дел найдены в архивохранилищах Украины и зарубежья, энциклопедия обобщила основные процессы в исследовании украинской трагедии. Основная задача издания - информирование сегодняшнего общества и будущие поколения о Голодоморе - геноциде в Украине. «Энциклопедия Голодомора» является первым такого рода изданием в Украине, но оно не исчерпывает тему трагедии украинского села в 1932-1933 гг.

Ключевые слова: голодомор, Украина, геноцид, преступление, крестьянство, власть, память, правда, система, коллективизация.

ABSTRACT

Ivan Romanyuk

Vinnitsya Mykhajlo Kotsyubinskyj State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Olexandr Kryvoruchko

Vinnitsya Mykhajlo Kotsyubinskyj State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine / Opening remarks by Yevgeny Nishchuk; Preface, the author's text of Vasily Marochka. - Drohobich: "Kolo», 2018. - 576 p.

The article is dedicated to the scientific-memorial publication devoted to the Holodomor-genocide of the Ukrainian people in 1932-1933. The book reveals the causes, socio-demographic consequences of the Holodomor - genocide in Ukraine. Encyclopedia prepared in academic state. It shows the regions and districts of the republic covered by hunger, the activities of the direct organizers of the Holodomor. The researcher from the new positions managed to analyze the very concept of "victims of the Holodomor." - The author was argued and, according to the scientist, prepared the figures of the deceased during the Holodomor - more than 7 million victims of artificial famine and more than 18 million peasants with signs of physical and psychological damage. A positive point of the encyclopedia is a separate article devoted to cannibalism - a terrible phenomenon of the period of humanity in the republic. Dozens of such cases are found in the archives of Ukraine and abroad, the encyclopedia generalized the main processes in the investigated Ukrainian tragedy. The main task of the publication is to inform today's society and future generations about the Holodomor - genocide in Ukraine. The Encyclopedia of the Holodomor is the first such publication in Ukraine, but it does not exhaust the theme of the tragedy of the Ukrainian village in 1932-1933.

Key words: famine, Ukraine, genocide, crime, peasantry, power, memory, truth, system, collectivization.

Статтю подано до редколегії 20.01.2019 р.

УДК 94(477):[323.281:323.15]"1937-1938"
DOI 10.31652/2411-2143-2019-27-131-133

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

«Великий терор» в Україні: німецька операція 1937-1938 років / Упоряд. Альфред Айсфельд, Наталія Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.

Анотація. У статті прорецензований збірник документів, матеріали якого висвітлюють у хронологічній послідовності процес підготовки і проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» — складової «Великого терору» в СРСР у 1937-1938 рр.

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

Розкриваються історичні обставини появи наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та особливості його виконання в УРСР у контексті «національних операцій». Охарактеризована методика відбору «ворогів народу» німецької національності - жертв операції, технології проведення в її рамках масових репресій, методи допитів тощо.

Ключові слова: «німецька операція», шпигунство, ворог, політичні репресії, страта, «Трійки».

В українських та зарубіжних істориків не зникає інтерес до вивчення історії сталінських репресій. Тема і справді є практично невичерпною, принаймні, на сучасному етапі її дослідження. Стосується це і періоду «Великого терору» 1937-1938 рр., коли фізичне знищення людей почало стосуватися сотень тисяч осіб і здійснювалося за чітко розробленими планами, затвердженими на найвищому рівні політичного керівництва СРСР. Для більш глибокого осмислення тих драматичних подій, їх причин та наслідків, важливе значення має введення в науковий обіг нових, невідомих дослідникам документів, що зберігаються в архівах нашої країни та за кордоном. Рецензований збірник документів, що присвячений проведенню однієї з національних репресивних операцій – «німецькій», є вагомим внеском у справу більш ґрунтовного вивчення подій того часу.

Зазначимо, що книга – результат спільної роботи українських та німецьких дослідників, і його специфіка полягає у наявності документів німецького походження, які раніше не були представлені у публікаціях щодо німецької операції. Тепер, дякуючи співробітникам Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбург, які багато років займаються вивченням проблем політичної, соціально-економічної і соціально-духовної історії СРСР та УРСР, зокрема національної політики більшовицького тоталітарного режиму, можливості дослідників розширились.

Видання містить вступне слово від редколегії, огляд історіографії, оглядову історичну статтю, документальну частину, примітки до документів, іменний та географічний покажчики, список скорочень, ілюстрації та перелік опублікованих документів.

Слід відзначити вступні статті. Перша, підготовлена С.Кокіним, старшим науковим співробітником Інституту історії України НАН України, аналізує стан вивчення питання у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Слушним є зауваження автора статті про те, що «незважаючи на очевидні досягнення у вивченні проблеми політичних репресій і у наповненні конкретно-історичним матеріалом великої кількості наявних лакун, у сучасній історіографії іноді має місце й недостатньо глибоке теоретичне осмислення природи російського більшовизму, його теорії й практики ведення політичної боротьби. Зокрема, залишається поза увагою багатьох дослідників основний постулат марксизму-ленізму, тобто більшовизму — використання насильства («повитухи історії») як засобу захоплення, утримання і поширення своєї влади на нові території й контингенти населення». І ще на один важливий аспект вивчення проблеми терору звернув увагу С.Кокін - на його, значною мірою, національний характер:

«У 1937-1938 рр. – стверджує він, - відбулась своєрідна «етнізація» Великого терору. Цей напрямок досліджень, на наш погляд, потребує «подальшого конкретно-історичного вивчення національних операцій і порівняльного аналізу їх з іншими репресивними акціями НКВС у період «Великого терору».

Стаття Альфреда Айсфельда, наукового співробітника Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбург (ФРН), розкриває причини, хід та наслідки проведення німецької операції. Автор зосередив увагу на окремих деталях її проведення: діяльність «двійок» і «трійок», методи допиту, характер звинувачувальних вироків».

Основна частина книги – документи. Загалом у збірнику їх опубліковано 258, які датовані 1934-1991 рр. Основний масив документів - 249 - безпосередньо датовані 1937-1938 рр.

Основна частина документів характеризує зміст діяльності органів НКВС.

УРСР з організації й проведення німецької операції. У багатьох випадках репресії проти німців розглядаються крізь призму національних операцій у цілому, що дає можливість дослідникам бачити цільну картину «Великого терору». Значний інтерес представляють документи, що відображають реагування німецьких дипломатичних представництв на події, що відбувалися.

Збірник документів упорядковано за хронологічним принципом без поділу на окремі розділи, що, на наш погляд, є конструктивним. Більшість документів уперше вводиться до наукового обігу, хоча для відтворення більш цілісної історичної картини і причинно-наслідкових зв'язків в організації й проведенні німецької операції використано декілька відомих документів.

В опублікованих у збірнику документах є інформація про проведення «німецької операції» на території Вінницької області, яка, хоч і не входила до числа всесоюзних чи всеукраїнських «лідерів» по репресуванню німецького населення, та все одно, поряд з

українською, польською операціями терор проти німців тут мав місце. Зокрема, у документах містяться дані про арешти, звинувачення та допити осіб німецької національності, що проживали у м.Вінниці, Гайсині, Жмеринці, Липовці, Могилів-Подільському, Чечельнику, Козятині. Наприклад, «Участники организации создали ряд повстанческих ячеек на территории Могилев-Подольского округа Винницкой области. Организация ставила перед собой задачи активных повстанческих выступлений в период войны Германии с СССР. По делу было арестовано 11 человек. Созналось 8. В результате рассмотрения дела тройкой при УНКВД 6 участников организации приговорены к расстрелу».

Цікавими для дослідників є окремі документи, що стосуються голоду 1932-1933 рр. в Україні. Док. № 72 містить «зінання» арештованої колишньої співробітниці Німецького консульства в м. Одесі Ельзи Лутц-Гарш про її навмисне «спотворене» висвітлення подій в українському селі під час Голодомору.

На наше переконання, матеріали збірника документів сприятимуть більш глибокому вивченню та аналізу подій «Великого терору» в цілому та проведення «німецької операції» зокрема, як в СРСР та в Україні, так і на регіональному рівні. Видання, поза сумнівом, зацікавить науковців, освітян, краєзнавців, і стимулюватиме подальші дослідження в цьому напрямкові.

Павло Кравченко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

«Большой террор» в Украине: немецкая операция 1937-1938 годов / Состав. Альфред Айсфельд, Наталия Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.

Аннотация. В статье прорецензирован сборник документов, материалы которого в хронологической последовательности раскрывают процесс подготовки и проведения органами НКВД УССР массовой «немецкой операции» - составной части «Большого террора» в СССР в 1937-1938 гг. Проанализированы исторические обстоятельства появления приказа НКВД СССР № 00439 от 25 июля 1937 г. и особенности его выполнения в контексте «национальных операций». Охарактеризована методика отбора «врагов народа» немецкой национальности – жертв операции, технологии проведения в ее рамках массовых репрессий.

Ключевые слова: «немецкая операция», шпионаж, враг, политические репрессии, казнь, «Тройки».

ABSTRACT

Pavlo Kravchenko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

"Great Terror" in Ukraine: the German operation of 1937-1938 / Composition. Alfred Eisfeld, Natalia Serdyuk.- K.: K.I.S., 2018. - 1248 p.

The article reviewed a collection of documents prepared by Ukrainian and German researchers of political repression of the Stalin period. The materials of the collection, which include 258 documents submitted for publication by the Ukrainian and German sides, show in chronological order the process of preparing and conducting by the NKVD of the Ukrainian SSR the mass "German operation" - an integral part of the "Great Terror" in the USSR in 1937-1938. The two introductory articles analyzed the historiography of the issue, the historical circumstances of the appearance of the order of the NKVD of the USSR No. 00439 of July 25, 1937, and the peculiarities of its implementation in the context of "national operations". The content of the documents reveals the forms and methods of selecting the "enemies of the people" of German nationality - victims of the operation, technology for conducting mass repressions within it, the composition of the "crimes" of Germans - citizens of the USSR and foreign nationals.

Key words: "German operation", espionage, enemy, political repression, execution, "Troika".

Статтю подано до редколегії 20.01.2019 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Журнал «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.).

Журнал індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar** та виходить 4 рази на рік..

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні його випусків.

До друку приймаються статті докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців (ад'юнктів, аспірантів, здобувачів), а також інших осіб, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редколегія забезпечує внутрішню та зовнішню рецензування статей. Вона залишає за собою право на редагування, скорочення і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів журналу дозволяється тільки з дозволу автора і редакції.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 705/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; в наступній стрічці звичайним шрифтом вказуються навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (**6-10 слів**); після цього через 2 інтервали – основний текст; в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовок «ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА», формування списку здійснюється в **ручному режимі** у стовпчик; через 2 інтервали анотація (**не менше 1800 знаків**) та ключові слова російською мовою (**6-10 слів**). Після цього подається реферативний огляд статті, що включає в себе: англійську анотацію (**не менше 1800 знаків**) з ключовими словами (**6-10 слів**) та транслітерацію списку використаних джерел та літератури. В анотаціях вказуються ім'я та прізвище автора, а також назва статті;

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок; рецензії – до 6 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів;

- посилання на джерела та літературу в тексті подаються за таким зразком:[6, с. 12], де 6– номер джерела за списком використаних джерел, 12 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв]. В дужках ставляться нерозривні пробіли (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел «ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1 інтервал) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису (див.: **Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015**). Слова «там само», «там же» - не використовуються. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання. При формуванні списку **не застосовується функція автоматичного нумерованого списку**;

.....
- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І.І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (References) в романському алфавіті (harvard reference system), повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО АВТОРА

Прізвище, ім'я, по батькові	
Науковий ступінь, вчене звання, посада	
Місце роботи	
Контактний телефон	
E-mail	
Поштова адреса (за зразком: відділення №5 Нової пошти в Києві)	

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті необхідно надіслати **електронною поштою** до наступні матеріали (файли):

- 1) статтю, оформлену відповідно зазначених вимог;
- 2) інформацію про автора: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, поштова адреса, e-mail та контактний телефон;
- 3) відскановану квитанцію про оплату публікації;
- 4) відскановану рецензію-рекомендацію наукового керівника, завірену печаткою установи, де він працює (для аспірантів і дослідників, які не мають наукового ступеня).

Приклад підпису файлів: Марков_стаття.doc; Марков_інформація.doc; Марков_квитанція.pdf. (або JPEG); Марков_рецензія.doc.

Електронна адреса: naukzapVDPU@meta.ua

Публікація статті в збірнику передбачає автоматичну згоду автора на розміщення її електронного варіанта в наукометричних та наукових базах, ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет.

КОНТАКТНА ІНФОРМАЦІЯ

Редакція Наукових записок ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.

вул. К.Острозького, 32, корп.3, каб. 323.

м. Вінниця, Україна, 21100.

Телефон: 0432 26-71-33.

Контактні телефони:

067 417-26-06 (Мельничук Олег Анатолійович – головний редактор).

067 596-15-48 (Войнаровський Анатолій Володимирович – відповідальний секретар).

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 27. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. – 136 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання індексується в Index Copernicus та Google Scholar

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 27.02.2019 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,1.
Наклад 300 прим. Зам. №62

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/я 8825 м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>